

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

ІВАНОВ ВАДИМ ПЕТРОВИЧ

УДК 340.11

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА:
ЗАРУБІЖНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД**

Галузь знань 08 «Право»
Спеціальність 081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. П. ІВАНОВ**

Науковий керівник **Пархоменко Наталія Миколаївна**, доктор юридичних наук, професор

КИЇВ – 2026

АНОТАЦІЯ

Іванов В. П. Зловживання правом у механізмі реалізації права: зарубіжний та національний досвід. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (08 – Право). Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2026.

Зловживання правом належить до дискусійних категорій сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. Визначення його правової природи, критеріїв виявлення та відмежування від правомірної реалізації суб'єктивних прав залишається предметом наукових дискусій. Практичне значення зловживання правом суб'єктами права зумовлене необхідністю оцінки їх поведінки, яка формально відповідає вимогам закону, однак суперечить його призначенню та загальним засадам права.

Дослідження зловживання правом у дисертації здійснюється в контексті механізму реалізації права як складової процесу правореалізації, що пов'язана зі здійсненням суб'єктивних прав, виконанням юридичних обов'язків суб'єктами правовідносин та досягненням цілей правового регулювання. За допомогою поєднання доктринального, нормативного та правозастосовного вимірів автором простежувалось як змінювалися підходи до розуміння зловживання правом в юридичній науці, судовій практиці і яким чином вони відображаються на сьогодні.

Єдиного підходу до визначення сутності зловживання правом у сучасній юридичній науці не сформовано. У різних концепціях науковці розглядають його як різновид правопорушення, форму недобросовісної поведінки, особливий спосіб реалізації суб'єктивного права або самостійне правове явище. Кожен із цих підходів відображає окремі риси досліджуваного феномену, однак не пояснює повною мірою його місце у механізмі реалізації права та особливості функціонування правового регулювання.

З'ясування правової природи зловживання правом та визначення його місця у структурі правореалізації дозволяє розглядати його як особливий прояв

деформації механізму реалізації права. Йдеться про ситуації, коли особа використовує надані їй правові можливості із формальним дотриманням законодавства, але спосіб їх здійснення виходить за межі функціонального призначення права та не відповідає принципам, на яких ґрунтується правове регулювання.

Зловживання правом визначається автором як юридично значуща, свідомовольова поведінка суб'єкта права, що полягає у здійсненні суб'єктивного права або реалізації владного повноваження у формально допустимих законодавством межах всупереч їх функціональному призначенню, соціальній меті та принципам права. Поведінка відхиляється від належної моделі правореалізації, створює реальну загрозу або спричиняє шкоду правам і законним інтересам інших суб'єктів права, суспільству чи державі, що обумовлює настання юридичних наслідків.

У межах запропонованої концепції по-іншому осмислюється і співвідношення зловживання правом із суміжними правовими категоріями. Його неможливо повністю ототожнити з правопорушенням, з правомірною поведінкою. Формальна відповідність закону сама по собі не свідчить про належну реалізацію права. Вирішального значення набувають декілька запитань. По-перше, чи відповідає поведінка принципам справедливості, добросовісності та розумності, на яких ґрунтується сучасний правопорядок. По-друге, чи не порушує права, свободи та законні інтереси інших суб'єктів права.

Запропонована система взаємопов'язаних критеріїв виявлення зловживання правом передбачає комплексну оцінку мети поведінки суб'єкта, способу здійснення права, відповідності принципам справедливості, добросовісності, розумності, а також їх наслідків для інших учасників правовідносин. Кожен із критеріїв має самостійне значення, однак лише їх поєднання дає можливість встановити, чи відповідає реалізація суб'єктивного права його функціональному призначенню та вимогам загальних принципів права.

Принципи розумності, добросовісності, справедливості виступають практичними орієнтирами для визначення меж допустимої поведінки суб'єктів

правовідносин. У дослідженні вони розглядаються як загальні засади права, що окреслюють ці межі. Їх застосування забезпечує належну правову оцінку у випадках, коли формальне дотримання закону не гарантує досягнення справедливого результату.

Добросовісність характеризує внутрішню спрямованість поведінки суб'єкта, що проявляється у сумлінному здійсненні прав, повазі до прав та законних інтересів інших осіб, а також утриманні від використання наданих правових можливостей усупереч їх призначенню. Справедливість забезпечує збалансованість приватних і публічних інтересів під час реалізації права. Для оцінки розумності визначальними є пропорційність обраного способу здійснення права, його доцільність та відповідність меті правового регулювання.

Факт зловживання правом не можна встановити лише шляхом перевірки формальної відповідності поведінки вимогам законодавства. Враховуються мета здійснення суб'єктивного права, спосіб його реалізації, характер поведінки суб'єкта, її вплив на права й законні інтереси інших учасників правовідносин, а також обставини, за яких відповідне право було реалізоване. Межі здійснення суб'єктивного права визначаються його функціональним призначенням. У кожному конкретному випадку аналіз охоплює зміст правових приписів, принципи права, фактичні обставини справи та особливості реалізації відповідного суб'єктивного права. Поведінку суб'єкта оцінюють крізь призму правових цінностей.

Прояви зловживання правом у різних сферах правового регулювання мають спільну правову природу, незважаючи на галузеві особливості їх прояву. Вони пов'язані зі здійсненням суб'єктивних прав або реалізацією владних повноважень всупереч їх функціональному призначенню, що призводить до порушення цілей правового регулювання та балансу інтересів учасників правовідносин.

Матеріально-правові прояви зловживання правом охоплюють випадки недобросовісного здійснення суб'єктивних прав. У сфері приватного права зловживання правом найчастіше пов'язане з недобросовісним здійсненням суб'єктивних прав рівноправними учасниками правовідносин. У публічно-

правовій сфері зустрічаються інші прояви. Вони стосуються використання владних повноважень усупереч їх призначенню, впливають на публічний інтерес і можуть спричиняти негативні наслідки для суспільства та держави.

Інший характер мають прояви зловживання у процесуальній сфері. Тут предметом недобросовісного використання стають процесуальні права сторін та учасників судових справ, а також юридичні механізми судового захисту. Судова практика свідчить, що окремі процесуальні можливості використовуються усупереч меті належного захисту прав та інтересів для затягування розгляду справи, створення перешкод іншим учасникам процесу або отримання необґрунтованих процесуальних переваг.

Серед найбільш поширених форм процесуального зловживання правом судова практика виокремлює подання завідомо безпідставних заяв і скарг, неодноразове ініціювання тотожних процесуальних дій, маніпулювання процесуальними механізмами та інші дії, що формально відповідають вимогам процесуального законодавства, однак суперечать завданням судочинства. Такі прояви здійснюються з урахуванням процесуальних норм, принципів розумності, добросовісності, справедливості, а також фактичних обставин реалізації процесуальних прав.

Матеріально-правові та процесуально-правові прояви зловживання правом мають спільну правову природу. Особливості відповідних правовідносин, характер реалізованих прав і механізми юридичного реагування визначають специфіку їх прояву в окремих галузях права. Це підтверджує міжгалузевий характер зловживання правом і дає підстави застосовувати єдині теоретичні критерії його оцінки незалежно від сфери правового регулювання.

Правові позиції Верховного Суду та Європейського суду з прав людини свідчать про послідовне розширення застосування принципів права під час оцінки поведінки учасників правовідносин. Судова практика орієнтується на встановлення функціонального призначення права, мети правового регулювання та змісту відповідної правової норми. Поряд із цим оцінюються мотиви поведінки суб'єкта, спосіб здійснення ним суб'єктивного права, наслідки такої поведінки, а

також необхідність забезпечення справедливого балансу між інтересами учасників правовідносин. Все це забезпечує відмежування добросовісної реалізації права суб'єктами права від випадків його зловживання в матеріально-правових та процесуально-правових проявах.

На підставі аналізу наукових підходів, норм чинного законодавства та практики їх застосування у дисертації запропоновано авторську систематизацію заходів протидії зловживанню матеріальними та процесуальними правами, що забезпечує цілісне уявлення про систему заходів протидії зловживанню правом та визначає їх місце і призначення у механізмі правового регулювання. Систематизація здійснюється за чотирма критеріями: функціональним призначенням заходів, предметом їх правового впливу, процесуальною формою реалізації та суб'єктом ініціювання.

Порівняння доктринальних підходів і сучасної судової практики здійснювалося з урахуванням положень природно-правової концепції, підходів, сформованих у межах категорій Good Faith, Reasonableness та Equity, окремих положень міжнародного права, а також української правової доктрини й судової практики. Спільною для цих підходів є орієнтація на оцінку здійснення суб'єктивних прав крізь призму їх функціонального призначення, загальних засад цивільного законодавства.

У дисертації окремо досліджено зарубіжний досвід протидії зловживанню правом. Аналіз законодавства Німеччини і Франції засвідчив, що протидія таким проявам ґрунтується на принципі добросовісності та поєднує матеріально-правові й процесуальні заходи реагування, серед яких відмова у судовому захисті, покладення судових витрат, накладення штрафів і відшкодування завданої шкоди. Проведене порівняння дає можливість простежити спільний підхід європейських правових систем до оцінки недобросовісного здійснення суб'єктивних прав і визначення юридичних наслідків їх зловживання.

Механізм протидії зловживанню правом розглядається як система взаємопов'язаних превентивних, процедурно-обмежувальних і санкційних засобів. До її складу віднесено нормативне закріплення принципу добросовісності,

процесуальні запобіжники щодо недобросовісної поведінки учасників процесу та заходи юридичної відповідальності, що застосовуються у випадках зловживання правом.

Ключові слова: зловживання правом, механізм реалізації права, добросовісність, справедливість, розумність, суб'єктивне право, процесуальні права, юридичні наслідки, відповідальність, судовий розсуд, деформація права, шикана, Abus de Droit, Schikaneverbot.

ABSTRACT

Ivanov V. P. Abuse of Rights within the Mechanism of the Realization of Law: Foreign and National Experience. – Qualifying scientific thesis, presented in manuscript form.

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the field of knowledge 08 “Law”, specialty 081 “Law”. V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

Abuse of rights remains one of the more contested categories in general legal theory. Its legal nature, the criteria for identifying it, and the line that separates it from the lawful exercise of subjective rights are all still debated. The question matters in practice: a court must often assess conduct that satisfies the letter of the law yet runs against its purpose and the principles on which the law rests.

The thesis approaches abuse of rights through the mechanism by which law is realized – that is, as part of the process in which subjective rights are exercised, legal duties are performed. The aims of legal regulation are achieved. Drawing together the doctrinal, normative, and law-application dimensions, the author traces how the understanding of abuse of rights has changed in scholarship and case law, and what it amounts to today.

Scholarship has not settled on a single account of what constitutes abuse of rights. It has been described, variously, as a species of offense, a form of bad-faith conduct, a distinct way of exercising a subjective right, or a legal phenomenon in its own right. Each account captures something real, yet none fully explains where the

phenomenon sits within the mechanism of the realization of law, or how it bears on the working of legal regulation.

Once its legal nature and its place in the structure of law realization are clarified, abuse of rights can be understood as a particular distortion of that mechanism. It arises where a person stays within the letter of the law but exercises a right in a way that oversteps its functional purpose and departs from the principles on which legal regulation is founded.

The author defines abuse of rights as legally significant, conscious, and volitional conduct by which a subject exercises a subjective right or a power of public authority within the limits the law formally allows, but contrary to their functional purpose, their social aim, and the principles of law. Such conduct departs from the proper model of law realization; it causes or creates a real risk of harm to the rights and legitimate interests of others, of society, or of the state, and therefore gives rise to legal consequences.

The proposed conception also recasts the relationship between abuse of rights and neighboring categories. It is not the same as an offense, nor is it merely lawful conduct. Formal compliance with the law does not, in itself, mean that a right has been properly exercised. Two questions prove decisive: whether the conduct is consistent with the principles of justice, good faith and reasonableness that underpin the modern legal order; and whether it infringes the rights, freedoms and legitimate interests of others.

The thesis proposes a set of interconnected criteria for identifying abuse of rights. Together, they call for a comprehensive assessment of the subject's purpose, the way the right is exercised, its consistency with justice, good faith, and reasonableness, and its consequences for other parties. Each criterion carries weight on its own; only in combination, however, do they reveal whether the exercise of a right matches its functional purpose and the demands of the general principles of law.

Reasonableness, good faith, and justice serve as practical benchmarks for the limits of acceptable conduct. They make a sound legal assessment possible precisely where formal compliance with the law does not guarantee a fair outcome.

Good faith speaks to the inner orientation of the subject's conduct: the honest exercise of rights, respect for the rights and interests of others, and restraint from using one's legal powers against their purpose. Justice holds private and public interests in balance when a right is exercised. Reasonableness turns on proportionality, whether the chosen means are apt, expedient, and aligned with the aim of legal regulation.

Abuse of rights cannot be established merely by checking whether conduct formally complies with the law. What counts is the purpose behind the exercise of the right, the manner in which it is exercised, the character of the subject's conduct, its effect on the rights and interests of others, and the circumstances in which the right was used. Its functional purpose sets the limits of a subjective right. In each case, the analysis takes in the text of the relevant provisions, the principles of law, the facts, and the particular way the right was exercised – the conduct is weighed through the lens of legal values.

Across different areas of legal regulation, abuse of rights shares a common legal nature despite branch-specific differences. In every instance, it involves exercising a subjective right or a power of public authority against its functional purpose, thereby frustrating the aims of legal regulation and upsetting the balance of interests between the parties.

In substantive law, abuse of rights takes the form of the bad-faith exercise of subjective rights. In private law, it most often arises between parties of equal standing. In public law, it looks different: it concerns the use of official powers contrary to their purpose, affects the public interest, and can harm both society and the state.

Abuse in the procedural sphere has a character of its own. What is misused here are the procedural rights of the parties and other participants, together with the machinery of judicial protection. The case law shows that particular procedural

options are deployed not to protect rights and interests, as intended, but to drag out proceedings, obstruct other participants, or secure an unfair procedural advantage.

The most common forms of procedural abuse recognized in case law include knowingly filing baseless applications and complaints, repeatedly bringing identical procedural motions, and manipulating procedural mechanisms acts that meet the formal requirements of procedural law yet defeat the purpose of adjudication. They are carried out under the guise of procedural rules and the principles of reasonableness, good faith, and justice, against the factual background of how procedural rights were exercised.

Substantive and procedural manifestations of abuse of rights rest on the same legal foundation. What differs and what shapes how abuse appears in a given branch are the features of the relationship, the nature of the rights exercised, and the legal responses available. This confirms that abuse of rights is a cross-branch phenomenon and justifies applying uniform theoretical criteria to it, whatever the area of regulation.

The case law of the Supreme Court and of the European Court of Human Rights shows a steady widening in the use of legal principles to assess how parties behave. Courts look first to the functional purpose of the right, the aim of the regulation, and the content of the relevant rule. They then weigh the subject's motives, the way the right was exercised, its consequences, and the need to strike a fair balance between the parties' interests. That is what makes it possible to distinguish the good-faith exercise of a right from its abuse, in both substantive and procedural settings.

Building on an analysis of the scholarship, the legislation in force, and the practice that applies it, the thesis offers the author's own systematization of the measures used to counter the abuse of substantive and procedural rights. This framework gives a coherent picture of those measures and locates them within the mechanism of legal regulation. The measures are organized along four lines: their function, the object they act upon, the procedural form they take, and who initiates them.

The comparison of doctrine and current case law draws on natural-law theory, the categories of good faith, reasonableness, and equity, selected rules of international law, and Ukrainian doctrine and practice. What these approaches share is a common instinct: to judge the exercise of a subjective right by its functional purpose and by the general principles of civil law.

The thesis gives separate attention to foreign experience. A review of German and French law shows that both systems counter abuse through the principle of good faith, combining substantive and procedural responses – denial of judicial protection, orders to bear costs, fines, and compensation for harm caused. The comparison highlights a shared European approach to assessing the bad-faith exercise of rights and to addressing the legal consequences of abuse.

The thesis treats the machinery for countering abuse of rights as a single system of preventive, procedural-restrictive, and punitive measures. It comprises the statutory anchoring of the principle of good faith, procedural safeguards against parties' bad-faith conduct, and measures of legal liability that apply where a right is abused.

Keywords: abuse of rights, mechanism of the realization of law, good faith, justice, reasonableness, subjective right, procedural rights, legal consequences, legal liability, judicial discretion, distortion of law, chicane (Schikane), Abus de Droit, Schikaneverbot.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. Вип. 14. С. 453–457.

DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2023-14-453-457>

2. Іванов В. П. Зловживання повноваженнями судді. *Альманах права. Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу*. К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. Вип. 16. С. 382–387.

DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-382-387>

3. Іванов В. П. Зловживання правом у сфері альтернативної (невійськової) служби. *Київський часопис права*. К.: Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана, 2025. Вип. 3. С. 24–32.

DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.3>

4. Іванов В. П. Історіографія розвитку концепції зловживання правом. *Право і суспільство*. Науковий журнал. Дніпро: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний ун-т», 2023. Вип. 5. С. 10–16.

DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.2>

5. Іванов В. П. Щодо визначення поняття «зловживання правом». *Правова держава*. Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. Вип. 35. С. 822–830.

DOI: <https://doi.org/10.33663/0869-2491-2024-35-822-830>

6. Іванов В. П. Юридичні наслідки зловживання матеріальним правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Ужгород: Ужгородський нац. ун-т, 2025. Вип. 90. Ч. 1. С. 60–68.

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.9>

7. Іванов В. П. Критерії виявлення зловживання правом у процесі

правореалізації. *Альманах права*. Механізм реалізації права в контексті сучасних трансформацій. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2026. Вип. 17. С. 578–582.

DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2026-17-578-582>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Іванов В. «Зловживання правом» у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. *Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора П. П. Заворотька та професора В. Н. Денисова*: зб. мат-лів і тез доповідей міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–6 листопада 2024 р.) / за наук. ред. проф. Л. Г. Фалалєєвої. К.: Вид-во «Людмила», 2025. С. 280–282.

URL: <https://idpnan.org/assets/images/documents/grants/2025/ukraines-integration-into-the-european-union.pdf>

2. Іванов В. П. Зловживання повноваженнями судді: особливості дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності. *Забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану та мировідбудови* : зб. наук. ст. за мат-лами III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 01 травня 2025 р.). Житомир : Поліський нац. ун-т, 2025. С. 58–61.

3. Іванов В. Добросовісність як гарантія справедливих правовідносин. *Юридична наука та освіта: минуле, сучасне і майбутнє* : мат-ли Міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 1 травня 2025 р.) / упоряд. М. О. Денисюк. К.: Вид-во «Людмила», 2025. С. 494–495.

DOI: <https://doi.org/10.32751/LegalScience2025>

4. Іванов В. Роль принципу справедливості у запобіганні зловживання правом. *Актуальні виклики розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*: мат-ли міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 02 травня 2024 р.). К.: вид-во «Людмила», 2024. С. 549–551.

DOI: https://doi.org/10.32751/Conf8_05_2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ І ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ.....	14
1.1. Методологія дослідження зловживання правом у юридичній науці.....	14
1.2. Історіографія дослідження зловживання правом у правовій доктрині.....	31
1.3. Ознаки та поняття зловживання правом у сучасній юридичній доктрині.....	63
1.4. Основні форми і види зловживання правом.....	87
Висновки до розділу 1.....	116
РОЗДІЛ 2. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АКСІОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПРАВА І ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ	119
2.1. Справедливість, добросовісність і розумність як чинники обмеження зловживання правом	119
2.2. Зловживання правом у матеріальному праві.....	140
2.3. Зловживання правом у процесуальному праві.....	151
2.4. Юридичні наслідки зловживання правом і механізми протидії його проявам (зарубіжна та національна судова практика).....	173
Висновки до розділу 2.....	198
ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	210
ДОДАТКИ.....	251

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Питання реалізації права традиційно належить до кола фундаментальних проблем юридичної науки. На етапі реалізації права перевіряється ефективність правового регулювання, оскільки правові приписи набувають практичного значення лише тоді, коли втілюються у конкретній поведінці учасників правовідносин. Вирішальне значення має обсяг наданих законом прав і обов'язків та характер їх здійснення, адже спосіб реалізації права нерідко визначає правові наслідки поведінки суб'єкта.

Сучасний розвиток права супроводжується розширенням меж приватної автономії, посиленням диспозитивних засад правового регулювання та зростанням ролі суб'єктивного права як засобу реалізації законних інтересів особи. Здійснення наданих законом прав не завжди відповідає їх функціональному призначенню. На практиці непоодинокими є випадки, коли формально правомірна поведінка суб'єктів права використовується для одержання необґрунтованих переваг, створення перешкод іншим учасникам правовідносин або досягнення результату, що суперечить загальним принципам права.

За таких обставин закономірно постає питання про межі здійснення суб'єктивних прав і допустимість способів їх реалізації. Цим зумовлена актуальність дослідження проблеми зловживання правом, яка залишається одним із дискусійних питань сучасної юридичної науки та правозастосовної практики. Особливість цього явища полягає в тому, що воно не вписується у традиційний поділ поведінки на правомірну і неправомірну. Особа здійснює суб'єктивне право без формального порушення вимог закону, однак спосіб його реалізації не відповідає функціональному призначенню права, загальним принципам права і може призводити до порушення прав та законних інтересів інших осіб.

Незважаючи на тривалий розвиток наукових досліджень, правова природа зловживання правом залишається дискусійною. У різні періоди розвитку

юридичної науки його розглядали як різновид правопорушення, форму недобросовісної поведінки, особливий спосіб реалізації суб'єктивного права або самостійне правове явище. Кожен із цих підходів по-різному визначає місце зловживання правом у механізмі реалізації права та критерії його виявлення. Від обраної теоретичної концепції залежить оцінка поведінки суб'єктів, визначення меж здійснення суб'єктивних прав і вибір засобів юридичного реагування.

Особливої гостроти ця проблема набула у зв'язку з розвитком сучасної судової практики. Під час вирішення спорів суди звертаються до принципів добросовісності, розумності, справедливості як до самостійних критеріїв оцінки поведінки учасників правовідносин. Підходи до встановлення факту зловживання правом залишаються неоднорідними, що позначається на рівні правової визначеності та єдності правозастосування.

Дослідження цієї проблематики не обмежується окремою галуззю права. Практика свідчить, що прояви зловживання правом зустрічаються у приватноправових та у публічно-правових відносинах. Окремого значення відповідне явище набуває у сфері судочинства, де предметом оцінки стає добросовісність реалізації процесуальних прав учасниками судових справ. Незалежно від сфери правового регулювання всі ці прояви об'єднує використання суб'єктивного права всупереч його функціональному призначенню.

Не менш важливим є звернення до зарубіжного досвіду. У різних правових системах сформовано власні підходи до визначення меж здійснення суб'єктивних прав, оцінки добросовісності поведінки та запобігання недобросовісному використанню правових можливостей. Їх аналіз дає змогу глибше зрозуміти закономірності розвитку відповідних правових механізмів і критично оцінити можливості використання окремих напрацювань у національній правовій системі.

Потреба у переосмисленні природи зловживання правом, визначенні його місця у механізмі реалізації права, з'ясуванні особливостей його прояву у матеріально-правовій та процесуально-правовій сферах, а також виробленні теоретично обґрунтованих підходів до вдосконалення правового регулювання обумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Проблема зловживання правом належить до тих питань юридичної науки, щодо яких протягом тривалого часу не вироблено єдиного підходу. Попри значну кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам цього явища, дискусії щодо його правової природи, місця у системі правових категорій та критеріїв відмежування від суміжних правових явищ тривають і сьогодні. Це пояснюється насамперед складністю самого феномена, який поєднує зовнішню відповідність поведінки вимогам права з можливим відхиленням від його соціального призначення, змісту та ціннісних засад.

У вітчизняній юридичній літературі питання зловживання правом досліджувалися як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях. Значна увага приділялася визначенню сутності відповідного явища, його ознак, функцій та місця у механізмі правового регулювання. Серед учених, праці яких суттєво вплинули на формування сучасних уявлень про зловживання правом, варто назвати М. Котько, О. Рогача, Т. Подковенко, Р. Шишку, О. Вознюк, Д. Тихомирова, Н. Харченко та інших дослідників.

Окремий масив наукових праць стосується аналізу загальнотеоретичних та галузевих проявів зловживання правом та реалізації права. Найбільш активно відповідна проблематика розроблялася у сфері цивільного, господарського, корпоративного, сімейного та процесуального права. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку зробили Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, А. Колодій, С. Гусарєв, Т. Тарахонич, Н. Клещенко, О. Богініч, І. Спасибо-Фатєєва, В. Крат, В. Резнікова, М. Стефанчук, О. Капліна та інші науковці, які досліджували особливості недобросовісного здійснення суб'єктивних прав та механізми реагування на такі прояви.

Самостійне місце у структурі наукових досліджень посідають роботи, присвячені співвідношенню зловживання правом із правопорушенням, юридичною відповідальністю, принципом добросовісності та іншими суміжними категоріями. У межах цього напрямку сформувалися найбільш дискусійні підходи до визначення юридичної природи відповідного явища, його характерних ознак та правових наслідків.

Формування сучасних уявлень про зловживання правом відбувалося під відчутним впливом зарубіжної правової думки. Вагоме значення для розвитку відповідної доктрини мали праці Л. Жоссерана, М. Планьоля, Ж. Ріпера, Л. Еннекцеруса, В. Зібберта та інших представників європейської юридичної науки. У їхніх роботах були закладені теоретичні засади концепцій добросовісності, соціального призначення права та заборони шикани. В англо-американській правовій традиції основну увагу приділено виробленню практичних механізмів судового контролю за недобросовісним використанням правових можливостей та підтриманню справедливого балансу між інтересами учасників правовідносин.

Проведений аналіз наукових джерел свідчить, що найбільш ґрунтовне висвітлення отримали питання окремих форм зловживання правом, його співвідношення з принципом добросовісності та особливостей застосування відповідних правових механізмів у судовій практиці. Значно менше уваги приділено дослідженню зловживання правом у контексті механізму реалізації права як цілісної теоретико-правової конструкції. Недостатньо розробленими залишаються питання його місця у структурі правореалізації, співвідношення матеріально-правових і процесуально-правових проявів, а також ролі принципів добросовісності, справедливості та розумності у визначенні меж здійснення суб'єктивних прав.

Ці обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження, визначили його мету, завдання та логіку побудови роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планових науково-дослідницьких тем Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації: РК0121U114449), «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації: 0124U004586).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (протокол № 5 від 18 травня 2023 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є формування

цілісної теоретико-правової концепції розуміння зловживання правом у механізмі реалізації права на основі комплексного аналізу його природи, ознак, форм прояву в матеріально-правовій і процесуально-правовій сферах, а також розроблення науково обґрунтованих підходів до вдосконалення правового регулювання та правозастосовної практики у сфері запобігання і протидії зловживанню правом з урахуванням національного та зарубіжного досвіду.

Для досягнення цієї мети визначено такі завдання:

- розкрити методологічні засади дослідження зловживання правом як елементу деформації механізму реалізації права;
- узагальнити та систематизувати наукові підходи до розуміння зловживання правом у зарубіжній і вітчизняній юридичній доктрині;
- визначити та обґрунтувати основні ознаки зловживання правом, встановити його місце в механізмі реалізації права та сформулювати авторський підхід до розуміння його правової природи;
- здійснити класифікацію форм і видів зловживання правом з урахуванням його функціонування у механізмі реалізації права;
- проаналізувати аксіологічні засади права (справедливість, добросовісність, розумність) як критерії обмеження зловживання правом у процесі реалізації права;
- з'ясувати особливості прояву зловживання правом у матеріальному праві як складової механізму реалізації суб'єктивних прав;
- дослідити специфіку зловживання процесуальними правами в контексті функціонування механізму реалізації права та забезпечення ефективності правосуддя;
- визначити юридичні наслідки зловживання правом, систематизувати механізми протидії його проявам та обґрунтувати їх місце в механізмі забезпечення належної реалізації права;
- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства та практики його застосування у сфері запобігання зловживанню правом.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі

реалізації суб'єктивних прав та пов'язані з можливістю їх недобросовісного здійснення.

Предметом дослідження є зловживання правом як форма деформації механізму реалізації права, його прояви в матеріально-правовій і процесуально-правовій сферах, а також національні та зарубіжні підходи щодо протидії відповідному явищу.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження зумовлений природою зловживання правом як явища, що проявляється у процесі реалізації суб'єктивних прав і потребує одночасного доктринального, нормативного та правозастосовного аналізу. Методологічний інструментарій роботи спрямовано на з'ясування правової природи зловживання правом, його місця у механізмі реалізації права, критеріїв виявлення та особливостей прояву у матеріально-правовій і процесуально-правовій сферах.

Комплексний підхід поєднав результати доктринального, нормативного та правозастосовного аналізу, що дало підстави визначити правову природу зловживання правом, його місце у механізмі реалізації права та зіставити наукові підходи з положеннями законодавства і практикою їх застосування.

Історико-правовий метод застосовано для дослідження розвитку наукових уявлень про зловживання правом, зміни доктринальних підходів до його розуміння та становлення правових конструкцій, спрямованих на обмеження недобросовісного здійснення суб'єктивних прав. Це дало можливість дослідити еволюцію наукових поглядів на зазначене явище та зміну підходів до визначення його правової природи на різних етапах розвитку юридичної науки (підрозділ 1.2).

Опрацювання наукових джерел ґрунтувалося на використанні методів аналізу і синтезу, що дало можливість виявити основні напрями розвитку наукових підходів до розуміння зловживання правом, виокремити його ознаки та сформулювати авторське бачення правової природи цього явища (підрозділи 1.2, 1.3).

Індукція та дедукція стали основою для переходу від аналізу окремих проявів зловживання правом до виявлення загальних закономірностей його

функціонування, обґрунтування теоретичних положень і формулювання авторських висновків (підрозділи 1.3, 1.4, 2.2-2.4).

Формально-юридичний метод використано для аналізу нормативного регулювання протидії зловживанню правом у національному та зарубіжному праві. На його підґрунті досліджено законодавче визначення меж здійснення суб'єктивних прав, особливості правового регулювання їх недобросовісної реалізації та засоби юридичного реагування на такі випадки (підрозділи 2.1-2.4). Логіко-юридичний метод застосовано під час формування понятійного апарату дослідження, побудови авторських класифікацій і перевірки логічної узгодженості сформульованих теоретичних положень та висновків (підрозділи 1.3, 1.4, 2.4).

Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення підходів до розуміння зловживання правом, визначення його юридичних наслідків і засобів протидії у різних правових системах. Порівняльний аналіз дав підстави виявити спільні та відмінні риси правового регулювання, оцінити підходи до визначення меж здійснення суб'єктивних прав і реагування на випадки їх недобросовісної реалізації. Предметом порівняльного аналізу були законодавство та правозастосовна практика Франції, Німеччини, Великої Британії, а також правові позиції Європейського суду з прав людини (підрозділи 1.2, 2.4).

Емпіричну основу дослідження склали правові позиції Верховного Суду, практика Європейського суду з прав людини та інші джерела правозастосовного характеру. Їх опрацювання із використанням елементів контент-аналізу дало можливість виокремити найбільш поширені форми зловживання правом, простежити підходи судів до їх правової оцінки та визначити тенденції розвитку сучасної судової практики (підрозділи 2.3, 2.4).

Поєднання зазначених методів забезпечило комплексне дослідження зловживання правом і стало підґрунтям для формування авторського бачення його правової природи, критеріїв виявлення та місця у механізмі реалізації права.

Під час підготовки дисертаційної роботи використовувались інструменти штучного інтелекту на основі великих мовних моделей Gemini 3 Pro та Claude Opus 4.7. Зазначені інструменти застосовувались виключно для коректорських,

перекладацьких та допоміжних редакційних функцій, зокрема для допоміжного перекладу текстів з іноземних мов із подальшою змістовною перевіркою перекладу автором; перевірки контексту і правил уживання окремих англomовних термінів з метою коректного розуміння англomовних наукових текстів; перевірки граматики, орфографії та стилістики англomовної частини анотації; коректорської вичитки україномовного тексту дисертації на предмет дотримання норм сучасного українського правопису та пунктуації; мовно-стилістичного редагування тексту без зміни його наукового змісту.

Усі фрагменти роботи, під час підготовки яких застосовувалися зазначені інструменти штучного інтелекту, перевірені, відредаговані та остаточно сформульовані автором особисто. Наукові положення, висновки та результати дисертаційного дослідження є власним інтелектуальним внеском автора.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена комплексним теоретико-правовим дослідженням зловживання правом у механізмі реалізації права з урахуванням національного та зарубіжного досвіду. У дисертації сформульовано нові наукові положення щодо правової природи зловживання правом, його місця у структурі механізму реалізації права, особливостей прояву у матеріально-правовій та процесуально-правовій сферах, а також механізмів протидії відповідним проявам.

Найбільш важливими положеннями, висновками та пропозиціями, що містять наукову новизну, є такі:

вперше:

– обґрунтовується теоретичний підхід до розуміння зловживання правом як форми деформації механізму реалізації права, в основу якого покладено оцінку поведінки суб'єкта права через взаємозв'язок функціонального призначення права, принципів розумності, справедливості, добросовісності та юридично значущих наслідків такої поведінки;

– комплексне дослідження зловживання правом побудовано на концепції його послідовного вивчення на трьох взаємопов'язаних рівнях – теоретичного осмислення, нормативного закріплення та правозастосовної практики, що

забезпечує інтеграцію аналізу доктринальних підходів, законодавчого регулювання та судової практики;

– в основу теоретичного підходу до співвідношення загальної категорії «зловживання правом» та її матеріально-правових і процесуально-правових проявів покладено їх розуміння як загального і спеціального, що мають спільну правову природу, але відрізняються особливостями прояву залежно від сфери правового регулювання;

– класифікація заходів протидії зловживанню правом сформована на основі критеріїв функціонального призначення, предмета правового впливу, процесуальної форми реалізації та суб'єкта ініціювання, що дозволяє систематизувати відповідні заходи, визначити їх місце у механізмі забезпечення належної реалізації права та встановити особливості їх застосування залежно від характеру відповідного зловживання;

удосконалено:

– теоретичні положення щодо структури механізму реалізації права шляхом визначення місця зловживання правом як самостійної форми його деформації;

– систему критеріїв виявлення та відмежування зловживання правом від суміжних правових категорій, зокрема правопорушення, недобросовісної поведінки та порушення процесуальних обов'язків, із уточненням ролі принципів добросовісності, справедливості, розумності під час оцінки поведінки суб'єкта права;

– підходи до систематизації механізмів протидії зловживанню правом у національній та зарубіжній правозастосовній практиці шляхом визначення особливостей їх застосування залежно від характеру правовідносин, стадії реалізації права та юридичних наслідків відповідної поведінки;

– наукові уявлення про особливості реалізації судової дискреції під час виявлення та припинення зловживання правом, а також про роль суду у забезпеченні балансу між свободою реалізації суб'єктивних прав і захистом прав та законних інтересів інших учасників правовідносин;

набули подальшого розвитку положення щодо:

- розуміння зловживання процесуальними правами як особливої форми деформації механізму реалізації права у сфері судочинства;
- співвідношення зловживання правом і правопорушення;
- використання заходів державного примусу у сфері протидії зловживанню правом;
- врахування зарубіжного досвіду у формуванні механізмів протидії зловживанню правом на основі узагальнення законодавства Німеччини, Франції та практики Європейського суду з прав людини.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих у дисертації теоретичних положень, висновків та рекомендацій у різних сферах юридичної діяльності:

- у науково-дослідній сфері – для подальшого розвитку загальнотеоретичних досліджень механізму реалізації права, проблематики зловживання правом, критеріїв його виявлення та відмежування від суміжних правових категорій, а також для поглиблення порівняльно-правових досліджень національного і зарубіжного досвіду протидії відповідним проявам;
- у правотворчій діяльності – при розробленні пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері запобігання та протидії зловживанню правом, нормативного закріплення принципу заборони зловживання правом, удосконалення процесуальних механізмів реагування на недобросовісне здійснення суб'єктивних прав та подальшого наближення національного законодавства до європейських стандартів;
- у правозастосовній діяльності – для тлумачення і застосування норм матеріального та процесуального права судами, органами державної влади й іншими суб'єктами правозастосування, визначення меж здійснення суб'єктивних прав, виявлення випадків зловживання правом та обрання належних заходів правового реагування;
- у сфері судової практики – під час оцінки добросовісності поведінки учасників правовідносин, використання критеріїв виявлення зловживання правом, формування єдиних підходів до застосування принципів справедливості,

розумності, добросовісності, а також вирішення питань щодо застосування заходів процесуального примусу та інших механізмів протидії зловживанню правом;

– в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Цивільне право», «Цивільний процес», «Господарський процес», «Порівняльне правознавство», підготовці навчально-методичних матеріалів, підручників, навчальних посібників і спеціальних курсів, присвячених проблемам реалізації права, добросовісності, правової визначеності та справедливості.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та результати дисертаційної роботи розглянуті на засіданні відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладено в 11 наукових публікаціях: 7 – у фахових наукових виданнях України з юридичних наук; 4 – у збірниках тез доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, що охоплюють 8 підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків до дисертаційної роботи, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 252 сторінки, з яких основного тексту 209 сторінок, список використаних джерел налічує 341 найменування на 41 сторінці, додаток – 2 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ І ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

1.1. Методологія дослідження зловживання правом у юридичній науці

Дослідження зловживання правом потребує чіткого методологічного підходу, оскільки це явище поєднує теоретичні, нормативні та правозастосовні аспекти. Його правова природа може бути розкрита лише через аналіз законодавства, судової практики та вимагає комплексного поєднання доктринальних положень, нормативного регулювання та практики застосування права.

У цьому дослідженні методологічний інструментарій використовується для пізнання правової природи зловживання правом, систематизації теоретичних положень, перевірки сформульованих наукових припущень і обґрунтування висновків відповідно до сучасних вимог юридичної науки.

У сучасній юридичній науці методологія юридичного пізнання розглядається як складне багат шарове явище, що охоплює як загальнотеоретичні засади структурування юридичного знання, так і інструментарій наукового пізнання права. Так, М. Кельман визначає методологію як динамічну систему, яка охоплює методи дослідження та підходи до аналізу правових явищ та інтегрує концептуальні засади трансформації юридичних знань відповідно до завдань дослідження [1, с. 35]. Г. Свириденко підкреслює роль методології як системи принципів, прийомів і засобів теоретичної та практичної діяльності, акцентуючи на необхідності філософсько-антропологічного й аксіологічного осмислення правових феноменів [2, с. 30]. Подібно до цього, О. Рогач розглядає методологію передусім як систему методів, адаптованих до потреб конкретної науки [3,

с. 8]. Автори монографії за загальною редакцією В. Тація зазначають, що методологія є вченням про наукові принципи пізнання, що забезпечують обґрунтований вибір методів і прийомів дослідження [4, с. 24]. Особливої ваги набуває розмежування концептуального та інструментального рівнів методології, запропоноване у Великій українській юридичній енциклопедії, де перший охоплює парадигми, концепції та підходи до наукового пізнання, а другий – конкретні інструменти, які виконують евристичну функцію [5, с. 259-260].

Методологія юридичного пізнання виконує визначальну роль у формуванні наукової концепції дослідження, особливо коли йдеться про складні правові явища, що лежать на межі між правомірною та неправомірною поведінкою. Зловживання правом належить до таких категорій, які не мають, навіть, визначення в законодавстві, попри активне згадування, що зумовлює потребу в ретельному методологічному обґрунтуванні підходів до його аналізу. Актуальність вибору належного методологічного інструментарію зумовлена потребою в ідентифікації змісту поняття та у встановленні його відмінностей від суміжних правових феноменів, таких як правопорушення або формальна правомірність, що використовується на шкоду інтересам інших осіб чи суспільства загалом. З огляду на зазначене, методологічне забезпечення дисертаційної роботи має двоєдине завдання: по-перше, окреслити інструментарій при дослідженні зловживання правом як правове явище у його структурній, функціональній та аксіологічній площинах; по-друге, забезпечити теоретичну базу для розмежування між різними формами правового девіантного використання права [1, с. 39].

Певного значення набуває звернення до напрацювань науковців, які у своїх дослідженнях окреслили вихідні методологічні засади осмислення феномену зловживання правом. Їхні підходи відображають багаторівневу складність цього явища, охоплюючи як нормативний, так і аксіологічний виміри правового пізнання. Вивчення цих позицій формує цілісну концептуальну базу дослідження, адже через зіставлення різних наукових

перспектив можна поглибити розуміння правової природи зловживання правом та обґрунтовано визначити критерії його відмежування від суміжних категорій, зокрема, формально правомірної, але соціально шкідливої поведінки. Використання здобутків загальнотеоретичної науки є засадничим елементом у побудові методологічної моделі дослідження, що забезпечує його наукову цілісність, аналітичну глибину та аргументованість висновків.

У дослідницькій концепції Г. Свириденко методологія юридичного пізнання постає як багаторівнева структура, в межах якої вирізняються філософський, загальнонауковий та спеціально-науковий рівні. Філософський рівень забезпечує загальносвітоглядну рамку для осмислення правових явищ, тоді як загальнонауковий пропонує інструментарій пізнання, універсальний для різних галузей науки (логічні, емпіричні, теоретичні методи). Своєю чергою спеціально-наукові методи, зокрема формально-догматичний, історико-правовий і метод тлумачення права, забезпечують глибоку галузеву аналітику. Дослідниця звертає особливу увагу на ціннісний (аксіологічний) підхід до методології, зокрема на філософсько-антропологічний рівень осмислення права як засобу реалізації суспільно значущих цінностей – гідності, справедливості, свободи. У роботі представлено також деталізовану типологію методів і прийомів: від історико-порівняльного та системного аналізу до бінарного порівняння, що охоплює зіставлення правових систем у межах однакового просторово-часового виміру. Важливою аналітичною знахідкою є диференціація дослідницьких підходів на «горизонтальний» – порівняльно-статичний, і «вертикальний» – ретроспективний, що надає змогу охопити як еволюцію, так і поточний стан правових конструкцій. Крім того, акцентовано на значенні принципів синхронності (одночасне вивчення правових явищ у певний період) і діахронності (дослідження змін у часі), що сприяє комплексному розумінню природи правопорядку та його девіацій [2, с. 22].

Значний внесок у методологічне осмислення феномену зловживання правом здійснив О. Рогащ, який наголошує на фундаментальному значенні

концепції праворозуміння для визначення дослідницьких орієнтирів. Учений підкреслює, що від обраної парадигми праворозуміння – природно-правової, нормативістської, соціологічної чи інтегративної – безпосередньо залежать подальші теоретичні висновки щодо природи, ознак та форм зловживання правом. У межах свого дослідження він пропонує нормативне праворозуміння як методологічну основу, яка передбачає єдність природного та позитивного права, закріплену, зокрема, в Конституції України [6]. Це долає крайнощі правового позитивізму та абстрактного ідеалізму, а також сприяє адекватному осмисленню складних соціально-правових явищ, до яких належить і зловживання правом. О. Рогач також проводить класифікацію загальнонаукових методів, що можуть застосовуватись у процесі дослідження, розподіляючи їх на загально-логічні, теоретичні та емпіричні. Автор наполягає на тому, що дослідження правової природи зловживання має враховувати повний спектр напрацювань правової доктрини, щоб забезпечити комплексний та цілісний аналіз цього феномена [3, с. 8-27].

Помітний внесок у методологічне осмислення зловживання правом здійснив Т. Полянський, який розглядає це явище крізь призму філософсько-правової традиції, акцентуючи увагу на інтеграції природно-правового та позитивістського підходів. Учений обґрунтовує, що зловживання правом формально не суперечить позитивному праву, однак порушує засади природного права, має глибоку аксіологічну проблему. Він висуває гіпотезу, згідно з якою кількісна та якісна динаміка проявів зловживання правом впливає на трансформацію праворозуміння та еволюцію самих систем права як природного, так і позитивного. Методологічне підґрунтя дослідження включає концептуальні підходи (зокрема, діалектичний, матеріалістичний та потребовий), загальнонаукові й філософсько-правові методи, що уможливають послідовно досліджувати онтологічні, гносеологічні, аксіологічні та праксеологічні аспекти зловживання правом. Т. Полянський формує складну багатоаспектну картину цього феномена та підкреслює необхідність його вивчення як маркера для оцінки ефективності правового

регулювання та стану правосвідомості в суспільстві [7, с. 22-36].

У межах правової науки методологія окреслює напрями дослідницького пошуку, формує концептуальну рамку, в якій інтерпретується явище зловживання правом. У контексті нашого дослідження методологічне забезпечення пізнання явища зловживання правом виконує декілька ключових функцій: розмежовує суміжні правові феномени, формує критерії ідентифікації зловживання та забезпечує аналітичну платформу для вивчення його проявів у різних галузях права.

Одним із основних завдань є виявлення ознак, що відрізняють зловживання суб'єктивним правом від формально правомірної поведінки, а також від класичного правопорушення. Для цього застосовуються нормативні та аксіологічні підходи, які враховують мотиви, цілі, соціальні наслідки правової поведінки. Методологія виконує тут функцію аналітичного фільтра, що виявляє девіації в межах формальної правомірності – наприклад, недобросовісне використання процесуальних засобів, імітацію реалізації права тощо.

Іншим важливим напрямом є розробка класифікації форм і проявів зловживання правом. Використання конструктивного та системного методів уможливорює виявлення повторюваних моделей такої поведінки, які відповідають змісту норми права, проте суперечать їх ціннісному змісту та дестабілізують правовий порядок. Класифікація здійснюється з урахуванням галузевої специфіки, контексту правовідносин та правового механізму, який зазнає зловживання.

Застосування методологічного інструментарію дає змогу простежити відмінності у проявах зловживання правом у сфері матеріального та процесуального права. У межах матеріального права такі прояви пов'язані передусім із недобросовісним здійсненням суб'єктивних прав. Зокрема, у договірних відносинах це може виявлятися у використанні правових можливостей всупереч їх призначенню, наприклад, через ухилення від виконання зобов'язань або створення перешкод для контрагента. У

корпоративних правовідносинах зловживання часто пов'язане з використанням корпоративних прав з метою впливу на діяльність товариства чи обмеження прав інших учасників. У сфері конкурентного права воно може проявлятися у формах недобросовісної конкуренції або використанні правових механізмів для обмеження доступу на ринок.

У процесуальному праві зловживання правом має інший характер і пов'язане з недобросовісною реалізацією процесуальних прав. Йдеться, зокрема, про подання безпідставних позовів чи скарг, ініціювання численних клопотань, заявлення відводів без належних підстав, а також інші дії, спрямовані на затягування розгляду справи.

Відмінності простежуються і в правових наслідках. У матеріальному праві вони можуть полягати у відмові в захисті права або визнанні правочину недійсним. У процесуальному праві наслідки зазвичай пов'язані із застосуванням заходів процесуального примусу, покладенням судових витрат або іншими процесуальними санкціями.

Специфіка проявів зловживання правом у різних галузях обумовлює необхідність їх окремого аналізу з урахуванням особливостей відповідного правового регулювання.

Відсутність загальновизнаного визначення поняття «зловживання правом» у національному законодавстві, неоднозначність у судовій практиці та варіативність доктринальних позицій ускладнюють формування єдиної теоретичної моделі. У таких умовах методологія покликана компенсувати прогалини нормативного регулювання через створення логічно послідовних концептуальних підходів, які можуть бути використані для правової кваліфікації поведінки та формування засад відповідальності.

Методологічне підґрунтя дослідження явища зловживання правом забезпечує логічну й системну структуру аналізу та визначає глибину, спрямованість і наукову обґрунтованість сформульованих висновків щодо природи зловживання правом як юридичного явища.

У процесі дослідження зловживання правом було дотримано низки

принципів наукового пізнання, що визначають методологічну спрямованість наукового пізнання правової дійсності та забезпечують внутрішню єдність дослідницького підходу [8, с. 6; 9, с. 3-4]. Зокрема, принцип історизму формуватиме історичну базу та генетичний контекст зловживання правом; принцип об'єктивності забезпечуватиме неупереджене тлумачення дій суб'єктів права як зловживання правом без оціночних суджень; принцип системності дозволить визначити місце цього явища у структурі права; принцип обґрунтованості забезпечуватиме логічну послідовність та перевірюваність сформульованих положень. Їх узгоджене застосування сприятиме формуванню міждисциплінарної та міжгалузевої моделі, у межах якої зловживання правом розглядатиметься як юридичне відхилення та складне соціально-правове явище.

Історичний вимір дослідження розглядає зловживання правом у контексті розвитку правової думки та трансформації уявлень про межі правомірної поведінки. Зміна підходів – від формально-юридичного до ціннісного, що ґрунтується на принципах добросовісності, розумності та справедливості – свідчить про поступове зближення права з моральними орієнтирами. У межах дисертації цей аспект відображено через аналіз становлення категорії зловживання правом у вітчизняній доктрині, а також дослідження практики її нормативного закріплення у різних галузях права.

Об'єктивність передбачає дослідження явища без попереднього нормативного упередження з урахуванням усіх релевантних факторів: юридичних, соціальних, психологічних і культурних. У роботі принцип об'єктивності реалізовуватиметься через застосування комплексного підходу до вивчення зловживання як поведінки, що формально відповідає праву, але може суперечити його меті або суспільному інтересу для уникнення зведення зловживання правом до суто морального чи суто правового виміру та сприятиме формуванню багатовимірної моделі розуміння цього явища, у межах якої поєднуюватимуться формально-догматичний та аксіологічний рівні аналізу.

Системність забезпечуватиме розгляд зловживання правом як структурного феномену, що може порушувати внутрішню логіку функціонування правової системи. У межах цього принципу передбачається аналіз того, як окремі прояви зловживання правом впливатимуть на цілісність механізму реалізації та охорони суб'єктивних прав, а також спричинятимуть системні викривлення в окремих галузях, зокрема у процесуальному праві або сфері публічного адміністрування. У дисертації принцип системності буде реалізовано через класифікацію форм зловживання правом за галузевими ознаками, аналіз їх впливу на правовий порядок і встановлення міждисциплінарних зв'язків.

Принцип обґрунтованості орієнтуватиме дослідження на формування логічно послідовних і аргументовано підтверджених теоретичних положень, що можуть бути покладені в основу правової кваліфікації поведінки. Обґрунтованість у роботі досягатиметься шляхом використання перевірених методів наукового пізнання, логічного аналізу судової практики, звернення до наукової доктрини та застосування порівняльно-правового підходу. Реалізація цього принципу забезпечуватиме достовірність сформульованих висновків, а також можливість їх подальшого використання у процесі вдосконалення механізмів протидії зловживанню правом.

Формування цілісного уявлення про природу зловживання правом як складного правового феномену вимагає ґрунтовного методологічного підходу, заснованого на системному поєднанні загальнонаукових [10, с. 24-25; 9, с. 4; 11, с. 40] і спеціально-юридичних методів [12, с. 456-459; 3, с. 25].

До загальнонаукових методів, які передбачається застосовувати у процесі пізнання феномену зловживання правом, належать ті, що використовуються у всіх галузях наукового знання, проте набувають специфічного змісту в юридичній площині.

Методи аналізу та синтезу [13, с. 31-32] стануть ключовими інструментами дослідження феномену зловживання правом у межах дисертаційної роботи. Застосування аналітичного підходу дало змогу

здійснити поетапне концептуальне розмежування внутрішньої структури досліджуваного явища, виокремити його істотні ознаки та з'ясувати логіку функціонування, а також здійснити аналіз судової практики, яка відображає реальні механізми прояву зловживання правом, включаючи рішення національних судів. Синтетичний метод своєю чергою надасть змогу об'єднати встановлені елементи в цілісну теоретичну конструкцію, що відображає системні зв'язки між ними. Завдяки взаємодоповнювальному застосуванню аналізу та синтезу була сформульована авторська дефініція зловживання правом як узагальнюючого теоретико-правового поняття, що відображає його сутність та універсальну природу в межах правової системи.

Методи індукції та дедукції забезпечать можливість поєднати конкретні приклади судової практики із загальними теоретичними висновками щодо сутності зловживання правом. Індукція дасть змогу на основі вивчення конкретних прикладів судової практики сформулювати узагальнені положення щодо природи, форм прояву та юридичних наслідків зловживання правом. Дедукція своєю чергою забезпечила можливість апробувати ці теоретичні висновки на прикладах окремих правовідносин, зокрема в контексті тлумачення норм права, кваліфікації дій суб'єктів та визначення меж допустимої поведінки. Поєднання індуктивного і дедуктивного методів дасть змогу досягти методологічної цілісності та забезпечити обґрунтованість сформульованих положень щодо зловживання правом як складного соціально-правового феномена.

Метод аналогії [12, с. 167-168] даватиме змогу розмежувати суміжні правові явища, зокрема зловживання правом, правопорушення та перевищення повноважень. Його застосування сприятиме виявленню як спільних, так і відмінних ознак цих категорій, що дасть змогу чіткіше визначити межі правомірного здійснення суб'єктивних прав. Аналогія як евристичний прийом може бути використана для конструювання межової лінії між зловживанням правом і допустимими формами реалізації прав, забезпечуючи внутрішню системну узгодженість дослідження.

Аналогія використовується як ефективний методологічний засіб осмислення зловживання правом через його співвіднесення з подібними соціально-правовими явищами, що відображено у дослідженні Т. Полянського. Зокрема, як зазначає дослідник, за допомогою прийому аналогії було здійснено перенесення механізмів зловживання свободою, одного з філософських «прототипів» права, на правову площину, що дало змогу розкрити внутрішню природу правозловживання шляхом екстраполяції форм зловживання свободою та способів вчинення зла на відповідні форми зловживання правом [7, с. 35].

Системно-структурний метод [14, с. 5; 1, с. 40; 2, с. 42-43] у цьому дослідженні виконуватиме методологічну функцію, що уможливлуватиме охопити зловживання правом як багатогранне правове явище та виявити його функціональні зв'язки з суміжними правовими категоріями, зокрема добросовісністю, правомірністю, процесуальною економією, зловживанням свободою тощо. Це сприятиме формуванню міждисциплінарного бачення досліджуваної проблематики, яке виходитиме за межі галузевого підходу. Системно-структурний метод уможливлуватиме структурно окреслити зловживання правом як правове утворення, виокремити його елементи, взаємозв'язки та місце в загальній системі реалізації права.

У дослідженні Т. Полянського системно-структурний підхід покладено в основу аналізу складу зловживання правом, елементів механізму його здійснення, функцій та характерних ознак. Особливу увагу дослідник приділяє виявленню взаємозв'язку цього явища з іншими формами правової поведінки та способами вчинення зла, наголошуючи, що структурний аналіз зловживання правом здійснюється з урахуванням соціального та історичного контексту, зокрема в межах діалектичного принципу історизму [7, с. 35].

Сходження від абстрактного до конкретного [10, с. 30] буде застосовано як логіко-методологічний засіб, що забезпечив послідовне виведення прикладного знання з узагальнених теоретичних конструкцій. На початковому етапі дослідження було окреслено абстрактно-узагальнене поняття

зловживання правом, виокремлено його ознаки та визначено місце у правовій системі, після чого здійснено перехід до конкретизації цього явища в межах окремих галузей права. Це уможливило органічне поєднання загальнотеоретичних положень із аналізом правозастосовної практики у сфері цивільного, господарського, адміністративного та кримінального процесу. Використання зазначеного методу забезпечило внутрішню логіку дослідження, сприяло виявленню галузевої специфіки проявів зловживання правом, а також поглибленню розуміння їх правової природи, форм, способів виявлення та засобів протидії. У межах сформованої методологічної рамки дослідження було реалізовано як аналітичну, так і конструктивну функцію правознавства, що дало змогу досягти цілісного наукового результату.

Наступним у межах дослідження є аналіз спеціально-юридичних методів, що забезпечують безпосереднє дослідження феномену зловживання правом у контексті його правового регулювання, тлумачення та правозастосування. За допомогою цих методів здійснюється розкриття змісту відповідних юридичних конструкцій і виявлення латентних суперечностей між текстом норми, її телеологічним спрямуванням та реальними механізмами застосування. У контексті дослідження зловживання правом, спеціально-юридичні методи дають змогу, з одного боку, реконструювати нормативну рамку, в якій виникає та реалізується зловживання, а з іншого – оцінити ефективність правових засобів запобігання йому, виявлення та припинення у різних галузях права. Спеціально-юридичні методи створюють методологічну основу для цілісного розуміння механізмів виявлення, кваліфікації та запобігання зловживанню правом.

Формально-юридичний метод [3, с. 25; 12, с. 181] у дослідженні зловживання правом відіграватиме ключову роль у вивченні правової природи цього феномена в системі позитивного права. Завдяки цьому методу передбачається здійснення систематизації та структурування правових норм, що прямо або опосередковано регламентують допустимі межі здійснення суб'єктивного права. Аналіз юридичних категорій, таких як «правомірність»,

«добросовісність», «зловживання правом», даватиме змогу розкрити їх змістове наповнення, встановити ознаки, юридичну конструкцію та співвідношення із суміжними поняттями. Крім того, на основі формально-юридичного методу передбачається здійснення типологізації правових приписів, які встановлюють заборону зловживання правом, зокрема норм матеріального і процесуального права, що сприятиме чіткішому визначенню меж правомірної поведінки. Цей метод також застосовуватиметься для виявлення особливостей правової техніки в нормативних актах, що регулюють відповідну сферу, а також при інтерпретації санкцій, передбачених за порушення об'єктивних меж реалізації права.

Логіко-юридичний метод [12, с. 181-182] застосовуватиметься для забезпечення внутрішньої логічної узгодженості ключових теоретичних побудов дослідження, зокрема при виведенні дефініції зловживання правом, формулюванні його ознак, класифікацій та правових наслідків. У процесі аналізу юридичних норм і судової практики було дотримано принципів формальної логіки: закону тотожності, несуперечності та достатньої підстави, що дає змогу уникнути суперечностей у змістовному наповненні понять і забезпечити послідовність висновків. Зокрема, формулювання меж правомірного використання суб'єктивного права відбувалося шляхом логічного зіставлення ознак правопорушення, правової помилки та зловживання, що уможливило обґрунтувати критичні розрізнення між цими явищами. Окрім того, механізм застосування норм про заборону зловживання правом у конкретних кейсах було реконструйовано як дедуктивний умовивід, у якому норма є великою посилкою, фактична ситуація – меншою, а судові рішення – висновком. Логіко-юридичний метод забезпечив цілісність і методологічну коректність дисертаційного аналізу.

Метод альтернатив [12, с. 182] необхідний для виявлення методологічних суперечностей, властивих науковим підходам до розуміння природи зловживання правом. У межах дослідження передбачається проведення критичного аналізу низки взаємовиключних або полярно

орієнтованих концепцій, зокрема ототожнення зловживання із правопорушенням, його трактування як форми зловмисного правозастосування або розуміння як правомірної дії з неприйнятним результатом. Виявлення таких теоретичних колізій даватиме змогу уточнити дефінітивні межі досліджуваного феномена та сформулювати авторське бачення, позбавлене концептуальних крайнощів. Дискусійне співставлення позицій різних правових шкіл і доктрин виконуватиме функцію інструменту «маєвтики» – способу формування більш збалансованого й аргументованого наукового знання про сутність, природу та юридичні наслідки зловживання правом. Застосування методу альтернатив сприятиме критичному осмисленню існуючих гіпотез та формуванню інтегративної авторської концепції, що ґрунтуватиметься на синтезі їх конструктивних положень.

Порівняльно-правовий метод [12, с. 180] використовуватиметься з метою виявлення подібностей і відмінностей у підходах до зловживання правом у межах різних правових систем, що даватиме змогу здійснити мікро- і макропорівняння на різних рівнях юридичної матерії.

Макропорівняльний рівень охоплює зіставлення загальнотеоретичних підходів до розуміння зловживання правом, сформованих у європейській континентальній правовій традиції, зокрема в доктринах Франції, Німеччини та України, а також у правопорядках англосаксонської правової сім'ї з акцентом на практику Common Law.

Мікропорівняльний рівень зосереджений на аналізі нормотворчих і судових механізмів запобігання зловживанню правами в окремих галузях національного права, насамперед цивільному, адміністративному та кримінальному процесуальному, у зіставленні з європейськими стандартами, передусім практикою Європейського суду з прав людини.

Порівняльний аналіз даватиме змогу встановити як спільні риси, зокрема орієнтацію на принцип добросовісності, заборону процесуального формалізму та необхідність забезпечення балансу інтересів, так і істотні відмінності, що проявлятимуться у ступені кодифікації заборон, інструментах

судового контролю та рівні деталізації правових норм.

Оскільки феномен зловживання правом виявляється в юридичній площині, має глибоко вкорінені соціальні, комунікативні та психологічні аспекти, доцільним є залучення міждисциплінарних підходів. Зокрема, використання соціологічного методу та методу контент-аналізу необхідне для дослідження зловживання правом через нормативну призму, як явище, що взаємодіє з публічними очікуваннями, правосвідомістю та практикою застосування права. Таке поєднання методологічних підходів забезпечує глибший рівень пізнання досліджуваного явища та розширює горизонти його аналізу.

Метод контент-аналізу [12, с. 178] буде застосовано для системного вивчення текстів нормативно-правових актів, наукової літератури та судових рішень, що прямо або опосередковано стосуються феномену зловживання правом. Основна мета використання цього методу полягала у виявленні типових понять, конструкцій, семантичних повторів і нормативних колізій, пов'язаних із заборобою або фіксацією зловживання правами. Здійснено кількісний та якісний аналіз категоріального апарату, який вживається у національних кодексах, спеціальних законах і практиці вищих судових інстанцій (насамперед, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини), щоб виокремити ключові елементи, які регулярно повторюються в описах зловживань та їх правових наслідків.

Також у межах контент-аналізу буде проведено структурну інтерпретацію текстових масивів шляхом переходу від емпіричного рівня (аналізу частоти вживання певних правових понять, наприклад, «недобросовісність», «ухилення», «перешкоджання правосуддю») до формулювання узагальнених моделей розуміння зловживання правом у різних галузях права. Застосування цього методу дасть змогу сформулювати абстрактну концептуальну схему проявів і механізмів зловживання, що використана як підґрунтя для класифікації видів зловживання правом і розробки пропозицій щодо удосконалення правового регулювання.

Соціологічний метод у межах дисертації буде використано як інструмент виявлення відповідності між нормативним регулюванням зловживання правом і його фактичними проявами у правозастосовній реальності. На основі аналізу публічно-доступної інформації, судової та адвокатської практики, правозахисних організацій та медіа було виявлено системні проблеми у виявленні, кваліфікації та реагуванні на факти зловживання правами. Застосування цього методу дасть змогу встановити наявність розриву між цільовим призначенням правових норм (декларованим законодавцем) і ефективністю їх реалізації на практиці. Так, були проаналізовані випадки, коли формально правомірні дії сторін у процесі призводили до затягування судових розглядів, ухилення від відповідальності або перешкоджання відправленню правосуддя, що свідчить про латентну форму зловживання правом, недостатньо врегульовану чинним законодавством. Отже, соціологічний метод виконає роль зворотного зв'язку між юридичною теорією, законодавцем та правозастосовною практикою. Він надасть змогу виявити суспільну потребу в уточненні правових конструкцій, що дадуть змогу ідентифікувати зловживання правом, та сприятиме обґрунтуванню рекомендацій щодо вдосконалення нормативної бази в контексті запобігання подібним явищам.

У межах власного теоретико-правового аналізу зловживання правом О. Рогач обґрунтовано акцентує на поєднанні приватно-наукових методів, кожен з яких по-своєму виявляє різні аспекти досліджуваного феномена [3, с. 25-27]. Так, застосування формально-юридичного методу, на думку автора, є необхідною передумовою для розгляду зловживання як юридичної категорії, що забезпечує можливість її дефініювання та відмежування від суміжних правових явищ. Використання соціологічного методу орієнтоване на з'ясування впливу зловживання правом на реальний стан законності в державі, а також на розкриття суспільного сприйняття цього явища. Окрему увагу дослідник приділяє психологічному методу, за допомогою якого аналізується неефективне або деформоване використання суб'єктом своїх прав, що

супроводжується змінами у правосвідомості та відхиленням від усталених моделей поведінки. Сукупне застосування зазначених методів, як підкреслює О. Рогач, розкриває багатовимірний характер зловживання правом, поєднуючи нормативний, соціальний і психологічний аспекти цього явища.

Спеціально-юридичні методи виступають дієвими інструментами поглибленого аналізу феномену зловживання правом, забезпечуючи можливість комплексного дослідження його нормативного та правозастосовного вимірів. Зокрема, метод аналізу письмових джерел охоплює широке коло нормативних і ненормативних матеріалів, включаючи наукову літературу, тексти судових рішень та інші джерела права, у яких прямо або опосередковано відображено заборону зловживання суб'єктивними правами. Застосування юридичного тлумачення сприятиме виявленню імпліцитних смислових нашарувань у правових нормах, що визначають межі допустимого здійснення прав, зокрема у сфері процесуального регулювання. Порівняльно-правовий метод дасть змогу здійснити зіставлення нормативних актів, судової практики та доктринальних підходів різних правових систем, що забезпечить виявлення як спільних засад, так і концептуальних відмінностей у розумінні та забороні зловживання правом [7, с. 35].

Комбіноване застосування загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дасть змогу досягти високого рівня теоретичної обґрунтованості дослідження, забезпечить цілісність і міжгалузеву узгодженість у формулюванні наукових положень. Методологічна база дослідження дасть змогу виявити закономірності правового зловживання, обґрунтувати межі допустимої реалізації суб'єктивного права, а також запропонувати комплекс заходів протидії цьому явищу.

Розмаїття форм зловживання правом потребує загальнотеоретичного осмислення, адаптації методології до галузевих контекстів, що ґрунтується на поєднанні загальнонаукових методів (індукції та дедукції, аналізу й синтезу) зі спеціально-юридичними (формально-юридичний, логіко-юридичний, метод аналогії, метод альтернатив, порівняльно-правовий аналіз), а також

міждисциплінарними підходами, до яких належать соціологічний метод та метод контент-аналізу.

У матеріальному праві ключову роль відіграє формально-юридичний метод, який забезпечує системне тлумачення змісту суб'єктивного права та окреслення меж його реалізації. Разом із ним застосування логіко-юридичного методу виявляє внутрішні суперечності між проголошеними та фактично досягнутими цілями реалізації права, а метод аналогії – встановити правову кваліфікацію зловживань у суміжних правовідносинах, коли закон прямо не регулює певну ситуацію. У контексті аксіологічного аналізу зловживання розглядається як відхилення від ціннісного призначення правового інструменту. Це має значення у договірному праві (нав'язування кабальних умов) і корпоративному праві (використання інформаційної асиметрії, блокування рішень).

У процесуальному праві зловживання проявляється у вигляді маніпуляцій із засобами судового захисту. Тут доречним є застосування методу контент-аналізу для узагальнення судової практики, виявлення типових форм процесуального зловживання та їх правових наслідків. Своєю чергою соціологічний метод оцінює ефективність наявного інструментарію протидії та виявити суспільне сприйняття цього явища – особливо в частині затягування судового розгляду, подання безпідставних клопотань, зловживання апеляційним чи касаційним оскарженням.

У конкурентному праві методологія орієнтована на аналіз зловживання домінуючим становищем. Тут ефективним є порівняльно-правовий метод, який дає змогу виявити спільні й відмінні підходи в українському та європейському праві до оцінки домінування, також інтегрувати правові та економічні критерії оцінки поведінки. У цій сфері також доцільне застосування методу альтернатив, оскільки він зіставляє суперечливі підходи до правового розуміння допустимої ринкової поведінки, наприклад, співвіднесення дій, що обмежують конкуренцію, з правом на економічну свободу.

Методологія галузевого аналізу зловживання правом поєднує системний і гнучкий підходи, які враховують як правову природу відповідних відносин, так і особливості їхнього функціонування. Раціональне поєднання індукції й дедукції, аналізу й синтезу, спеціально-юридичних і міждисциплінарних методів створює передумови для виявлення форм зловживання, їх нормативного відмежування та формування відповідних механізмів протидії. Дослідження феномену зловживання правом потребує комплексного підходу до вибору методологічного інструментарію. Поєднання загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів виявляє сутнісні ознаки цього явища, визначити його місце в системі права, окреслити межі допустимої поведінки суб'єкта та запропонувати ефективні механізми протидії. Залучення інструментів з інших галузей знань, зокрема контент-аналізу й соціологічного методу, відкриває можливості для оцінки правової практики, пізнання соціального контексту реалізації прав та виявлення прихованих колізій.

1.2. Історіографія дослідження зловживання правом у правовій доктрині

У сучасній юридичній науці відсутнє єдине розуміння феномену зловживання правом. Це пояснюється складністю самого права як соціального явища, багатогранністю його змісту та різноманітністю підходів до здійснення суб'єктивних прав. Високий рівень абстрактності правових норм не дає змоги передбачити всі життєві ситуації, у яких можуть реалізовуватися суб'єктивні права. Через це критерії розмежування належного здійснення права та його зловживання залишаються предметом наукової дискусії.

Історичний розвиток уявлень про зловживання правом свідчить про його тісний зв'язок із формуванням правових систем і загальноправових принципів [15, с. 14; 16, с. 30; 17, с. 420]. Ще в римському праві було закладено ідею про те, що здійснення суб'єктивних прав має відповідати засадам справедливості,

а принцип добросовісності виконував функцію обмеження свавільного їх використання. У канонічному праві зловживання правом розглядалося як поведінка, що суперечить моральним засадам. У феодальний період воно часто ототожнювалося зі зловживанням владою, зокрема у відносинах панування та залежності.

Подальший розвиток цієї концепції пов'язаний із формуванням національних правових систем, у межах яких принцип добросовісності отримав нормативне закріплення як засіб обмеження здійснення прав у спосіб, несумісний із їх призначенням. У системі загального права аналогічну функцію виконував принцип equity, спрямований на забезпечення справедливого вирішення спорів у випадках, коли формальне застосування норм не відповідало їх змісту. Після Другої світової війни заборона зловживання правами отримала відображення й у міжнародно-правових актах, зокрема у ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. [18], яка визначає межі реалізації прав з урахуванням суспільних інтересів.

У сучасній науковій літературі проблема зловживання правом розглядається крізь призму фундаментальних категорій загальної теорії права, зокрема природи правового інтересу, меж реалізації суб'єктивних прав, співвідношення права і моралі, букви і духу закону, також ролі суддівського розсуду. Така багатовимірність зумовлює відсутність єдиного підходу як у теоретичному осмисленні цього явища, так і у практиці його виявлення та кваліфікації, що, у свою чергу, обумовлює необхідність подальшого наукового осмислення цієї категорії.

Ефективне протистояння зловживанню правом потребує чіткого теоретичного визначення цього явища, зокрема його сутності, характерних ознак та правових наслідків. Лише на такій основі можливе подальше вдосконалення галузевого законодавства та забезпечення єдності правозастосовної практики.

У зв'язку з викладеним доцільним видається дослідження феномена зловживання правом у межах логічної послідовності, яка охоплює три

взаємозв'язані компоненти: теоретичне осмислення, нормативне закріплення та правозастосовну практику. На теоретичному рівні проаналізуємо наукові підходи до визначення сутності зловживання правом; у межах нормативного – положення національного законодавства, які прямо чи опосередковано регламентують це явище; на рівні правозастосування – вивчено судову практику, що демонструє способи інтерпретації та застосування положень про зловживання правом у конкретних юридичних ситуаціях.

Зокрема, на рівні теоретичного осмислення важливим є виявлення та критичне переосмислення доктринальних позицій щодо самого факту існування зловживання правом як правового явища. В цьому контексті варто розглянути наукову дискусію, у межах якої представлено низку взаємовиключних підходів до визначення природи, допустимості та правових наслідків такого зловживання.

У межах першого наукового підходу, характерного переважно для радянської юридичної науки, заперечується сама можливість існування зловживання правом як правового явища. Представники цієї позиції розглядали це поняття як штучну конструкцію, позбавлену юридичного сенсу, і навіть як логомахію або суперечність на кшталт «сухої води» [7, с. 174, 208-210, 224-225]. Вихідною тезою цього підходу є твердження, що правомочність на заподіяння шкоди не входить до складу суб'єктивного права, реалізація права апріорі не може бути протиправною [19, с. 24]. До головних аргументів противників концепції зловживання правом належать побоювання щодо розмиття меж між правом і мораллю, зниження передбачуваності правозастосування, а також ризик свавілля з боку держави під приводом боротьби з такими порушеннями [20, с. 57].

На відміну від цієї позиції, переважна більшість сучасних науковців визнає зловживання правом як самостійне складне соціально-правове явище, що потребує теоретичного осмислення, нормативного врегулювання та відповідних правових наслідків. У межах цього підходу науковці досліджують генезу, ознаки, класифікаційні критерії та формулюють авторські дефініції, що

у своїй сукупності утворюють доктрину, яка визнається юридичною спільнотою й слугує основою для правотворчої, правозастосовної та тлумачної діяльності у відповідній сфері. Її положення набувають конкретного практичного змісту через судову практику, насамперед у рішеннях Верховного Суду.

Другий підхід щодо розуміння зловживання правом пов'язаний із дослідженням цього явища на загальноправовому рівні, зокрема крізь призму основних типів праворозуміння – природного та позитивістського. У межах цієї парадигми зловживання правом розглядається як формально дозволена і водночас як суспільно шкідлива поведінка, що може набувати ознак правопорушення залежно від змісту наміру та наслідків дій суб'єкта. Це інтегрує етичні та аксіологічні критерії оцінки правомірності поведінки в межах суб'єктивного права та, в свою чергу, слугує основою для галузевої кваліфікації зловживання правом як деліктного чи дисциплінарного проступку.

Згідно з природно-правовим типом праворозуміння, сутність зловживання правом розкривається через порушення моральної суті права – духу закону за формального дотримання його букви. Т. Полянський запропонував класифікацію поглядів на зловживання правом у межах двох типів праворозуміння – природного та позитивістського [7, с. 222, 252]. Відповідно мова йде про зловживання природнім правом і зловживання позитивним правом. У межах першого зловживання (природнім) правом постає як порушення моральних орієнтирів права (добросовісність, справедливість, гідність, соціальна відповідальність), які передбачають повагу до прав та інтересів інших учасників правових відносин, та пошук розуміння сутності зловживання природнім правом крізь призму таких філософських категорій як «добро і зло», «букви закону (права)» та «духу закону (права)» (при зловживанні правом відбувається дотримання «букви» права, але порушується його «дух»).

Л. Макаренко ототожнює зловживання правом із заподіянням «зла» у

формально-правових межах [21, с. 82]. В. Рєзнікова додає, що право як регулятор суспільних відносин «запрограмовано» на «здійснення добра» і виключає його використання «заради зла», іноді самі правові норми можуть передбачати можливість «заподіяння зла» [19, с. 25]. О. Капліна вказує на ситуації, коли тлумачення норми суперечить її справжньому змісту і меті, зокрема, «при нібито відповідності букві закону мають місце зневага його духом, невідповідність призначенню норми, спотворення справжнього її смислу, тлумачення на противагу нормам моралі» [22, с. 290]. Аналогічно, Є. Вертегел і Л. Куртіш акцентують увагу на інструментальному, егоїстичному використанні правових норм без урахування добросовісності. Як зазначають автори, «у такій ситуації правова норма сприймається як засіб для задоволення виключно власних інтересів (потреб) за рахунок правомірних інтересів (потреб) інших суб'єктів» [23, с. 21]. О. Рогач і Р. Алексій підкреслюють, що межі суб'єктивного права закладають обмеження на «застосування на зло», тобто порушення такого обмеження означає розрив між духом і буквою права [24, с. 262].

З точки зору позитивного права розуміння зловживання позитивним правом досліджується за допомогою формалізованих правил поведінки у законі (праві) як регулятора суспільних відносин у відповідній сфері. Основна дискусія науковців у юридичній літературі зводиться до розгляду зловживання правом як особливого типу правової поведінки та як правопорушення.

Досліджуючи зловживання правом як особливий тип правової поведінки, науковці стверджують, що зловживання правом – «це діяння (дія, бездіяльність) у межах правових норм, яка має негативну соціально-правову оцінку, але не завжди зумовлює юридичну відповідальність». У такій поведінці відсутній склад правопорушення, однак вона порушує призначення права. Так, зловживання правом полягає «у використанні суб'єктом права своїх прав у недозволені способи» (С. Гусарєв, О. Тихомирова, О. Мілетич) [25, с. 232; 26, с. 9], «що суперечать соціальному призначенню права, формально не порушуючи його» (Д. Тихомиров, Н. Харченко) [27, с. 26-29],

«внаслідок чого завдаються збитки (шкода) окремій особі, суспільству та державі» (О. Вдовичен, В. Рєзнікова, М. Хміль, Ю. Хабло, Н. Буроменська, М. Стефанчук) [28, с. 32; 29, с. 11; 30, с. 466; 31, с. 33; 32, с. 120].

У сучасній теорії права одним із дискусійних залишається питання щодо правової природи та коректності використання самого поняття «зловживання правом». Частина науковців ставить під сумнів обґрунтованість цієї правової конструкції, виходячи з її внутрішньої логічної суперечності. Зокрема, аргументується, що реалізація суб'єктивного права за своєю сутністю не може одночасно бути його зловживанням, оскільки здійснення права передбачає правомірну поведінку уповноваженого суб'єкта. Якщо ж відповідна поведінка набуває ознак зловживання, вона, на думку прихильників такого підходу, вже виходить за межі змісту суб'єктивного права, а тому не може розглядатися як форма його здійснення. Інакше кажучи, момент виникнення зловживання фактично означає припинення правомірної реалізації відповідного права. Разом із тим зазначена позиція не повною мірою враховує складну аксіологічну природу права як соціального регулятора. Право не є абсолютною категорією, межі якої залишаються незмінними незалежно від конкретних обставин. Навпаки, воно функціонує в системі взаємодії та балансу різноманітних правових цінностей, принципів і законних інтересів, які нерідко перебувають у стані конкуренції. Саме тому здійснення суб'єктивного права не може оцінюватися виключно через формальну наявність відповідного правомочності, а потребує врахування його соціального призначення, функціональної спрямованості, принципів добросовісності, справедливості, розумності та пропорційності. У зв'язку з цим будь-яке суб'єктивне право характеризується наявністю певних меж реалізації. Такі межі можуть бути безпосередньо визначені нормами позитивного права або впливати із загальних засад правового регулювання, принципу верховенства права, природи самого суб'єктивного права та необхідності забезпечення балансу між приватними і публічними інтересами. При цьому в центрі правової оцінки перебуває не стільки питання існування чи обсягу відповідного права, скільки

допустимість конкретного способу його реалізації, мотивів поведінки управомоченої особи, а також наслідків, яких така поведінка завдає правам, свободам і законним інтересам інших учасників правовідносин. Особливого значення набуває визначення критеріїв, за допомогою яких можливо відмежувати правомірне здійснення суб'єктивного права від його недобросовісного використання. При цьому сам факт відсутності спеціальної юридичної санкції не може автоматично свідчити про відсутність зловживання правом, оскільки оцінка такої поведінки має здійснюватися з урахуванням принципів права, загальних засад цивілізованого правопорядку та цілей правового регулювання. Саме тому інститут заборони зловживання правом дедалі частіше розглядається як самостійний механізм забезпечення справедливого балансу між свободою реалізації суб'єктивних прав і необхідністю недопущення заподіяння шкоди іншим особам або суспільним інтересам. Водночас проблема зловживання правом має виразний динамічний характер. На момент вчинення певної юридично значущої дії далеко не завжди можливо однозначно визначити, чи відповідає така поведінка межах правомірної реалізації суб'єктивного права, чи вже перетворюється на форму його недобросовісного використання. Саме тому ключового значення набуває діяльність компетентних правозастосовних органів, насамперед суду, який з урахуванням конкретних обставин справи, принципів права, мети здійснення суб'єктивного права та наслідків відповідної поведінки встановлює факт виходу особи за межі дозволеного способу реалізації належного їй права та вирішує питання про наявність або відсутність зловживання правом [33; 34, с. 24].

Конституційний Суд України висловив свою позицію щодо того, чи є «дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах» (ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України [35] (далі – ЦК України) правопорушенням. Обґрунтуванням цього є юридична позиція Конституційного Суду України у своєму Рішенні від 28.04.2021 № 2-р(П)/2021. Зокрема, оцінюючи ч. 3 ст. 13 і ч. 3 ст. 16 ЦК

України на відповідність приписам ч. 2 ст. 58 Основного Закону України, Конституційний Суд України констатує, що відповідні положення ЦК України не визначають дії особи як цивільне правопорушення та не встановлюють їх як юридичну підставу для застосування цивільно-правової відповідальності. Зазначені норми спрямовані насамперед на закріплення обов'язку учасників цивільних правовідносин дотримуватися встановлених законом меж здійснення суб'єктивних цивільних прав, а також наділяють суд повноваженням відмовити у судовому захисті права чи інтересу у разі недотримання особою вимог частин другої – п'ятої статті 13 ЦК України. Таким чином, законодавець пов'язує із недобросовісним або неналежним здійсненням суб'єктивного права не настання цивільно-правової відповідальності, а застосування спеціального правового наслідку у вигляді відмови в судовому захисті. Отже, передбачені статтею 13 ЦК України юридичні наслідки мають самостійний правовий характер і не можуть розглядатися як умови, підстави чи заходи цивільно-правової відповідальності, оскільки виконують іншу функцію — забезпечення реалізації принципів добросовісності, розумності та недопустимості зловживання суб'єктивними цивільними правами [36].

Певне коло науковців трактують зловживання правом як порушення обов'язку дотримуватися меж дозволеного, що передбачено правовою нормою та відповідно аналізують зловживання правом крізь призму ознак та складу правопорушення (суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона). Суб'єкт діє свідомо та вольово, завдаючи шкоди особистим або публічним інтересам, за зовнішньої правомірності такої поведінки. Зокрема, зловживання правом – «це протиправна поведінка (активна чи пасивна)» (Р. Шишка, О. Скакун) [37, с. 26], «завжди є усвідомленою поведінкою» (Н. Буроменська) [38, с. 266] «із здійснення права, але з порушенням встановлених меж, місця, способу і форми їх здійснення» (О. Рогач) [3, с. 34], яка «містить усі елементи юридичного складу конкретних злочинів, деліктів, проступків тощо, є конкретним видом правопорушення» (М. Рубашенко) [39, с. 113-119].

Суб'єктом зловживання правом може виступати як фізична чи юридична особа, так і колективний суб'єкт, який відповідно до норм позитивного права наділений визначеним обсягом суб'єктивних прав або юридичних обов'язків. Суб'єктивна сторона зловживання правом характеризується наявністю умисної форми вини, який проявляється в свідомому прагненні суб'єкта заподіяти шкоду іншому учасникові правовідносин або створити для нього несприятливі правові наслідки. Об'єктом такого зловживання є суспільні відносини, які зазнають негативного впливу внаслідок недобросовісної реалізації суб'єктивного права чи виконання юридичного обов'язку. Об'єктивна сторона виявляється у вчиненні дій або бездіяльності, що спричиняють шкоду іншим суб'єктам права, при цьому характерною особливістю є те, що особа, формально діючи в межах наданих їй правомочностей або виконуючи покладені на неї обов'язки, зовні надає своїй поведінці ознак правомірності, фактично використовуючи право всупереч його соціальному призначенню, принципам добросовісності та справедливості (Т. Полянський, О. Маліневський, О. Кот, О. Рогач) [7, с. 38, 42-45; 40, с. 4, 38; 41, с. 135-136; 42, с. 75].

Слід констатувати, що в межах третього підходу у правовій науці триває дискусія щодо правової природи зловживання правом, у межах якої сформовано концепцію розуміння цього явища як особливої, «прикордонної» форми правової поведінки. Згідно з нею, зловживання правом не є повністю правомірним (І. Спасибо-Фатєєва) [43], класичним правопорушенням, що обумовлено відсутністю суспільної користі як елементу суб'єктивної сторони та відсутністю безпосереднього порушення імперативних норм, як складової об'єктивної сторони правопорушення (О. Ганьба) [44, с. 96-97]. Науковці підкреслюють, що таке явище має ознаки юридично значущої поведінки, яка перебуває під контролем свідомості й волі особи, породжує юридичні наслідки, регламентується правом та може набувати як індіферентного, так і шкідливого соціального значення залежно від форми вияву (М. Цвік, В. Ткаченко, О. Петришин, В. Рєзнікова) [45, с. 849-850; 19, с. 29].

У науковій доктрині зловживання правом розглядається як складне та суперечливе явище, що поєднує формальну відповідність поведінки вимогам позитивного права з її внутрішньо антисоціальним змістом. Дослідники підкреслюють, що характерною рисою такого явища є зовнішня правомірність дій за наявності спрямованості на досягнення результату, який суперечить «духу» права та соціальному призначенню правових норм. Зазначене зумовлює складність однозначної правової кваліфікації такої поведінки та необхідність подальшого теоретичного осмислення цієї категорії в межах юридичної науки.

Вивчення національного законодавства у сфері зловживання правом потребує врахування впливу теоретико-правової доктрини, яка формує підходи до тлумачення правових норм і визначає напрями розвитку правового регулювання відповідних відносин. Аналіз законодавства виявляє тенденції розвитку права та співвіднести їх із науковими положеннями, що забезпечує узгодженість теорії та практики правового регулювання.

Зокрема, ч. 3 ст. 42 Конституції України [6] встановлює заборону зловживання монопольним становищем, недобросовісної конкуренції та неправомірного обмеження конкуренції. Сама по собі монополія не визнається протиправною, якщо її здійснення не завдає шкоди інтересам суспільства, що свідчить про відмежування правомірної та неправомірної реалізації прав. Межі допустимої монополії визначаються законом [46, с. 315].

Аналіз положень Конституції України [6] також підтверджує закріплення загального принципу неприпустимості зловживання правами. Так, частина третя статті 13 визначає, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Стаття 23 встановлює межі вільного розвитку особистості через обов'язок не порушувати права інших осіб. Стаття 41 закріплює обов'язок не завдавати шкоди правам, свободам, гідності громадян та довкіллю при здійсненні права власності [46, с. 102], стаття 68 – загальний обов'язок не посягати на права і свободи інших осіб. У сукупності ці положення відображають фундаментальний підхід, відповідно

до якого реалізація суб'єктивного права обмежується необхідністю недопущення шкоди іншим особам та суспільству загалом.

У національній правовій системі термін «зловживання правом» має широке охоплення та використовується в матеріальному й процесуальному законодавстві. На концептуальному рівні ця категорія втілює ідею недопустимості використання суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню або з метою заподіяння шкоди.

У науковій літературі поширеною є думка, що «дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, зловживання правом в інших формах», регламентовані ч. 3 ст. 13 ЦК України [35] і є зловживанням правом.

У цивільному праві ідея протидії зловживанню правом виражена в положеннях ст. 13 ЦК України [35], яка прямо забороняє його здійснення з наміром завдати шкоди іншій особі, довкіллю або культурній спадщині (ч. 2 ст. 13), або всупереч моральним засадам суспільства (ч. 4 ст. 13). Заборона спирається на розуміння суб'єктивного права як юридичної можливості, обмеженої правовим порядком форми поведінки. Статті 12 і 16 ЦК України встановлюють обов'язок добросовісного та розумного здійснення прав і передбачають можливість відмови в судовому захисті у разі зловживання ними. Як основний акт цивільного законодавства України, ЦК України [35] містить низку норм, що розвивають вищенаведені конституційні приписи та ознаки зловживання правом в наукових дослідженнях. Наприклад, одними із «загальних засад цивільного законодавства є справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ст. 3); особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд (ч. 1 ст. 12); якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом (ч. 5 ст. 12); особа здійснює цивільні права у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства (ч. 1 ст. 13); якщо суд встановить факт зловживання правом, він може відмовити у захисті цього права або зобов'язати особу припинити зловживання (ч. 3 ст. 16)».

Аналізуючи положення ЦК України [35] варто зробити висновок, що законодавець для розуміння «зловживання правом» використовує складові як природного типу праворозуміння (справедливість, добросовісність та розумність), так і позитивістського типу праворозуміння (утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб).

Наслідком зловживання правом у публічному праві з боку фізичних осіб (наприклад, опікунів), осіб, які надають публічні послуги (наприклад, аудитора, нотаріуса, оцінювача) та уповноважених суб'єктів органів публічної влади (наприклад, службової особи; службової особи – юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми) в процесі реалізації своїх повноважень є притягнення цих суб'єктів до кримінальної відповідальності згідно Кримінального кодексу України [47] (далі – КК України). Змістовно визначаючи об'єктивну сторону злочинів певних суб'єктів владних повноважень, що окреслена у КК України згідно до визначених в ньому складі злочинів [47], можна говорити про різновиди зловживань правом суб'єктами владних повноважень з точки зору науки кримінального права (наприклад, ст. 167, ст. 364, ст. 365, ст. 365-2, ст. 365-3, ст. 366, ст. 367, ст. 368, ст. 368-4, ст. 368-5, ст. 369, ст. 369-2, ст. 370).

У кримінальному праві термін «зловживання» закріплений у низці складів злочинів, зокрема: «зловживання опікунськими правами – використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному» (ст. 167), владою чи службовим становищем – «умисне використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» (ст. 364), повноваженнями – це умисне використання «всупереч інтересам юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми службовою особою такої юридичної особи своїх повноважень, якщо це завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих

громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» (ст. 365-2) тощо. Спільним елементом таких правопорушень є умисне використання наданих повноважень у супереч їх призначенню, з метою отримання неправомірної вигоди або завдання шкоди правам, що охороняються законом.

Аналогічні конструкції вживаються й у Кодексі України про адміністративні правопорушення [48] (далі – КУпАП), де зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 172-13), недобросовісна конкуренція (ст. 164-3), використання службових ресурсів у приватних цілях (ст. 184-1) кваліфікуються як адміністративні делікти за наявності відповідної шкоди або протиправної мети.

Якщо в Конституції України [6], ЦК України [35], КУпАП [48] та КК України [47] йдеться про зловживання матеріальними правами, то національне процесуальне законодавство (Цивільний процесуальний, Господарський процесуальний, Кримінальний процесуальний кодекси та Кодекс адміністративного судочинства) містить норми, які передбачають відповідальність за зловживання процесуальними правами.

Серед основних засад (принципів) цивільного, господарського, адміністративного судочинства законодавцем регламентовано принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами (ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [49], ст. 2 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [50], ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [51]).

Конкретизуючи принцип судочинства, положення процесуальних кодексів (Цивільний процесуальний, Господарський процесуальний та Кодекс адміністративного судочинства) встановлюють зобов'язання суб'єктів судового процесу (їх представників) добросовісно використовувати процесуальні права, при цьому зловживання ними не допускається.

Відповідними статтями (ст. 44 ЦПК України [49], ст. 43 ГПК України

[50], ст. 45 КАС України [51]), «залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема: подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана); подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер тощо». Як вбачається з цього переліку, він не є остаточним та може варіюватися відповідно до конкретної ситуації.

Стаття 81 Кримінального процесуального кодексу України [52] (далі – КПК України) надає право судді, який здійснює провадження, у разі повторно заявленого відводу, «що має ознаки зловживання правом на відвід з метою затягування кримінального провадження, залишити таку заяву без розгляду»; ст. 336 КПК України [52] «надає право суду, якщо технічна неможливість участі у відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку мають ознаки зловживання правом з метою затягування судового розгляду, позбавити учасника кримінального провадження права участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у цьому кримінальному провадженні»; у ст. 349 КПК України [52], якщо проголошення вступної промови «має ознаки зловживання правом з метою затягування судового розгляду, суд після усного попередження зупиняє проголошення промови».

Підсумовуючи аналіз національного законодавства, слід звернути увагу на декілька аспектів. По-перше, відсутнє визначення поняття «зловживання правом» як узагальненого терміна, який містив би ключові ознаки таких дій. По-друге, визначення понять різновидів зловживання правом міститься у відповідних законах України. Зокрема, «зловживання владою або службовим

становищем» [47], «зловживання повноваженнями» [47], «зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем» [48], «зловживання монопольним становищем на ринку» [48]. По-третє, кожне з наведених визначень має спільні ознаки зловживань, серед яких: діяння; корислива ціль чи інші особисті інтереси (інтереси третіх осіб); мета заподіяння (завдання) шкоди (наприклад, затягування судового розгляду) або правам, свободам, честі і гідності людей, довкіллю або культурній спадщині, або інтересам держави, суспільства (громадськості), служби, юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми; недодержання моральних засад суспільства; неповага особистості інших людей; недобросовісне або нерозумне здійснення особою свого права.

Доречно, на нашу думку, навести позицію Г. Свириденко, яка зазначає, що «зловживання правом – це, безумовно, певний варіант соціально шкідливої поведінки, який засуджується як суспільством, так і державою, однак формально у багатьох випадках зловживання правом не є порушенням правових норм. Зловживання правом не перетворюється у правопорушення або злочин лише до того моменту, поки відповідна поведінка не набуде ознак суспільної шкідливості або небезпеки, які визначені у законі» [2, с. 51-52]. З одного боку, такі положення ЦК України [35] як «недобросовісність та нерозумність», «недодержання моральних засад суспільства» не є правопорушеннями, оскільки мають наслідком лише «відмову суду у захисті цього права або зобов'язати особу припинити зловживання». З іншого боку, такі зловживання правом як «дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині», «зловживання монопольним становищем на ринку», «недобросовісна конкуренція» мають ознаки суспільної шкідливості або небезпеки, відповідно до положень адміністративного та кримінального законодавства є правопорушеннями та мають наслідком притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності. В обох випадках чітко простежуються наслідки недотримання положень як природного, так і позитивного права, зловживання

правом є протиправною поведінкою.

Зловживання правом є багатогранною формою юридично значущої поведінки, що поєднує в собі елементи формальної допустимості та фактичної протиправності.

Переходячи до аналізу судової практики розуміння та застосування законодавства у сфері зловживання правом, слід констатувати, що законодавство та судова практика постійно взаємодіють між собою та формують єдиний механізм правового регулювання суспільних відносин у державі. За відсутності нормативного визначення, тлумачення судами об'єктивних та суб'єктивних меж реалізації прав і повноважень стало ключовим джерелом осмислення правової природи зловживання.

Так, Конституційний Суд України висловив дві важливі юридичні позиції у сфері зловживання правом. По-перше, про необхідність законодавчого закріплення поняття «зловживання правом», оскільки це гарантія правової визначеності як ознаки позитивного права, оскільки законодавство забезпечує стабільність правових відносин, оскільки встановлює чіткі правила поведінки для всіх суб'єктів права [53]. По-друге, про «ставлення крапки» в науковій дискусії та численних позовних заявах щодо необхідності надання чіткого визначення поняття «зловживання правом» на законодавчому рівні [35]. Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 28.04.2021 № 2-р(П)/2021 [36] наголосив, що «одним зі складників принципу верховенства права є юридична визначеність». Оцінюючи аргументацію щодо недостатнього рівня юридичної визначеності ч. 3 ст. 13 ЦК України, Конституційний Суд України зауважує на тому, «що цей припис, зокрема словосполучу «а також зловживання правом в інших формах», слід тлумачити та застосовувати в їх посутньому взаємозв'язку з нормами ЦК України, насамперед із тими, що містяться в його статтях 3, 12, 13». Унаслідок цього, на думку Конституційного Суду України, «учасник цивільних відносин у разі потреби за допомогою відповідної консультації зможе розумно передбачити, які його дії можуть бути в подальшому кваліфіковано як

недобросовісні та такі, що порушують межі здійснення цивільних прав, зокрема у формі зловживання правом, та якими можуть бути юридичні наслідки таких дій (п. 3.6)».

Вважаємо за необхідне висловити свою позицію щодо закріплення зловживання правом у законодавстві. Ми підтримуємо позицію науковців [3, с. 333] щодо законодавчого закріплення правового явища «зловживання правом» на найвищому рівні, тому норми Основного Закону (ст. 68) потребують системного перегляду. У зв'язку із наведеним пропонуємо доповнити ст. 68 Конституції України [6] ч. 3 такого змісту: «Не допускається зловживання правом. Форми та види зловживання правом визначаються законом».

Переходячи до розгляду юридичної позиції Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, слід зазначити, що в постанові від 03.06.2020 у справі № 318/89/18 [54] судом наголошено на необхідності «розмежування зловживання матеріальними (цивільними) правами та зловживання процесуальними правами. Вказані правові конструкції відрізняються як по суті, так і за правовими наслідками щодо їх застосування судом» [55].

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.02.2021 у справі № 754/5841/17 [56] зазначено, що «зловживання правом і використання приватно-правового інструментарію всупереч його призначенню проявляється в тому, що: 1) особа (особи) «використовувала право на зло»; 2) наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки являють собою певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чиї права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; цей стан не задовольняє інших суб'єктів тощо); 3) враховується правовий статус особи, осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення про обсяг своїх прав та про обсяг прав інших учасників цих правовідносин і порядок їх набуття та здійснення)».

Відповідно в ухвалі Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 06.09.2018 у справі № 552/2378/17 (провадження № 61-43659ск18)

[57; 58] зазначено, що «феномен зловживання процесуальними правами як особливий різновид цивільного процесуального правопорушення полягає у тому, що при зловживанні процесуальними правами відбувається порушення умов реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав. Це положення відповідає загальнотеоретичним розробкам конструкції зловживання правом, в яких воно нерідко визначається як поведінка, що перевищує (або порушує) межі здійснення суб'єктивних прав».

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12.10.2021 у справі № 311/2121/19-ц (провадження № 61-11958св20) зазначено, що «термін «зловживання правом» свідчить про те, що ця категорія стосується здійснення суб'єктивних цивільних прав, а не виконання обов'язків. Обов'язковою умовою кваліфікації дій особи як зловживання правом є встановлення факту вчинення дій, спрямованих на здійснення належного відповідній особі суб'єктивного цивільного права. Заборона зловживання правом по суті впливає з якості рівнозваженості, закладеної такою засадою, як юридична рівність учасників цивільних правовідносин» [59].

Також у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 03.03.2021 у справі № 761/27076/19 (провадження № 61-14448св20) [60] «під «зловживанням процесуальними правами» розуміється форма умисних, несумлінних дій учасників процесу, що знаходить своє вираження, зокрема, у вчиненні дій, неспівмірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, використанні наданих прав всупереч їх призначенню з метою обмеження можливості реалізації чи обмеження прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення справ чи висловлення явної неповаги до суду чи учасників справи».

На думку судді В. Сімоненко щодо постанови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 02.10.2019 у справі № 750/3021/18 (провадження № 61-371св19) [61], «основною ознакою зловживання

процесуальними правами є відсутність наміру вирішити реально існуючий цивільний спір, або забезпечити захист свого реально порушеного права, або намір перешкодити законним діям інших осіб шляхом звернення до суду та створення штучного судового спору, або використання судового спору як способу не виконувати вимоги законодавства щодо здійснення визначених ним дій тощо. Разом з тим, межа між дійсним наміром захистити свої права та зловживанням процесуальними правами дуже тонка, тому суди повинні дуже ретельно з'ясовувати підстави звернення до суду з позовом, заявлення клопотання, подання заяви, наслідки такого звернення та мету, яку має намір особа досягти».

У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15.08.2024 у справі № 914/3082/21 (провадження 914/3174/22) [62] суд зазначає, що «формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, якщо вона не дозволена, тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права».

У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.01.2022 у справі № 911/2737/17 суд зазначає, що «зловживання правом – це свого роду спотворення права. У цьому випадку особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права в цілях, які є протилежними тим, що переслідує позитивне право. Доволі важко провести межу між правомірною реалізацією власних прав і зловживанням правами, оскільки зовні вони виглядають однаково» [63].

У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14.09.2024 у справі № 916/3011/21 [64] суд зазначає, що «зловживання процесуальними правами – це процесуальне правопорушення, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників господарського процесу (їх представників), що призводять до порушення

процесуальних прав інших учасників процесу, з метою перешкоджання господарському судочинству, що є підставою для застосування судом процесуальних санкцій (позбавлення права на процесуальну дію або застосування судом інших негативних юридичних наслідків, передбачених законом)». Ідентичний висновок наведений у постановах Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 922/4278/21 [65], від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22 [66].

Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду [67; 68] під зловживанням процесуальними правами розуміє «форму умисних, несумлінних дій учасників процесу, що знаходить своє вираження, зокрема, у вчиненні дій, неспівмірних з наслідками, до яких вони можуть призвести; використанні наданих прав всупереч їхньому призначенню з метою обмеження можливості реалізації чи обмеження прав інших учасників провадження; перешкодженні діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення справ; необґрунтованому перевантаженні роботи суду».

Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду також виділяє поняття «зловживання правом на подання скарги», що становить собою «вид зловживань процесуальними правами, за якого вся процедура розгляду спору є не виправданою та неефективною, адже особа звертається до суду з метою, відміною від захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів». При цьому необхідно врахувати, що наведений у ч. 2 ст. 45 КАС України [51] перелік дій, які «можуть бути визнані судом зловживанням процесуальними правами, не є вичерпним, суд може визнати таким зловживанням також інші дії, які мають відповідну спрямованість і характер. Вирішення питання про наявність чи відсутність факту зловживання віднесене на розсуд суду, що розглядає справу» [68; 69; 70].

В ухвалі Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 30.05.2018 у справі № 676/7346/15-к [71] наголошено, що «у КПК України не передбачено загального положення про заборону зловживання процесуальними правами. Однак заборона зловживання процесуальними

правами є загальноправовим принципом і поширюється на всі галузі права. А відтак та обставина, що засуджений не отримував судові повідомлення, що надсилалися на вказану ним адресу, тобто не виявляв бажання прийти до поштового відділення для отримання судових повідомлень, та продовж майже півроку не цікавився станом розгляду його касаційної скарги і є проявом такого зловживання».

У низці рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду [72; 73] зазначено, що «зловживання владою або службовим становищем визнається злочином за наявності трьох спеціальних ознак в їх сукупності. Зокрема, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби; вчинення такого діяння з корисливих мотивів або надання будь-якої неправомірної вигоди іншій фізичній особі; заподіяння істотної шкоди громадянам або юридичним особам. До змісту такої форми протиправної поведінки як зловживання владою відноситься, серед іншого, також і безпідставне використання повноважень, правомочностей, тобто прав, гарантій, пільг, інших благ і можливостей, які безпосередньо пов'язані із здійсненням функцій представника влади» [74].

Верховний Суд як найвищий суд у системі судоустрою України відіграє ключову роль у формуванні єдиної судової практики, зокрема, у сфері зловживання правом, та забезпеченні верховенства права в цілому. Одним з його основних завдань є забезпечення однакового застосування норм права та продовжує формувати правову позицію щодо розуміння поняття «зловживання правом», «зловживання процесуальними правами», що сприяє правовій (юридичній) визначеності.

Питання зловживання правом є об'єктом доктринального осмислення у різних правових системах. У зарубіжній правовій науці сформовано низку концептуальних підходів до розуміння природи, змісту та правових наслідків зловживання правом. Особливу вагу це явище має для континентальної (романо-германської) правової традиції, в якій домінує ідея обмеження прав на підставі загальних засад права, та для англо-американської системи, яка

розвинула власні запобіжники в межах доктрини Equity.

Зловживання правом у межах романо-германської правової традиції розглядається як виняткове, юридично значуще відхилення від належного способу реалізації суб'єктивного права. Одним із найвпливовіших підходів до осмислення цієї проблематики є доктрина *Abus de Droit*, що сформувалася у французькій правовій науці та судовій практиці наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона значно вплинула на доктринальні уявлення у континентальній Європі та стала основою для низки законодавчих і судових рішень, які запроваджують обмеження на використання права всупереч його соціальній меті.

У другій половині XIX ст. у французькій судовій практиці правова концепція зловживання правом вперше з'явилася як аргумент у континентальному європейському праві [75]. З моменту публікації перших юридичних коментарів до загального положення про деліктну відповідальність у ст. 1382 Цивільного кодексу Франції [76; 77, с. 126] було загальновизнано, що правила деліктної відповідальності не можуть застосовуватися, коли особа використовує надане їй право. Однак, починаючи з середини XIX століття, французька судова практика розробила деякі винятки з цього принципу, внаслідок чого особа може бути притягнута до відповідальності за використання права, якщо це використання вважається зловживанням. Через цю норму *Abus de Droit* включено в загальну систему відповідальності за шкоду, завдану неправомірною поведінкою (ст. 1240 Цивільного кодексу Франції) [76].

Класичне бачення *Abus de Droit* як реалізації суб'єктивного права виключно з наміром завдати шкоди іншій особі було розроблене Л. Жоссераном [78; 79], який обґрунтував положення про те, що жодне право не є абсолютною прерогативою його носія, оскільки кожне право повинно реалізовуватися з урахуванням морально-етичних орієнтирів і загального соціального призначення. Відповідно, використання суб'єктивного права без обґрунтованої, легітимної мети, але з умислом завдати шкоди іншому

деформує правову конструкцію і перетворює право на «зброю агресії» (*Arme D'agression*). Особливої ваги набула концепція «відносності права» (*Relativité des Droits*), яку розвинув Л. Жоссеран, підкреслюючи, що права особи не є безмежними і мають внутрішньо притаманні межі, обумовлені їх суспільною функцією. Таке бачення стало підґрунтям для формування доктринального уявлення про право як інструмент соціального компромісу, що не допускає використання правових конструкцій для досягнення аморальних або шкідливих цілей.

Суттєвий внесок у розвиток критичного підходу до доктрини *Abus de Droit* здійснив Р. Дюссо [80], який запропонував концепцію, що поєднує елементи юридичного формалізму з аналітикою ціннісних засад правозастосування. Він зазначив, що поняття «зловживання правом» не є однозначним у доктрині та часто супроводжується суперечками щодо меж права та його реалізації. Посилаючись на позицію М. Планьоль [81], Ж. Ріпер [82], Р. Дюссо наголошують, що формула «зловживання правом» є логічно хибною: коли особа порушує межі дозволеного, вона вже не діє в межах права, виходить за них, тобто чинить *Act sans Droit* (акт без права). У цьому сенсі поняття «зловживання» слід тлумачити як його втрату через зловмисне використання. Р. Дюссо пропонує розмежовувати зловживання і порушення: у першому випадку йдеться про формальну реалізацію права всупереч його функціональному призначенню; у другому – про дії, що взагалі не мають правової основи. Як критерії *Abus de Droit* він виокремлює: шкоду правам третіх осіб; непропорційність реалізації права; відсутність легітимної мети; наявність наміру завдати шкоди.

Як зазначає В. Болгар, у розвитку доктрини зловживання правами вирішальну роль відіграли суди. Спочатку вони розробили початкові обмеження власності та тлумачили як зловживання правами власності таке здійснення, яке було мотивоване наміром завдати шкоди, або коли збитки, що виникли внаслідок такого здійснення, значно перевищували вигоди, отримані власником. Французькі суди побудували усталену практику щодо

зловживання правами – за відсутності загального законодавчого правила – на кількох розрізнених положеннях та їх послідовних змінах відповідно до керівного принципу, що збитки, завдані внаслідок зловживання правами, які вони кваліфікували як «вину», повинні бути відшкодовані стороною, яка зловживала своїми правами [79, с. 1021; 83, с. 2].

Доктрина *Abus de Droit* нині розглядається як інструмент реагування на недобросовісні дії, вираз принципу лояльності та добросовісності у приватному праві. Вона справила значний вплив на розвиток подібних інститутів у праві Швейцарії, Німеччини, Італії та інших країн континентальної правової системи.

Розвиток доктрини зловживання правом у Німеччині загалом повторював еволюцію відповідної концепції у Франції. Однак слід зауважити, що Цивільний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (далі – BGB) [84] був прийнятий майже на століття пізніше за Цивільний кодекс Франції [76], і це мало суттєвий вплив на концептуальні підходи до регламентації меж здійснення суб'єктивних прав. За цей період відбулося поступове зміщення акценту в правовій думці від суто індивідуалістичного розуміння прав особи до їх соціально-функціонального осмислення. Це зумовило менш критичне сприйняття ідеї обмеження прав у разі їх недобросовісного здійснення вже на етапі кодифікації.

Розробники BGB [84] не оминули впливу панівної тоді ліберальної доктрини, що проявилось в застереженнях Сенату щодо включення норми, яка дозволяла б обмеження реалізації прав особи на підставі суб'єктивної оцінки «шкідливої» поведінки. Аргументація Сенату в цьому контексті перегукувалася з критикою французької теорії зловживання правами: йшлося про небезпеку стирання межі між нормами позитивного права та моральними імперативами [79, с. 1023-1024]. Попри це, в остаточному тексті німецького кодексу все ж було закріплено положення, що втілює обмеження на зловживання суб'єктивними правами – відоме як *Schikaneverbot* (заборона шиканування або заподіяння шкоди без легітимного інтересу).

У BGB [84] положення про зловживання правом набуло чіткої нормативної форми в § 226, який містить пряму заборону шиканування (Schikaneverbot), тобто використання суб'єктивного права виключно з метою заподіяння шкоди іншій особі. Відповідно до цього припису, навіть якщо зовні дії відповідають формальним вимогам закону, вони не визнаються правомірними, якщо єдиним їх мотивом є завдання шкоди. Цей підхід є однозначною законодавчою відмовою від визнання за особою правомочностей, реалізованих поза межами добросовісності та соціального призначення права. Окрім спеціального положення § 226 BGB, доктрина зловживання правами в німецькому праві також розвивається під впливом двох інших ключових норм [85, с. 23]. По-перше, § 242 BGB закріплює загальний принцип Treu und Glauben (чесність і довіра), відповідно до якого сторони зобов'язані діяти добросовісно при здійсненні цивільних правовідносин. По-друге, § 826 BGB встановлює можливість відшкодування шкоди, завданої умисними діями, що суперечать «добрим звичаям» (Gute Sitten), фактично запроваджуючи морально-етичний критерій допустимості поведінки в межах реалізації права. Ці інструменти забезпечують гнучке судове реагування на прояви недобросовісності у реалізації прав.

На момент прийняття BGB німецьке право ще не мало напрацьованої судової практики або вичерпної теоретичної доктрини у сфері зловживання правом. Утім, загальні приписи добросовісності, моральності та соціальної відповідальності дозволили судовій практиці сформувати низку казуїстичних правил, що стали орієнтирами у правозастосуванні [86, с. 1444; 79, с. 1027-1028].

Судовий підхід до тлумачення норм, які регулюють зловживання правом, передбачає оцінювання правомірності дії, її відповідності загальним етичним і соціальним нормам. Суди, діючи в межах широкого тлумачення § 242 і § 826, орієнтуються на наявність злого умислу та відповідність поведінки сторін принципам взаємної поваги, моральності та справедливості. Зловживання правом може бути встановлено навіть за відсутності явного

наміру завдати шкоди, якщо дії порушують баланс інтересів або суперечать соціальному призначенню відповідного права.

Щодо розвитку доктрини зловживання правами, зрештою здобули популярність дві теорії, які називаються «зовнішньою» та «внутрішньою» теоріями [87, с. 83; 88, с. 205]. Перша демонструє деяку схожість з тими французькими поглядами, які наголошують на здійсненні прав, а не на природі права, та стверджують, що не може бути зловживання правами, лише зловживання їхньою природою, якщо це суперечить моралі. «Внутрішня» теорія, з іншого боку, наполягає, що право, його іманентна природа, контролює його здійснення. Остання теорія була запозичена керівною доктриною і мала вплив на впровадження судами різних ознак зловживання [86].

Становлення та еволюція доктрини зловживання правом у німецькому праві засвідчує поступовий перехід від індивідуалістичного розуміння суб'єктивних прав до їх соціально-функціонального тлумачення. Це набуло вираження як на рівні нормативного закріплення заборони зловживання правами (§ 226 BGB), так і через імплементацію принципів добросовісності (§ 242 BGB) та моральності (§ 826 BGB).

Поряд із доктриною зловживання правом романо-германської правової системи англо-американська правова традиція сформувала власну специфічну парадигму правового реагування на недобросовісне здійснення прав. Ця парадигма не базується на загальному принципі зловживання правом у вузькому сенсі, проте містить низку правових конструкцій, які функціонально виконують аналогічну роль: обмеження правомірної форми поведінки у разі її суперечності з добросовісністю (Principle of Good Faith and Fair Dealing), справедливістю (Equity) чи публічним інтересом (Public Interest). Визначальною рисою такого підходу є прецедентна природа права, що передбачає казуїстичне формування стандартів допустимої поведінки та акцент на судову справедливість у кожному конкретному випадку.

Інститут зловживання правом у правовій системі Великої Британії не

має у своїй основі загальної законодавчої дефініції та універсальної доктрини, притаманної континентальним правовим системам. Натомість, передбачається, що принцип добросовісності пронизує всю систему англійського права, й не має автономного вираження. Обов'язок установлення фактів про наявність чи відсутність зловживання правом, як правило, покладається на суд або інших компетентних суб'єктів, які оперують оцінкою поведінки у межах сформованих правозастосовних доктрин.

Як зазначає Я. Хальберда, сьогодні, замість того, щоб мати єдиний принцип добросовісності та чесної угоди, англійські суди вдаються до низки конкретних правових доктрин, які реалізують справедливість і запобігають зловживанню правом [89, с. 314; 90, с. 250]. Суди поступово розробили низку рішень, зокрема, щодо правил тлумачення договорів, доктрини невиконання договору, економічний примус, недобросовісна угода тощо. Ці конкретні правові доктрини називаються поетапними рішеннями. Естопель є одним з найчастіше згадуваних поетапних рішень, що запобігають зловживанню правом (без конкретного посилання на нього як на таке). Значна кількість справ про естопель обіцянки або естопель на основі обіцянки виникає в англійських судах у відповідь на формалізм і жорсткість певних правових доктрин, таких як зустрічне право [91, с. 792]. Слід також звернути увагу на Abuse of Process як визнання недопустимим використання судової процедури з метою, не пов'язаною з досягненням правосуддя (наприклад, для тиску або помсти) та Doctrine of Public Interest як обмеження приватних прав, якщо їх реалізація суперечить публічному інтересу.

Попри те, що англійське право історично не визнавало принцип добросовісності як загальнообов'язкового (у зв'язку з пануванням прецедентного підходу та обережним ставленням до відкритих правових категорій), останні десятиліття засвідчують зростання уваги до цього принципу в судовій практиці та договірній діяльності. Зокрема, сторони включають до контрактів прямі застереження щодо обов'язку діяти добросовісно – як при виконанні, так і при тлумаченні або перегляді умов

договору [92, с. 143].

Хоча англійське право все ще не містить чіткого нормативного закріплення принципу добросовісності, на практиці відбувається його поступове впровадження як важливого елементу сучасного договірного правопорядку.

Ще одним запобіжником проти зловживання правом у системі англійського права є принцип справедливості (Equity) як історично сформована сукупність принципів, покликана пом'якшити суворість норм Common Law у випадках явної несправедливості. Принцип справедливості (Equity) доповнює загальне право, заповнює прогалини в праві та вирішує ситуації, які можуть не мати чітких рішень згідно з принципами загального права [93].

Як підкреслює С. Вортінгтон, Equity забезпечує моральне підґрунтя правової системи в аспектах, де Common Law зберігає формалізм, уможливорюючи судам реагувати на Unconscionable Conduct – поведінку, яка є юридично допустимою, явно суперечить вимогам добросовісності та чесності у відносинах [94]. Дж. Гейдон, М. Лімінг, П. Тернер наголошують, що equity – це автономна система з чітко структурованими доктринами, які включають: доктрину Clean Hands, Estoppel, Fiduciary Duties, Constructive Trust, Specific Performance тощо [95]. Ці доктрини дають змогу обмежувати або навіть нівелювати реалізацію формально наданих прав, якщо їх використання суперечить принципам справедливості або призводить до зловживання.

Англійська традиція унікає терміна «зловживання правом», сам феномен активно нейтралізується принципом Equity. Ця система є інструментом контролю над поведінкою сторін у зобов'язальних і корпоративних відносинах, підтвердженням того, що принципи справедливості, порядності, добросовісності можуть обмежувати формально законне, по суті зловмисне використання прав.

Д. Єрмоленко за результатами аналізу специфічних теоретичних підходів щодо категорії «зловживання правом» у державах, що становлять

англо-американську правову сім'ю, відмітив, що Дайджест англійського цивільного права [96] виділяє два окремі випадки порушення порядку здійснення правосуддя: «зловмисне судове переслідування (Malicious Prosecution) та зловживання цивільним процесом (Abuse of Civil Process)». Поряд із цим, у позитивному англійському праві сформована певна нормативна база, яка регулює питання зловживання правом, що, зокрема, включає концепцію «неналежної процедури» (Due Process of Law). Цю категорію можна інтерпретувати як загальний принцип добросовісності, який є невід'ємною складовою англійської правової системи [97, с. 20-21].

У Сполучених Штатах Америки (далі – США) немає визнаної загальної доктрини «Abuse of Rights» на федеральному рівні, аналогічної до § 226 BGB у Німеччині або Abus de Droit у Франції. Натомість існує низка суміжних доктрин – Abuse of Process, Malicious Prosecution, Equity Principles, Covenant of Good Faith and Fair Dealing та деякі випадки “Bad Faith” у контрактному праві, через які американські суди іноді обмежують формально дозволenu поведінку, якщо вона має ознаки зловживання. Цей підхід значно більше залежить від прецедентної практики, від контексту штатного права і від характеру конкретних правовідносин, ніж від централізованої кодифікації.

Як зазначає К. Бреґ [98, с. 402], зловживання процесуальним правом (Abuse of Process) – це невинуватене або необґрунтоване використання судового провадження або процесу для сприяння позову заявником або позивачем у справі. Це твердження відповідача або обвинуваченого про те, що інша сторона зловживає або спотворює належним чином виданий судовий процес (цивільний чи кримінальний), що не виправдано основною судовою справою.

Доктрина Abuse of Process надає суду покарати або задовольнити скаргу, якщо судовий процес використовується з метою, що виходить за межі його законного призначення (для залякування, затягування або отримання неправомірної вигоди). М. Шапіро [99, с. 197] вказує, що концепція зловживання насправді має глибоке коріння в нормативній структурі

доктринального апарату цивільного процесу для регулювання неправомірної поведінки сторін у судовому процесі, їхніх процесуальних правопорушень. Важливо, що Abuse of Process не стосується самої справи по суті, проте того, як використовується процедурний механізм.

У межах правової традиції загального права доктрина Malicious Prosecution трактується як специфічна форма деліктної відповідальності, що виникає у випадку недобросовісного або зловмисного ініціювання судового провадження, як кримінального, так і цивільного. Як наголошують В. Бонітон, Дж. Фаррар [100, с. 165], зміст цього правового явища полягає у використанні судової процедури без належного юридичного обґрунтування та з нечесною метою, що завдає особі, проти якої було відкрито провадження, шкоди правового або фактичного характеру. Це явище вважається однією з форм зловживання правом у Common Law, що має на меті захистити правопорядок від маніпулятивного використання судового механізму. Варто зауважити, що звернення до цієї доктрини можливе лише після завершення провадження, яке виявилось неправомірним або безпідставним.

У договірному праві США неявна домовленість про добросовісність (Good Faith) та чесну поведінку (Fair Dealing) є загальною презумпцією того, що сторони договору діятимуть одна з одною чесно, справедливо та добросовісно, щоб не порушувати право іншої сторони або сторін на отримання вигід за договором. Вона мається на увазі в низці типів договорів для підсилення явних домовленостей або обіцянок договору. Д. Марковіц констатує [101, с. 277], що позов (або підстава для позову) на підставі порушення договору може виникнути, якщо одна сторона договору намагається посилатися на технічне виправдання за порушення договору або коли вона використовує конкретні договірні умови окремо, щоб відмовитися від виконання своїх договірних зобов'язань, незважаючи на загальні обставини та домовленості між сторонами. Якщо суд або орган, що розглядає фактичні питання, тлумачить договір, у кожній письмовій угоді завжди міститься «неявний договір добросовісності та чесної ведення справ». Кожний

договір містить неявну домовленість про те, що жодна зі сторін не повинна робити нічого, що може призвести до знищення або порушення права іншої сторони на отримання результатів договору. Інакше кажучи, кожен договір містить неявну домовленість про добросовісність та чесну поведінку.

Доктрина справедливості (Equity) у правовій системі США зазнала інституційного розвитку внаслідок об'єднання норм матеріального права з засобами правового та справедливого захисту в межах єдиної судової юрисдикції. Федеральні суди позбулися розділення права/справедливості з прийняттям Федеральних правил цивільного процесу в 1938 р. Сьогодні лише три штати мають окремі суди з питань права та справедливості. У штаті Делавер досі існує Канцлерський суд, і це є основною причиною практики реєстрації компаній там. Канцлерський суд зазвичай займається корпоративним правом, трастами, заповітами, спадщиною, шлюбами та розлученнями [102]. Особливістю доктрини Equity є домінування аксіологічних орієнтирів, таких як добросовісність, лояльність, поведінкова сумлінність сторін у правовідносинах. Вона ґрунтується на формальному дотриманні правових норм, на справедливому вирішенні спору з урахуванням конкретних життєвих обставин. Її застосування супроводжується використанням гнучких засобів правового захисту, зокрема: Injunction (судова заборона), Specific Performance (зобов'язання до точного виконання), Rescission (розірвання угоди) тощо.

К. Маккормік дослідивши складну еволюцію об'єднання норм права (Law) та справедливості (Equity) в американській судовій системі, звертає увагу на те, що формальне злиття юрисдикцій не призвело до знецінення доктрини Equity, навпаки – забезпечило її інтеграцію в судову практику як коректора суворих норм загального права [103, с. 297]. Автор підкреслює, що основне значення Equity полягає у його заповненні там, де буквальне застосування правових норм може спричинити несправедливий або надмірно формалістичний результат.

Зарубіжна доктрина демонструє, що попри різноманіття правових форм

ідея обмеження права задля запобігання шкоді, забезпечення добросовісності та дотримання загальних засад права є універсальною. У романо-германській традиції зловживання правом розглядається як самостійна юридична категорія, що має доктринальне та нормативне визнання, тоді як у англосаксонській – як функціональний наслідок принципів добросовісності (Principle of Good Faith and Fair Dealing), справедливості (Equity), «чистих рук» (Clean Hands).

Завершуючи розгляд загальнотеоретичних основ зловживання правом, варто зазначити, що це правове явище є багатогранним і потребує застосування різноманітних підходів для розуміння його сутності.

Зловживання правом – це динамічне поняття, яке постійно розвивається й трансформується в умовах зміни суспільних відносин та удосконалення законодавства. Розглянуті наукові підходи до розуміння зловживання правом дають підстави говорити про поступовий розвиток теорії та практики на шляху від усвідомлення, визнання суспільством факту використання суб'єктивного права з метою завдання шкоди іншій людині або суспільству в цілому до законодавчого закріплення зловживання правом як загально-правового принципу; від заперечення взагалі існування такого явища до чисельних наукових розробок сутності та значення зловживання правом для правової системи.

Категорія «зловживання правом» у сучасній правовій науці є міжгалузевим явищем, що поєднує елементи правової поведінки, меж здійснення суб'єктивного права та критерії правомірності. Загальнотеоретичне осмислення цього явища засвідчує, що ключовим моментом для його визнання є поєднання формальної правомірності з фактичним порушенням етичних або функціональних меж реалізації права.

У національній правовій доктрині зловживання правом розглядається як окрема форма юридично значущої поведінки, що суперечить призначенню права. Концепт набуває поширення у галузях матеріального та процесуального права. Попри відсутність у законодавстві України чіткого та

універсального визначення поняття «зловживання правом», вітчизняні вчені обґрунтовують можливість виведення його ознак через принципи розумності, добросовісності та соціального призначення правових норм.

У межах зарубіжної доктрини зловживання правом інтерпретується по-різному залежно від правової системи. Для країн романо-германської традиції характерне нормативне закріплення заборони зловживання правом, зокрема через загальні положення цивільних кодексів, які імперативно встановлюють обов'язок добросовісного користування правами. Відповідні доктрини (*Abus de Droit*, *Schikaneverbot*) розглядаються як правові механізми протидії свавільній реалізації суб'єктивних прав. Система загального права (англо-американська традиція) не передбачає єдиної універсальної дефініції зловживання правом. Проте його функціональний зміст реалізується через інструменти деліктного права (*Malicious Prosecution*, *Abuse of Process*) та судову доктрину *Equity*. Остання забезпечує гнучкі механізми впливу на сторони правовідносин, орієнтуючись на формальну правомірність та етичні стандарти поведінки.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної правової доктрини свідчить про спільний підхід до розуміння меж здійснення суб'єктивних прав. Право не розглядається як засіб заподіяння шкоди, пригнічення чи недобросовісного впливу на інших учасників правовідносин. Незалежно від особливостей національних правових систем категорія зловживання правом виконує функцію обмеження недобросовісної реалізації суб'єктивних прав і забезпечує їх відповідність принципам права.

1.3. Ознаки та поняття зловживання правом у сучасній юридичній доктрині

Ознаки зловживання правом дають змогу визначити його місце серед інших правових явищ і сформулювати поняття цієї категорії. Відсутність єдиного підходу до розуміння зловживання правом у сучасній юридичній

науці зумовлює необхідність узагальнення доктринальних позицій та вироблення критеріїв його виявлення. Аналіз сукупності таких ознак розкриває правову природу зловживання правом, окреслює межі здійснення суб'єктивних прав і сприяє формуванню послідовної правозастосовної практики.

Складність досліджуваного явища полягає в поєднанні формальної правомірності поведінки із її змістовною невідповідністю соціальному призначенню права, що ускладнює його правову кваліфікацію. У зв'язку з цим визначення ознак зловживання правом має здійснюватися з урахуванням нормативних та аксіологічних критеріїв, включаючи принципи справедливості, добросовісності, розумності. Це конкретизує зміст відповідної категорії та створює підґрунтя для формулювання узагальненого поняття зловживання правом як складного юридичного феномена.

Ознаки зловживання правом, як правило, розглядають у взаємозв'язку, що повніше розкриває зміст цього явища. Узагальнення наукових підходів свідчить, що зловживання правом проявляється через систему взаємозв'язаних характеристик. Насамперед ідеться про наявність у суб'єкта відповідного права як юридичної передумови відповідної поведінки. Поведінка зберігає зовнішню правомірність, однак фактично суперечить соціальному призначенню права та меті правової норми. Як правило, такі дії пов'язані з прагненням отримати вигоду або заподіяти шкоду, що супроводжується відступом від принципів добросовісності, розумності та справедливості. Наслідком цього стає заподіяння шкоди або виникнення реальної загрози її настання, в окремих випадках – переростання зловживання правом у правопорушення. У зв'язку з цим виникає потреба у подальшому розгляді кожної з наведених ознак.

Першою та визначальною ознакою зловживання правом є наявність у суб'єкта відповідного суб'єктивного права, що є необхідною юридичною передумовою відповідної поведінки. Зловживання правом не може мати місця поза межами правового регулювання, оскільки передбачає реалізацію наданих

законом правомочностей. Особливість такої поведінки полягає у тому, що суб'єкт, формально діючи в межах наданого йому права, здійснює його у спосіб, який не відповідає соціальному призначенню відповідного права та меті правової норми. У зв'язку з цим у науковій літературі обґрунтовується положення, відповідно до якого зловживання правом можливе виключно за умови існування суб'єктивного права як такого та розглядається як специфічна форма його здійснення, що відхиляється від належної моделі реалізації правомочності [104, с. 19; 34, с. 25].

У теоретичному вимірі зазначена ознака відображає внутрішню суперечність зловживання правом, що полягає в поєднанні правомірної форми та неправомірного змісту поведінки. Суб'єктивне право в цьому випадку як юридична можливість, інструмент, що може бути використаний із відхиленням від його функціонального призначення. Ключовими є факт наявності права, спосіб його реалізації, який підлягає оцінці з позицій відповідності загальним засадам правового порядку.

Наступною ознакою зловживання правом є свідомо-вольовий характер відповідної поведінки, що передбачає наявність у суб'єкта усвідомлення змісту своїх дій, їх правового значення та можливих наслідків, здатність керувати власною поведінкою відповідно до поставленої мети. Зловживання правом не може бути результатом випадкових, неусвідомлених або помилкових дій, оскільки його сутність полягає у цілеспрямованому використанні суб'єктивного права у спосіб, що відхиляється від його соціального призначення. Наявність інтелектуального та вольового елементів відмежовує зловживання правом від формально правомірної, добросовісної поведінки, у якій відсутній намір порушити баланс інтересів або досягти неправомірного результату.

Поведінка може проявлятися як у формі активних дій, коли реалізація норм права відбувається всупереч їх функціональній спрямованості з метою отримання неправомірної вигоди (або іншого результату), що, як правило, супроводжується заподіянням шкоди правам та інтересам інших осіб або

суспільства [34, с. 20], так і у формі бездіяльності, яка, не порушуючи формально вимог законодавства чи умов договору, призводить до заподіяння матеріальної або нематеріальної шкоди окремим особам чи суспільству загалом [29, с. 117; 30, с. 36]. Вольовий елемент виражається у спрямованості поведінки на досягнення певного результату, який може полягати як у отриманні неправомірної вигоди, так і у заподіянні шкоди. У науковій літературі підкреслюється, що спрямованість дій нерозривно пов'язана з наявністю умислу, який є обов'язковою характеристикою зловживання правом та визначає його відмінність від інших форм правової поведінки [31, с. 29].

До характерних ознак зловживання правом також належить формальна правомірність відповідної поведінки, яка проявляється у зовнішній відповідності дій суб'єкта вимогам чинного законодавства. Особливість цієї ознаки полягає у тому, що суб'єкт, реалізуючи належне йому суб'єктивне право, діє у межах встановлених правових приписів, не порушуючи їх безпосередньо, однак фактичний зміст такої поведінки суперечить меті правової норми та її соціальному призначенню. Ця обставина зумовлює складність відмежування зловживання правом від правомірної поведінки, оскільки відповідні дії набувають ознак правомірності лише на формальному рівні. У науковій літературі зазначається, що зловживання правом полягає у використанні суб'єктивного права без порушення його зовнішніх меж, всупереч його внутрішньому змісту та функціональній спрямованості [27, с. 26-29; 34, с. 25; 104, с. 19].

Явище маскування, за якого протиправна за своїм змістом поведінка набуває форми зовні правомірної реалізації суб'єктивного права, що допомагає суб'єкту приховувати справжню спрямованість своїх дій, використовуючи юридичні конструкції як інструмент легалізації антисоціального результату. Маскування ускладнює своєчасну ідентифікацію зловживання правом, оскільки створює видимість дотримання правових приписів та формальних меж правомочності. У результаті відповідна поведінка тривалий час може не отримувати належної правової оцінки як

правопорушення, незважаючи на наявність фактичних ознак протиправності [7, с. 38-45; 41, с. 135-136; 27, с. 27].

Окрему групу ознак зловживання правом становить суперечність поведінки суб'єкта соціальному призначенню права та меті правової норми. Незважаючи на формальну відповідність дій вимогам законодавства, їх зміст виходить за межі тієї функціональної спрямованості, яку законодавець вкладає у відповідну правову норму. У зазначеному аспекті зловживання правом проявляється у порушенні співвідношення між правовою нормою та метою її встановлення, що призводить до використання права для досягнення недозволеного результату [25, с. 232; 28, с. 32-33]. Право втрачає свій регулятивний потенціал і перетворюється на інструмент досягнення цілей, які не узгоджуються з його природою.

Змістовне наповнення цієї ознаки розкривається через категорію легітимного інтересу, яка є критерієм належної реалізації суб'єктивного права. У випадках зловживання правом відповідна поведінка або взагалі позбавлена реального інтересу, що підлягає правовому захисту, або зазначений інтерес є формальним та не відповідає змісту і меті правового регулювання. Інакше кажучи, йдеться про ситуації, коли реалізація суб'єктивного права здійснюється за відсутності об'єктивно виправданої потреби або з відхиленням від неї, що надає відповідній поведінці антисоціального характеру [17, с. 421; 34, с. 25]. У цьому аспекті зловживання правом є формою деформації правового інтересу, за якої право використовується як механізм впливу на інших учасників правовідносин.

У науковій літературі підкреслюється, що вказана поведінка є проявом використання права «всупереч його призначенню», тобто на шкоду іншим суб'єктам правовідносин або публічним інтересам. Відповідно, критеріями оцінки виступають відповідність дій формальним вимогам права, їх узгодженість із його цільовою спрямованістю та загальними засадами правового порядку. У цьому випадку, зловживання правом є відхиленням від належної моделі правореалізації, що підриває функціональну ефективність

правового регулювання, тому що призводить до спотворення змісту правових норм та зниження рівня довіри до права як соціального регулятора.

Ознакою зловживання правом також є спрямованість поведінки суб'єкта на досягнення неправомірного результату, що може полягати як у заподіянні шкоди іншим особам, суспільству чи державі, так і в отриманні егоїстичної вигоди за їх рахунок. З огляду на це зловживання правом характеризується наявністю відповідної мотивації, яка зумовлює відхилення від належної моделі реалізації суб'єктивного права. Поведінка особи нерідко набуває форми використання права «на зло», коли суб'єкт, усвідомлюючи межі своїх правомочностей, свідомо спрямовує їх реалізацію на досягнення результату, що суперечить як інтересам інших учасників правовідносин, так і загальним засадам правового порядку. У науковій літературі підкреслюється, що подібна спрямованість дій свідчить про інструменталізацію права, за якої воно використовується як механізм впливу або завдання шкоди [23, с. 21; 17, с. 421].

Наявність умислу є важливою ознакою зловживання правом і характеризує суб'єктивну сторону відповідної поведінки. Відповідно умисел може мати як прямий, так і непрямий характер, однак у будь-якому випадку він передбачає усвідомлення суб'єктом змісту своїх дій, їх спрямованості та можливих наслідків. За прямого умислу особа цілеспрямовано використовує надане їй суб'єктивне право з метою досягнення неправомірного результату, зокрема заподіяння шкоди іншим учасникам правовідносин або отримання вигоди всупереч їх інтересам. Непрямий умисел, своєю чергою, характеризується тим, що суб'єкт не має за мету заподіяння шкоди, але свідомо допускає можливість настання таких наслідків у процесі реалізації свого права. У науковій літературі підкреслюється, що наявність умислу відмежовує зловживання правом від формально правомірної, але добросовісної поведінки, оскільки свідчить про внутрішню спрямованість дій суб'єкта на відхилення від належної моделі правореалізації [37, с. 26; 105, с. 78].

Ще однією ознакою зловживання правом можна назвати порушення загальноправових принципів, які визначають межі належної реалізації суб'єктивних прав. Незважаючи на відсутність прямого порушення конкретної норми права, поведінка суб'єкта відхиляється від аксіологічних засад правового регулювання, що свідчить про її невідповідність загальним вимогам правового порядку. У такому випадку зловживання правом проявляється як формально допустима, але за своєю сутністю недобросовісна поведінка, яка суперечить ustalеним у правовій системі уявленням про справедливе та розумне здійснення прав. Невідповідність виявляється, зокрема, у недобросовісному використанні правових можливостей, ігноруванні інтересів інших учасників правовідносин та відступі від принципу балансу інтересів [3, с. 29-35; 19, с. 23-35; 17, с. 421; 23, с. 21; 34, с. 25].

Принцип добросовісності, який у науковій літературі розглядається як універсальний критерій оцінки поведінки суб'єкта при вирішенні питання про наявність зловживання правом. Через призму добросовісності здійснюється оцінка відповідності поведінки суб'єкта формальним вимогам права, його змістовному призначенню. Принципи розумності й справедливості виконують коригувальну функцію, забезпечуючи узгодження індивідуальних інтересів із загальними засадами правового порядку. У сукупності ці принципи формують аксіологічну основу для кваліфікації поведінки як зловживання правом, дозволяючи враховувати юридичну форму, фактичний зміст відповідних дій.

Серед ознак зловживання правом також є настання негативних наслідків у вигляді заподіяння шкоди або створення реальної загрози її заподіяння правам і законним інтересам інших осіб, суспільству чи державі. Шкода може мати як матеріальний, так і нематеріальний характер, охоплюючи, зокрема, майнові втрати, порушення особистих немайнових прав, ділової репутації, інші форми негативного впливу на сферу охоронюваних правом інтересів. Важливим є те, що для визнання поведінки зловживанням правом не завжди є обов'язковим фактичне настання шкоди, достатнім може бути створення реальної загрози її заподіяння, що свідчить про потенційно небезпечний

характер відповідних дій або бездіяльності [29, с. 11; 30, с. 466].

Необхідною умовою встановлення зловживання правом є наявність причинно-наслідкового зв'язку між реалізацією суб'єктивного права та заподіяними наслідками, що обґрунтовує юридичну значущість відповідної поведінки суб'єкта. Причинний зв'язок забезпечує можливість індивідуалізації відповідальності та відмежування зловживання правом від інших форм правової поведінки, які не спричиняють негативних наслідків або не перебувають із ними у безпосередньому зв'язку. У науковій літературі підкреслюється, що встановлення такого зв'язку є ключовим елементом правової кваліфікації відповідних дій, оскільки визначає межі допустимого здійснення суб'єктивних прав та оцінити ступінь їх впливу на охоронювані правом інтереси [17, с. 421].

Завершальною ознакою зловживання правом є його динамічний характер, що проявляється в можливості трансформації відповідної поведінки у правопорушення залежно від ступеня її суспільної шкідливості. У цьому аспекті зловживання правом слід розглядати як явище, що перебуває у стані правової «плинності», тобто не має фіксованого місця в системі правової поведінки. Первісно поведінка суб'єкта права може зберігати ознаки формальної правомірності, однак у разі поглиблення негативних наслідків або зміни характеру дій суб'єкта вона виходить за межі допустимого та набуває якісно нових характеристик. Зловживання правом – це процесуальне явище, здатне еволюціонувати під впливом конкретних обставин правореалізації [31, с. 113-119; 2, с. 51-52; 104, с. 19; 34, с. 25].

У випадках, коли реалізація суб'єктивного права набуває ознак протиправності та порушує встановлені законом заборони, зловживання правом перестає існувати як самостійна форма правової поведінки і трансформується у делікт або інший вид правопорушення, що зумовлює застосування заходів юридичної відповідальності. Трансформація обумовлюється переходом від формально правомірної, але антисоціальної поведінки до поведінки, яка прямо суперечить вимогам права, що знаходить

своє відображення у зміні юридичної оцінки відповідних дій. У науковій літературі підкреслюється, що межа між зловживанням правом і правопорушенням є рухомою та залежить від ступеня інтенсивності шкоди, характеру порушених інтересів і рівня суспільної небезпеки діяння, що зумовлює необхідність комплексного підходу до кваліфікації відповідної поведінки.

Зловживання правом може мати різні правові наслідки залежно від характеру порушення та його впливу на права інших осіб. До таких наслідків належить визнання недійсними дій або правочинів, учинених з метою завдання шкоди чи одержання необґрунтованої вигоди, що зумовлює відновлення попереднього стану або повернення отриманого. Суд чи інший компетентний орган може заборонити подальші дії, якщо вони створюють перешкоди, шкодять інтересам чи затягують процес. У певних випадках можливе припинення здійснення суб'єктивного права без позбавлення його, наприклад, коли використання права власності порушує баланс інтересів. Якщо ж зловживання спричинило матеріальні або нематеріальні збитки, на винну особу покладається обов'язок їх відшкодування з метою відновлення порушеної рівноваги прав та інтересів.

Із заходами юридичної відповідальності пов'язаний другий підхід до розуміння зловживання правом, відповідно до якого воно розглядається як правопорушення. В рамках цього підходу зловживання правом суб'єктами права під час реалізації своїх прав (повноважень) має наслідком притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Тому вважається, якщо суб'єкт права під час реалізації суб'єктивного права перевищує встановлені законом межі, його дії вже не можуть кваліфікуватися як правомірна поведінка. У таких випадках це розглядається як порушення закону, що набуває статусу правопорушення [27, с. 27; 106, с. 190-191; 31, с. 33; 107].

Зловживання правом і його окремі види у цьому випадку мають усі характерні ознаки правопорушень, які визначають теоретики права і враховує

законодавець при встановленні заборони на такі дії.

Як вважає О. Сидоренко, зловживання правом у трудових правовідносинах відрізняється від правопорушення тим, що дії формально відбуваються в межах наданих прав, завжди спричиняють шкоду чи створюють реальну загрозу її завдання, не мають ознаки протиправності. Такі дії здійснюються свідомо, з прямим умислом, спрямованим на небажані наслідки для іншої сторони, відповідальність визначається залежно від конкретних обставин і характеру порушення [108].

Правопорушення науковцями поділяються за різними критеріями, зокрема за галузевою приналежністю та рівнем суспільної небезпеки. За галузями права їх класифікують на кримінальні, адміністративні, цивільні, дисциплінарні тощо, цей перелік не є вичерпним [109, с. 292].

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення сутності правопорушення, усі вони мають спільні риси. Однією з форм таких правопорушень є зловживання правом, яке також підпадає під регулювання законодавства України, зокрема Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [48] і КК України [47].

Так, правопорушення є діянням особи (фізичної або юридичної), що проявляється у зовнішній поведінці, яку можна сприймати як дію або бездіяльність. Внутрішній стан фізичної особи, її думки, переживання чи наміри, поки вони не знаходять зовнішнього прояву, не вважаються правопорушенням. Зловживання правом у цьому разі є також діянням, спрямованим на досягнення неправомірної вигоди або заподіяння шкоди іншій стороні. Наприклад, КК України передбачає відповідальність за зловживання владою чи службовим становищем (ст. 364 КК України), якщо такі дії мають зовнішній прояв і завдають шкоди [47].

Діяння особи (фізичної або юридичної) є суспільно небезпечним, тобто воно завдає шкоди особистим чи суспільним інтересам або створює загрозу такої шкоди. У випадках зловживання правом суспільна небезпека може проявлятися в порушенні прав інших осіб, підриві правопорядку чи створенні

умов для уникнення виконання обов'язків. Наприклад, ст. 212-1 КУпАП [48] передбачає відповідальність за ненадання інформації на запит, що є зловживанням інформаційними правами. У Кримінальному кодексі суспільно небезпечним зловживанням є, зокрема, ухилення від сплати податків (ст. 212 КК України) або зловживання правами у сфері авторського права (ст. 176 КК України [47]). Також існують спроби розширити перелік ознак правопорушень, додаючи до них характеристики злочинного діяння чи аморальності для таких правопорушень, як злочини, або ж звужити перелік, виключаючи, наприклад, ознаку суспільної небезпеки чи замінюючи її на суспільну (соціальну) шкідливість. Д. Азаров слушно зазначає, що в законі необхідно чітко формулювати межі складів злочинів, щоб дискреція суду, прокурора чи слідчого не поширювалася на вирішення питання про злочинність чи незлочинність діяння, передбаченого законом (за винятком випадків, коли наявні обставини, що виключають злочинність діяння) [110, с. 16-17].

Існує правова норма, яка забороняє певне суспільно небезпечне діяння або визнає правопорушенням невиконання чи неналежне виконання зобов'язань. У випадках зловживання правом заборона може бути прямо чи опосередковано закріплена в законодавстві. Наприклад, ст. 51 КУпАП [48] передбачає адміністративну відповідальність за дрібне розкрадання, що може бути наслідком недобросовісного використання цивільного права. У кримінальному праві зловживання повноваженнями посадовими особами прямо заборонене (ст. 365 КК України [47]) і передбачає покарання за вихід за межі законних прав з метою отримання особистої вигоди чи завдання шкоди іншим.

Для правопорушень, які здійснюються фізичними особами, характерними є наступні ознаки. Діяння має свідомо вольовий характер, тобто залежить від волі та свідомості правопорушника в момент його вчинення. У випадках зловживання правом фізична особа усвідомлює як неправомірність своїх дій, так і потенційні наслідки для інших суб'єктів права. У випадках

зловживання правом це означає, що особа свідомо використовує свої права у спосіб, який суперечить їх законному призначенню.

Діяння, що не мають зазначених вище ознак, не можуть бути класифіковані як правопорушення. В Україні, відповідно до принципу правової визначеності, злочини, адміністративні та дисциплінарні правопорушення визначаються виключно законами. Винятком є цивільні правопорушення, які, враховуючи специфіку цивільних правовідносин, можуть полягати в порушенні договірних зобов'язань, умов яких встановлюються за згодою сторін. Однак основи (принципи) юридичної відповідальності за такі правопорушення також регулюються виключно законодавством [109, с. 289]. Зловживання правом як правопорушення охоплює свідомі дії, які, формально перебуваючи в межах правової норми, насправді спрямовані на завдання шкоди чи порушення інтересів інших осіб.

Загальновизнаним вважається, що кожне правопорушення аналізується шляхом проведення дослідження його складу, до якого включаються: «характеристики суб'єкта, суб'єктивної сторони, об'єкта та об'єктивної сторони» [111].

Зловживання правом – це дія або бездіяльність, яка включає всі елементи юридичного складу таких правопорушень, як злочини, делікти чи проступки. Відповідно, воно є окремим видом правопорушення, що характеризується використанням суб'єктивного права всупереч його призначенню, із завданням шкоди суспільним, державним чи приватним інтересам [39, с. 113-119]. Підтвердженням цього є конкретні склади у КУпАП [48] та КК України [47].

Суб'єктами зловживання правом можуть бути загальні суб'єкти (фізичні особи (опікуни, піклувальники (ст. 167 «Зловживання опікунськими правами» КК України [47])); фізичні особи-підприємці (ст. 166-1 «Зловживання монопольним становищем на ринку» КУпАП [48]), юридичні особи (керівники (розпорядники кредитів) суб'єктів господарювання (ст. 166-1 «Зловживання монопольним становищем на ринку» КУпАП [48]) та спеціальні суб'єкти (службові особи (ст. 364, 365, 368, 368-2, 369 КК України

[47]); «суб'єктом зловживання владою є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, суб'єктом зловживання службовим становищем – ті особи, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням» (ст. 364 КК України [47]); «службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364-1 КК України [47]; посадові особи; власники (співвласники) транспортних засобів; військовослужбовці; особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів (військова службова особа (ст. 172-13 «Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем» КУпАП [48; 112, с. 36]); особа, «яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (нотаріус, оцінювач, аудитор, експерт, член трудового арбітражу, третейський суддя (під час виконання цих функцій)» (ст. 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» КК України [47]).

Суб'єктивна сторона зловживання правом полягає в наявності в особи наміру завдати шкоди іншому суб'єкту права (наміри опікуна (піклувальника) отримати майнову вигоду за рахунок, наприклад, малолітнього (ст. 167 КК України [47]), що проявляється виключно у «формі умислу (прямий умисел та спеціальна корислива мета (отримання неправомірної вигоди як для себе, так і для іншої фізичної або юридичної особи) чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб» (ст. 172-13 КУпАП [48; 113; 114; 115]; «намір перешкодити укладенню договору, дезорганізувати роботу підприємства, прагнення притягти до відповідальності осіб, у віданні яких знаходились документи, штампи, печатки і які відповідають за їх зберігання, перешкодити викриттю злочинця, знищити документ, щоб самому уникнути відповідальності за раніше вчинений злочин» (ст. 357 КК України [47]);

«одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи» (ст. 364 КК України [47]); «отримання неправомірної вигоди, якщо це завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб» (ст. 364-1, 365-2 КК України [47]). У цивільно-правових відносинах зловживання правом, що здійснюється з прямим та єдиним умислом заподіяти шкоду, зазвичай називають спеціальним терміном «шикана» [7, с. 43-44].

Об'єктом зловживання правом є «суспільні відносини у сфері захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності» (ст. 166-1 «Зловживання монополюючим становищем на ринку» КУпАП [48]); «встановлений порядок здійснення службової діяльності, що регулює реалізацію військовими службовими особами їхніх прав та виконання обов'язків» (ст. 172-13 КУпАП [48]); «офіційні документи, штампи, печатки, приватні документи, що знаходяться на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності» (ст. 357 КК України [47]); «суспільні відносини, які гарантують належне функціонування державного апарату, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності чи організаційно-правової структури; відносини, що забезпечують законно регламентовану професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг» (ст. 364, 364-1, 365-2 КК України [47]).

Об'єктивна сторона зловживання правом виявляється у вчиненні дій або бездіяльності, що спрямовані на заподіяння шкоди іншим учасникам суспільних відносин. Особливістю є те, що суб'єкт зловживання правом, формально реалізуючи своє суб'єктивне право чи виконуючи обов'язок, приховує свої дії під виглядом правомірної поведінки [7, с. 45]. Наприклад, «нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів в нерівне становище, вилучення з обороту товарів з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін, часткова або повна

відмова від реалізації чи закупівлі товару за відсутності альтернативних джерел постачання» (ст. 166-1 КУпАП [48]); «незаконне використання військовою службовою особою транспортних засобів, споруд чи іншого військового майна з корисливою метою чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб» (ст. 172-13 КУпАП [48]); «зайняття житлової площі, використання його майна, привласнення речей, розтрата цінностей підопічного, порушення майнових прав потерпілого внаслідок укладання невігідних для нього договорів» (ст. 167 КК України [47]); «викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння, умисне знищення, пошкодження чи приховування офіційних документів, штамів, печаток, приватних документів» (ст. 357 КК України [47]); «використанням службовою особою наданої їй влади або службового становища всупереч інтересам служби» [116, с. 32; 117, с. 227]); «зловживання посадовими особами організації колективного управління службовим становищем, що призвело до невиплати або неналежних розподілу і виплати винагороди суб'єкту авторського права або суб'єкту суміжних прав» (ст. 176 «Порушення авторського права і суміжних прав» КК України [47; 118]).

Як зазначає у своїх дослідженнях Т. Полянський, діяння із ознаками зловживання правом неможливо повністю заборонити шляхом складання докладного переліку таких дій у нормативному акті [119, с. 36-37].

На думку Б. Карнауха правопорушення й зловживання правом різняться правовими наслідками. Перше спричиняє цивільну відповідальність у вигляді втрати майна чи прав (наприклад, сплата неустойки, втрата завдатку, відшкодування збитків). Натомість при зловживанні правом зазвичай лише відмовляють у досягненні бажаного результату, адже воно полягає у порушенні заборони, прямо не встановленої законом. Проте якщо такі дії завдають реальної шкоди, винна особа зобов'язана відшкодувати її як захід цивільно-правової відповідальності [120, с. 34].

Завершуючи розгляд особливостей зловживання правом у матеріальному праві, слід звернути увагу на тісний зв'язок між свободою

приватних осіб самостійно реалізовувати належні їм суб'єктивні права та розсудом суду при розгляді справ, пов'язаних зі зловживанням правом. Законодавство надає приватним особам можливість вільно визначати обсяг, способи реалізації, передачу чи відмову від своїх прав, що є ключовим принципом матеріального права. Однак ця свобода обмежується принципом добросовісності та заборонаю зловживання правом, порушення якого може завдати шкоди іншим суб'єктам чи суспільним інтересам. У такому контексті роль суду є вирішальною, оскільки суд оцінює, чи мало місце вихід за межі правомірної поведінки, враховуючи як специфіку конкретних правовідносин, так і намір суб'єкта. Свобода реалізації суб'єктивних прав доповнюється судовим контролем, що забезпечує баланс між особистими інтересами та суспільним правопорядком.

Центральним елементом будь-якого суб'єктивного права є свобода вибору відповідної поведінки, яку реалізує суб'єкт права. Завдяки цьому суб'єктивні права здебільшого здійснюються через активні дії суб'єкта права, які мають юридично значущий характер. Свобода дій забезпечує гнучкість у використанні прав для досягнення особистих цілей у межах правового порядку.

Однак право на позитивну дію нерозривно пов'язане з правом вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб. Це дає змогу поєднати реалізації особистих дій суб'єктом права із правом домагатися виконання юридичних обов'язків іншими учасниками правовідносин. Вибір способу здійснення права залежить як від розсуду суб'єкта права, так і від змісту самого суб'єктивного права, який визначається його призначенням і тією метою, для якої право надано суб'єкту права. Спосіб реалізації прав відображає баланс між особистими інтересами суб'єкта права та юридичними зобов'язаннями інших осіб.

Як вказує О. Рогач, «при аналізі ситуацій зловживання правом необхідно враховувати суб'єктивні аспекти, зокрема спрямованість зовнішнього розсуду суб'єкта правовідносин. Розсуд як юридична свобода, що проявляється в

інтелектуально-вольовій діяльності суб'єкта, спрямованій на реалізацію закріплених у законодавстві прав і повноважень у межах та способах, визначених правовими нормами». Зовнішній розсуд нерозривно пов'язаний із реалізацією суб'єктивного права, тобто використанням можливостей, наданих позитивним правом. В процесі здійснення зовнішнього розсуду суб'єкт може вдатися до зловживання правом [42, с. 77-78].

Права і свободи суб'єкта повинні узгоджуватися зі свободами інших осіб, із законними вимогами суспільства та нормами законодавства, яке передбачає можливість обмеження окремих суб'єктивних прав за певних обставин. Законодавство закріплює принцип вільної реалізації приватними особами своїх суб'єктивних прав, воно водночас установлює низку обов'язкових вимог, яких необхідно дотримуватися під час їх здійснення. Серед цих вимог – дотримання законів, повага до моральних принципів суспільства, заборона зловживання правом, уникнення шкоди довіллю та недопущення порушення прав і законних інтересів інших осіб.

Зміст цих вимог може відрізнятися залежно від природи та призначення конкретного суб'єктивного права. Відповідність між свободою реалізації прав і обмеженнями, що накладаються законодавством, покликана забезпечити баланс між особистими інтересами суб'єкта, інтересами інших учасників правовідносин та суспільним добробутом загалом.

Кожне суб'єктивне право має чітко визначені межі, порушення яких свідчить про зловживання правом. Як зазначалося раніше, дії суб'єкта зловживання правом можуть формально ґрунтуватися на належному йому праві, однак у процесі реалізації вони набувають такої форми та характеру, які призводять до порушення прав і законних інтересів інших осіб. У таких випадках виникає підстава для цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду.

Відповідно до ч. 6 ст. 13 Цивільного кодексу України, у разі недотримання особою вимог щодо здійснення своїх прав, суд уповноважений зобов'язати таку особу припинити зловживання належним їй правом. Окрім

цього, суд може застосувати й інші правові наслідки, передбачені чинним законодавством. Таке положення спрямоване на захист прав інших учасників правовідносин та забезпечення балансу між свободою реалізації суб'єктивних прав і обов'язком їх здійснення відповідно до закону.

Аналізуючи положення ч. 3 ст. 13 та ч. 3 ст. 16 Цивільного кодексу України, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 28.04.2021 № 2-р(П)/2021 у справі № 3-95/2020 (193/20) підкреслив, що приписи ч. 3 ст. 13 ЦК України, які передбачають принцип заборони зловживання правом, не визнають дій особи як правопорушення. Суд зазначив, що такі дії можуть кваліфікуватися як неналежне використання суб'єктивного права, яке не відповідає його правомірній меті. Це підхід, що спрямований на відновлення правового балансу, враховуючи необхідність судової оцінки конкретних обставин і дій особи в межах існуючого правового регулювання [36].

Якщо дії суб'єкта виходять за рамки цивільного правопорушення і набувають ознак конкретного складу правопорушення, передбаченого законом, настає юридична відповідальність іншого виду, залежно від характеру діяння. Це може бути адміністративна, кримінальна чи інша форма відповідальності, яка застосовується відповідно до норм законодавства для захисту суспільних, публічних і приватних інтересів.

Зловживанням правом можна вважати й ті випадки, коли суб'єкт права застосовує недозволені засоби для захисту своїх прав. У таких ситуаціях дії суб'єкта виходять за межі правомірної поведінки, порушуючи встановлені законом вимоги та принципи, що призводить до обмеження або порушення прав інших осіб. Таке використання права з нелегітимною метою суперечить його суті, може спричинити відповідальність за відповідними нормами законодавства.

Стаття 16 ЦК України [35] визначає порядок захисту цивільних прав та інтересів судом і містить перелік способів такого захисту. Ці способи є формами правового захисту, які може використовувати особа в разі порушення її суб'єктивного права чи законного інтересу. Інакше кажучи,

спосіб захисту – це вимога, яку потерпіла сторона висуває в суді з метою відновлення порушених прав чи усунення їх порушення. Серед способів захисту, визначених ч. 2 ст. 16 ЦК України [35], зокрема, є: визнання права, визнання правочину недійсним, припинення дій, які порушують право, відновлення попереднього становища, відшкодування збитків, відшкодування моральної шкоди, зміна чи припинення правовідносин, визнання незаконними рішень чи дій органів влади та їхніх посадових осіб. Крім того, суд може застосовувати інші способи захисту, якщо це передбачено законом або договором. Частина 3 ст. 16 ЦК України [35] акцентує увагу на ситуаціях, коли звернення до суду по собі є зловживанням правом. У таких випадках матеріально-правова вимога, яка пред'являється в суді (тобто те, чого сторона прагне досягти як результат судового захисту), суперечить законним цілям, для яких відповідне право було надане. Наприклад, позов може бути спрямований на досягнення результату, який виходить за межі наявного права і суперечить його сутності. У подібних випадках суд, діючи в межах ч. 3 ст. 16 ЦК України [35], повинен відмовити у задоволенні такої вимоги. Це запобігає можливості використання судового захисту для досягнення неправомірної мети, що суперечить призначенню відповідного права чи закону [120, с. 34].

Досліджуючи відмову в захисті права як правового наслідку зловживання суб'єктивними цивільними правами, Х. Колінчук дійшла таких висновків. По-перше, суди не завжди правильно застосовують інститут зловживання правом. Інколи неправомірно відмовляють у захисті, помилково кваліфікуючи дії особи як зловживання, інколи не застосовують відповідні норми, коли це необхідно. Це зумовлено відсутністю чітких критеріїв визначення зловживання суб'єктивним правом. По-друге, основними ознаками зловживання правом є реалізація суб'єктивного цивільного права; такі дії завдають шкоди або створюють загрозу правам та інтересам інших осіб; особа усвідомлює свої дії та бажає спричинити таку шкоду. Якщо суд встановить, що особа, яка звернулася за захистом своїх прав, діяла з ознаками зловживання правом, він має відмовити в наданні такого захисту [121, с. 99].

Це означає, що суд не застосовуватиме примусові заходи для реалізації права, зокрема не забезпечуватиме його захист від порушення чи у спосіб, на якому наполягав заявник [122].

У загальнотеоретичній літературі реалізація права розглядається у кількох взаємопов'язаних вимірах. Н. Пархоменко визначає її як «фінальну стадію правового регулювання – вужчу за змістом, але споріднену з ним, оскільки також передбачає вплив на суспільні відносини та правомірну поведінку суб'єктів» [123, с. 35]. Н. Оніщенко акцентує увагу на «розмежуванні реалізації норм права і реалізації права у широкому розумінні: останнє охоплює не лише норми, а також принципи та стандарти права» [124, с. 18]. А. Колодій і В. Тернавська підходять до поняття реалізації права «крізь призму її ефективності, як результативне втілення в суспільну практику загальнообов'язкових норм, що забезпечується уповноваженими суб'єктами» [125, с. 40]. О. Богініч звертає увагу на «методологічний вимір проблеми, зазначаючи, що сучасне розуміння реалізації права потребує переосмислення у зв'язку з парадигмальними змінами у юридичній теорії та практиці» [126, с. 162]. Спільне в цих підходах – визнання реалізації права як динамічного процесу, невіддільного від механізму правового регулювання загалом.

Поряд із розсудом суб'єкта права, який під час реалізації своїх суб'єктивних прав може вдаватися до їх зловживання, слід говорити й про розсуд уповноважених органів публічної влади. Запобігання, припинення та притягнення до юридичної відповідальності за зловживання правом є важливими елементами правозастосовної діяльності та входять до компетенції визначеного кола уповноважених осіб. До таких суб'єктів належать органи державної влади, правоохоронні органи, суди, спеціалізовані інституції, наділені відповідними повноваженнями.

Під час розгляду справ щодо зловживання правом зазначеними уповноваженими органами оцінюється добросовісність поведінки сторін, її співвідношення з принципами верховенства права, справедливості та юридичної визначеності. Використовуючи свій розсуд (дискрецію),

уповноважені органи можуть установлювати факт зловживання правом, застосовувати відповідні санкції, спрямовані на відновлення порушених прав і запобігання подальшим випадкам зловживання правом (правопорушенням).

Досліджуючи розсуд у праві, зокрема розсуд під час правозастосування, О. Жильцов аналізує два основні наукові напрями щодо суті правозастосовного розсуду (дискреції): як динамічний творчий процес, що передбачає активну поведінку суб'єкта у виборі оптимального рішення, та як суб'єктивне право, закріплене нормативним актом із дотриманням законодавчих вимог (дискреційні повноваження) [127, с. 70].

Лише уповноважений правозастосовний орган має право офіційно визнати факт зловживання правом, зокрема, кваліфікувати формально правомірні дії суб'єкта як правопорушення. До моменту такої кваліфікації, навіть якщо зловживання правом фактично відбувається, його припинення чи притягнення винної особи до юридичної відповідальності чи застосування інших передбачених законом заходів є неможливим на законних підставах. Це пояснюється тим, що в правовій системі діє принцип незловживання особою своїми суб'єктивними юридичними правами, який своєю чергою є складовою ширшої презумпції невинуватості. Лише після встановлення факту зловживання правом компетентним органом можливе застосування відповідних правових санкцій, спрямованих на відновлення справедливості та запобігання подальшим порушенням.

Зловживання правом у матеріальному праві є складним і багатогранним правовим феноменом, який поєднує зовнішню формальну правомірність поведінки з її змістовною невідповідністю принципам справедливості, розумності, добросовісності. Поведінка суб'єкта права виникає у випадках використання правових можливостей для досягнення результатів, які суперечать їх соціальному призначенню, що призводить до порушення балансу інтересів учасників правовідносин та негативно впливає на стабільність правопорядку.

Зловживання правом у матеріальному праві також має виражений практичний характер і проявляється у використанні правових інструментів для досягнення неправомірних або несправедливих результатів, зокрема отримання необґрунтованих переваг, порушення прав інших осіб або створення перешкод у їх реалізації. У сфері приватно-правових відносин специфіка таких проявів зумовлена принципами рівності сторін, диспозитивності правового регулювання та спрямованістю на захист приватних інтересів.

Ефективна протидія зловживанню правом у матеріальному праві передбачає дотримання принципу заборони зловживання правом, повагу до прав інших суб'єктів та недопущення використання правових можливостей для досягнення нелегітимних цілей. Необхідність чіткого розмежування юридичної відповідальності та інших правових наслідків зловживання правом: відповідальність застосовується за наявності складу правопорушення, тоді як інші правові наслідки мають наставати у кожному випадку виявлення зловживання незалежно від притягнення до відповідальності.

На думку Н. Клещенко, «зловживання правом – це не лише юридична, а й моральна проблема, суть якої – у деформованій реалізації права всупереч його соціальному призначенню, з метою заподіяння шкоди іншим особам або отримання переваг, які суперечать добросовісності» [128, с. 211].

На переконання Т. Подковенко, І. Голубевої, «зловживання правом – це реалізація суб'єктами правовідносин свого права всупереч змісту права та його соціальному призначенню, внаслідок чого суб'єкт завдає або намагається завдати шкоди іншим учасникам суспільних відносин, діючи як у рамках формальної, правомірної поведінки, так і поза нею, що суперечить нормам права» [34, с. 22].

Виходячи з узагальнення наукових підходів, зловживання правом можна визначити як юридично значущу, свідомо-вольову поведінку суб'єкта права, що полягає у здійсненні суб'єктивного права або закріплених за ним повноважень у формально допустимих межах, у спосіб, який суперечить

соціальному призначенню права, цільовій спрямованості правової норми та загальним засадам правового порядку, виходить за межі належної моделі правореалізації, спрямований на досягнення неправомірного результату та спричиняє шкоду або створює реальну загрозу її заподіяння правам і законним інтересам інших осіб, суспільству чи державі, що обумовлює настання юридичних наслідків.

Класифікація зловживання правом допомагає систематизувати різноманітні прояви цього явища, виявити їх спільні та відмінні риси, уточнити критерії його відмежування від суміжних форм правової поведінки.

У науковій літературі запропоновано низку підходів до класифікації зловживання правом залежно від галузевої належності, форми прояву, суб'єктного складу, ступеня суспільної шкідливості, характеру наслідків та особливостей мотивації суб'єкта [27, с. 28; 129, с. 134]. Наявність таких класифікацій свідчить про багатоаспектність відповідного феномена, про об'єктивну потребу в його подальшій систематизації. Наявні в науковій літературі підходи здебільшого відображають окремі аспекти зловживання правом і не завжди забезпечують цілісне уявлення про нього як загальнотеоретичну категорію. Тому доцільним є формулювання авторської класифікації зловживання правом, яка б ґрунтувалася на узагальненні його сутнісних ознак і уможливлювала комплексно охопити основні форми прояву цього явища.

На основі узагальнення доктринальних підходів та систематизації ознак зловживання правом пропонується авторська класифікація цього явища.

Передусім, залежно від форми реалізації суб'єктивного права, зловживання правом слід поділяти на зловживання, що здійснюється у формі дії, та зловживання, що проявляється у формі бездіяльності. Це обумовлено тим, що реалізація суб'єктивного права може відбуватися як через активне використання наданих правомочностей, так і шляхом утримання від їх здійснення, якщо бездіяльність спричиняє шкоду або створює загрозу її заподіяння.

Залежно від відповідності поведінки соціальному призначенню права, слід виокремлювати зловживання правом, що полягає у використанні суб'єктивного права всупереч його функціональній спрямованості, зловживання, що здійснюється за відсутності легітимного інтересу. У цьому випадку визначальним є відхилення від мети правової норми та використання права для досягнення неправомірного результату.

За суб'єктивною спрямованістю поведінки важливо розрізняти зловживання правом, спрямоване на заподіяння шкоди іншим суб'єктам (шикана), зловживання, спрямоване на отримання неправомірної вигоди, а також змішані форми, що поєднують зазначені цілі.

Залежно від ступеня відхилення від правомірної поведінки зловживання правом може існувати як формально правомірна, але антисоціальна поведінка, або трансформуватися у правопорушення у разі досягнення певного рівня суспільної шкідливості. Класифікація відображає динамічний характер зловживання правом як правового явища.

За сферою реалізації потрібно виокремлювати зловживання матеріальними правами і зловживання процесуальними правами, що обумовлено особливостями механізму правореалізації та специфікою юридичних наслідків у відповідних галузях права.

Залежно від характеру наслідків зловживання правом поділяється на таке, що спричиняє реальну шкоду, таке, що створює загрозу її заподіяння, та таке, що не має безпосередніх негативних наслідків, однак порушує загальні засади правового порядку та принципи здійснення прав.

Отже, зловживання правом є складним, багатовимірним правовим феноменом, який не може бути зведений до одновимірної моделі правової поведінки. Його сутність розкривається через сукупність взаємопов'язаних ознак, що охоплюють формально-юридичні і аксіологічні характеристики цього явища. Поєднання зовнішньої правомірності поведінки із її внутрішньою невідповідністю соціальному призначенню права, наявність свідомо-вольового елементу, спрямованість на досягнення неправомірного

результату, а також заподіяння шкоди чи створення загрози її настання, що говорять про специфічну природу зловживання правом як особливої форми правореалізації, що перебуває на межі між правомірною поведінкою та правопорушенням.

1.4. Основні форми і види зловживання правом

Форми та види зловживання правом відображають різні способи прояву цього явища у процесі реалізації суб'єктивних прав. Їх виокремлення дає можливість встановити критерії правової оцінки поведінки суб'єктів, визначити межі здійснення суб'єктивних прав і відмежувати зловживання правом від суміжних правових явищ. Класифікація також створює основу для систематизації відповідних проявів у законодавстві та правозастосовній практиці.

У наукових дослідженнях класифікація форм і видів зловживання правом використовується як інструмент систематизації різних проявів цього явища. Вона враховує особливості суб'єктного складу, характер реалізації суб'єктивних прав, способи їх використання та юридичні наслідки відповідної поведінки.

У наукових джерелах зустрічаються численні підходи до класифікації зловживання правом, що базуються на різних критеріях. Кожен із цих підходів має свої особливості, переваги й обмеження, оскільки охоплює лише окремі аспекти цього складного явища.

В юридичній літературі обґрунтовується необхідність побудови системної класифікації зловживання правом, яка ґрунтується на дворівневому підході. На першому рівні форми зловживання розмежовуються залежно від мети поведінки суб'єкта, на другому – за способом реалізації відповідного суб'єктивного права, що послідовно систематизує окремі прояви цього явища [130, с. 69].

Перший підхід сформувався, виходячи з теорії права та загального

розуміння соціальної, зокрема, юридично значущої поведінки. Дії та вчинки людей, які можна оцінити з погляду їхньої корисності або шкоди для суспільства, становлять основу поняття соціально значущої поведінки. Поведінка набуває юридичної значущості, коли її можливо оцінити відповідно до вимог правових норм. Правові норми надають формально-обов'язкові критерії для юридичної оцінки поведінки як відповідної або невідповідної правовим приписам. Відповідність означає правомірність дій, тоді як невідповідність вказує на протиправність і можливі негативні правові наслідки. Юридично значущою може бути також поведінка, яка формально не порушує норми права та не відповідає її суті. Це можливо, коли правова норма використовується всупереч своїй меті, наприклад, якщо одна особа виконує її формально, але завдає шкоди іншій. Поведінка є прикладом зловживання правом [109, с. 285-286].

У межах цього підходу виділяють такі види зловживання правом: «правомірне (легалізоване, але аморальне чи недоцільне) та протиправне (неправомірне, нелегалізоване)» [109; 131; 132]. Д. Тихомиров, Н. Харченко визначають, що «правомірне, тобто в межах закону, що не має своїм наслідком настання юридичної відповідальності, яке в свою чергу поділяється на аморальне та недоцільне; протиправне – реалізація особою своїх прав у спосіб, що суперечить їх природі («право як засіб здійснення протиправного діяння»)» [27, с. 28].

Як зазначають М. Хміль, Г. Старковська, Д. Сахно, основою для цього поділу може слугувати як правова природа суспільних відносин, тобто питання, чи підпадають вони під правове регулювання, так і юридичний критерій оцінки шкоди [29, с. 86-87; 105, с. 80; 133, с. 59]. Якщо шкода, заподіяна суспільним відносинам, є протиправною і караною, то йдеться про протиправне зловживання правом. Якщо ж шкода не має протиправного характеру, то вона є, умовно кажучи, юридично нейтральною [29, с. 86-87] або правомірною [133, с. 80]. Дещо уточнюючи, С. Осадчук, М. Осадчук, О. Дзера говорять про те, що зловживання правом «можна класифікувати, поділивши

на зовні правомірні, але такі, що суперечать «духу права» (природно-правовий підхід), і протиправні, що суперечать «букві закону» (позитивістський підхід)» [130, с. 67; 131]; своєю чергою Л. Тихонович виділяє два види зловживання: «такі, що не мають явної протиправності, проте виражаються в соціально шкідливих діях уповноваженої особи, яка використовує своє суб'єктивне право; такі, що характеризуються явною протиправністю, які наближаються до правопорушень і полягають у виході за межі законного суб'єктивного права, що спотворює його призначення» [134, с. 7].

Аморальне або недоцільне використання суб'єктом свого права, яке формально не перевищує меж встановленого законом суб'єктивного права, зовні виглядає правомірно та виступає як соціально шкідлива поведінка уповноваженого суб'єкта, яка формально здійснюється в межах наданого йому суб'єктивного права, проте завдає шкоди іншим учасникам суспільних відносин, може бути кваліфікована як легальне зловживання правом. У цьому випадку суб'єкт не порушує закон і не несе юридичної відповідальності [29, с. 88].

Для того щоб юридично вагома поведінка вважалася правомірною, М. Козюбр зазначає, що «необов'язково повинна існувати норма права, якій чітко відповідає вищенаведена поведінка» [109, с. 286, 288]. Достатньо, щоб поведінка особи узгоджувалася із загальними принципами законності та не суперечила існуючому правовому порядку. Це означає, що поведінка може вважатися правомірною навіть за відсутності чіткої норми, якщо вона сприяє правопорядку та не порушує прав і свобод інших осіб. Мова йде про природно-правовий підхід до розуміння зловживання правом.

На противагу правомірним, протиправні зловживання правом є караними діями, що явно перевищують установлений законом обсяг суб'єктивного права та є соціально небезпечним та винним діянням. На думку автора [29, с. 88], «до протиправних належать тільки такі зловживання, які вчиняються суб'єктами, що реалізують свої права, свободи і владні повноваження. Звичайне порушення правової заборони неправономочним

суб'єктом не можна розглядати як зловживання. Дійсно, вбивця або грабіжник, здійснюючи об'єктивну сторону свого діяння, аж ніяк не реалізують тим самим своїх суб'єктивних прав. Проте оратор, виступаючи на мітингу з образами на адресу політичного супротивника, учиняє злочин за допомогою зловживання свободою слова».

М. Хміль вказує на ознаки протиправного зловживання правом, серед яких те, що суб'єкт, здійснюючи своє суб'єктивне право, порушує вимоги чинного законодавства; використання суб'єктивного права всупереч його призначенню спричиняє шкоду правовим відносинам, захищеним законом; між протиправним діянням і негативними наслідками існує причинно-наслідковий зв'язок [29, с. 89]. За цією класифікацією, на думку Є. Вертегел, Л. Куртіш видами зловживання є зловживання-правопорушення та зловживання – неправомірна дія [23, с. 21].

Є. Гіда, Д. Тихомиров, Н. Харченко вважають, що «протиправне зловживання правом – це різновид правопорушення, який має характерні ознаки, що відрізняють його від інших правопорушень. Зокрема, при зловживанні правом особа реалізує свої законні права, свободи або службові повноваження, тоді як інші правопорушення є безпосередньо забороненими діями». Також у випадку зловживання правом право стає «інструментом» для вчинення протиправного діяння, тоді як інші правопорушення здійснюються за допомогою інших засобів. «На початковій стадії зловживання правом відбувається в межах закону, тоді як інші правопорушення на всіх етапах залишаються поза законом» [129, с. 45; 27, с. 28].

Як вважають науковці [130, с. 67], «залежно від характеру заподіяної шкоди протиправні зловживання правом необхідно поділяти на злочини й інші правопорушення». Зловживання правом як правопорушення можна класифікувати за такими головними ознаками: за галузями та рівнем суспільної небезпеки. За галузями права такі зловживання класично поділяються на кримінальні, адміністративні, цивільні та дисциплінарні. Але цей перелік не є вичерпним. Якщо ознаки даної категорії зафіксовані у

відповідній правовій нормі, то вона може мати місце й в інших галузях права. Так, зловживання правом як правопорушення можуть відбуватися і у сферах регулювання господарського, податкового, конституційного, міжнародного прав. За ступенем суспільної небезпечності такі зловживання поділяються на «кримінальні – злочини та кримінальні проступки, а також інші проступки, які можуть бути адміністративними, цивільними або дисциплінарними» [109, с. 292].

Для С. Осадчук, М. Осадчук, О. Кота [130, с. 73; 41, с. 135], зловживання суб'єктивним правом як делікт – «це цивільне правопорушення виходить за межі дозволеної законом поведінки, її слід вважати протиправною у зв'язку з порушенням ряду норм-принципів цивільного права». Крім того, склад деліктних правовідносин подібний до структури будь-яких інших правовідносин: він включає суб'єкта, об'єкт та зміст. У цьому випадку суб'єктами виступають власник права та особа, права якої були порушені внаслідок зловживання правом. Об'єктом можуть бути як майнові цінності, так і немайнові блага, що постраждали внаслідок цього зловживання. Зміст таких правовідносин, що виникають при зловживанні суб'єктивним цивільним правом, включає право потерпілого вимагати відновлення порушених прав або відшкодування шкоди, а також обов'язок правопорушника виконати ці вимоги. Основою для виникнення деліктних правовідносин і відповідальності є наявність чотирьох ключових елементів: завданої шкоди, протиправності дій, причинного зв'язку між діями і шкодою, а також вини. Без шкоди, як обов'язкового елементу, обов'язок відшкодувати її не може виникнути, не виникають і деліктні правовідносини. На думку авторів, «протиправність є одним з елементів цивільного правопорушення, існування якого в разі зловживання правом, на перший погляд, може бути поставлене під сумнів. Адже уповноважений суб'єкт реалізує свої суб'єктивні цивільні права, прямо надані йому законом (навіть зважаючи на той факт, що обрана суб'єктом форма реалізації зазначених прав порушує права інших учасників цивільних правовідносин). Утім важливо пам'ятати, що протиправність виникає із

загальної заборони зловживання суб'єктивними правами, закріпленими в ст. 13 ЦК України, а також порушення принципу добросовісності, прямо закріпленого у ст. 3 ЦК України». У зв'язку із цим можливість кваліфікувати зловживання правом як делікт «прямо залежить від наявності в діях суб'єкта, що зловживав своїм правом, підстав для притягнення його до деліктної відповідальності. Варто враховувати, що це питання може бути вирішене також шляхом внесення до законодавства нового складу деліктного правопорушення або шляхом законодавчого визнання дій суб'єкта, який зловживає своїм правом, протиправними» [130, с. 73; 41, с. 135].

Проте, як зазначає Т. Борох, зловживання правом може бути кваліфіковане як делікт лише за наявності всіх ознак, властивих делікту.

Зловживання правом може перерости в делікт, але також може залишатися формою протиправної поведінки з ознаками зловживання, не досягаючи порогу деліктної відповідальності [135, с. 135]. Дослідниця відмежовує зловживання правом від делікту: «зловживання правом як юридичний факт тягне юридичні наслідки, відновлення правового становища, відмова в захисті права, тоді як делікт тягне обов'язок відшкодування шкоди; зловживання правом носить абстрактний характер, воно може бути встановлено тільки за рішенням суду, в результаті спричинення шкоди у потерпілої особи виникає суб'єктивне право вимоги про її відшкодування до особи, яка спричинила шкоду; для визнання дій актом зловживання не потрібно доказувати, що ним спричинені збитки іншій особі, і навпаки деліктне зобов'язання не може виникнути, якщо відсутня важлива складова цивільної відповідальності – спричинення шкоди» [135, с. 136-137].

У підґрунтя другого підходу закладено буквальне тлумачення положень ч. 3 ст. 13 ЦК України [35; 136, с. 54], що дає «підстави для виокремлення двох основних форм зловживання правом у вигляді «дій з наміром завдання шкоди» та «зловживання в іншій формі»». Слід додати, що вони були також визначені у Німецькому цивільному уложенні (1896) та Швейцарському цивільному уложенні (1907) і до теперішнього часу залишаються без змін [130, с. 69].

Реалізація суб'єктивних прав виключно з наміром завдати шкоди іншій особі має застосування в науці цивільного права з часів римського приватного права, а з XIX ст. має назву «шикана» (*Abus de Droit, Chikane, Rechtsmissbrauch*). Як зазначено в роботах [136, с. 54; 130, с. 70], «юридична природа шикани є близькою до цивільного позадоговірного правопорушення (делікту). Проте основною її відмінністю є те, що шикана є заподіянням шкоди під час здійснення своїх прав, а не протиправною поведінкою суб'єкта». Зловживання правом у формі шикани є умисною формою вини.

Для більш повного розуміння поняття «шикана» науковці виокремили ряд його кваліфікуючих ознак, які відрізняють його від інших форм зловживання правом [137]. Зокрема, формальне здійснення права (зловживання має відбуватися через формальне право (а не через дії, поведінку, свободи тощо), яке реалізується без урахування його соціального призначення; завдання шкоди інтересам інших учасників цивільних правовідносин і прагне цього, щодо завдання шкоди правам, свободам, охоронюваним законом інтересам інших осіб (групі осіб), суспільству, державі або створює загрозу такого завдання; наявність вини у формі прямого умислу щодо заподіяння шкоди; настання «нетрадиційних» правових наслідків, тобто таких, які не можна віднести ні до заходів юридичної відповідальності, ні до заходів заохочення [138]; обов'язок доказування наявності в діях особи ознак шикани лежить на потерпілому [139, с. 64]; наявність ситуації правової невизначеності (прогалини, помилки, колізії тощо) [130, с. 70-71].

О. Садиков зазначає, що «шкода має розумітися широко і включати прямі майнові збитки та усі інші негативні наслідки, такі як створення небезпечної ситуації, порушення суспільних інтересів, незручності у використанні, погіршення зовнішнього вигляду товару тощо, які можуть виникнути внаслідок зловживання правами учасниками цивільного обігу» [136, с. 54].

Своєю чергою Л. Тихонович, вважає, що «у переважній більшості випадків при зловживанні правом надається моральна шкода і наслідком цього

є моральний осуд. У зв'язку із зазначеним в літературі вказуються суб'єкти, які потенційно мають змогу зловживати своїми правами: носії конституційних прав і свобод (громадяни, політичні партії, засоби масової інформації); підприємства, установи, організації; державні органи та їх посадові особи» [134, с. 9].

О. Рогач, Р. Алексій наголошують, що «шикана може завдавати іншій особі як матеріальної, так і нематеріальної шкоди. Матеріальна шкода може полягати у зниженні чи втраті прибутку потерпілої сторони, необхідності виконання додаткових робіт тощо. Нематеріальна (моральна) шкода може виражатися у моральних та фізичних стражданнях, викликаних шиканою, що посягає на права, гарантовані людині від народження чи за законом (гідність, ділова репутація тощо), або порушує її особисті нематеріальні чи матеріальні права» [41, с. 135].

Говорячи про другу форму зловживання правом, «зловживання правом в іншій формі», в юридичній літературі йдеться про «зловживання правом без наміру завдати шкоди, суб'єкт права може як допускати (та ігнорувати) настання таких наслідків, так і не звертати уваги на їх можливе настання» [32, с. 290]. Зазначена форма зловживання правом «характеризується виною у формі необережності та визначається як дії щодо реалізації суб'єктивного права без наявності мети, але із фактичним заподіянням шкоди» [136, с. 54].

Досліджуючи форми зловживання правом, відмінних від шикани, О. Губар обґрунтовує їх поділ «за метою і засобом зловживання на такі види: 1) використання цивільних прав з метою обмеження конкуренції і зловживання домінуючим становищем на ринку; 2) зловживання цивільним правом на захист; 3) зловживання батьківськими правами і правами осіб, які замінюють батьків; 4) обхід закону (недобросовісне уникнення застосування належної норми через підпорядкування правочину або правового акту неналежній нормі, неправомірне тлумачення норми для заподіяння шкоди іншій особі тощо); 5) інші види зловживання цивільним правом з наміром заподіяння шкоди і невизначальним законним інтересом» [140, с. 8].

Т. Борох відповідно до ст. 13 ЦК України розрізняє три форми зловживання: «навмисне завдання шкоди іншій особі у процесі реалізації свого права; зловживання правом, пов'язане з використанням недозволених форм його реалізації, але в рамках загального дозволеного типу поведінки щодо цього права та зловживання правом в інших формах (зловживання корпоративними правами, зловживання батьківськими правами, вчинення фраздаторного правочину тощо)» [135, с. 16].

Слід зауважити, що формулювання «зловживання правом в іншій формі» – це про широке трактування зловживання правом, коли суд кваліфікує майже будь-яку дію як зловживання, оскільки відсутні чіткі критерії. Суддівський розсуд є важливою складовою правозастосовної діяльності, оскільки забезпечує оцінку обставин конкретної справи. Водночас у контексті заборони зловживання правом особливого значення набуває питання про межі дискреційних повноважень суду, які визначаються ступенем конкретизації відповідних законодавчих положень.

Відповідно до ч. 5 ст. 13 ЦК «не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція» [35]. Так, Верховний Суд зазначив, що «створення перешкод у доступі на ринок послуг інших суб'єктів господарювання є зловживанням монопольним становищем, антиконкурентні узгоджені дії і зловживання монопольним (домінуючим) становищем є самостійними порушеннями антимонопольного законодавства» [141; 135, с. 16-17].

Монопольне становище повинно розглядатися як різностороннє, складне поняття, невід'ємними «атрибутами» якого виступають володіння певною часткою ринку, а також монопольна влада. У дослідженні [142, с. 555] зазначено, що «наявність монопольної влади диктує суб'єктам господарювання ціни на ринку і використовувати інші заборонені прийоми і способи з метою гарантування своєї надвисокої прибутковості, тому і пропонується вважати порушенням антимонопольного законодавства є

зловживання монопольною владою».

У Законі України «Про захист економічної конкуренції» (ст. 13) «зловживанням монопольним (домінуючим) становищем на ринку є дії чи бездіяльність суб'єкта господарювання, який займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, що призвели або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції, або ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку» [143].

До зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку належать, зокрема: 1) встановлення цін або інших умов реалізації чи придбання товарів, які були б неможливими за наявності ефективної конкуренції; обумовлення укладення договору прийняттям додаткових зобов'язань, не пов'язаних із його предметом; 2) обмеження виробництва, ринків збуту чи технічного розвитку, що завдає або може завдати шкоди іншим учасникам ринку; повна або часткова відмова від придбання чи реалізації товару за відсутності альтернативних джерел; 3) створення перешкод для доступу на ринок, виходу з нього або усунення з ринку інших суб'єктів господарювання. Такі дії забороняються законом і зумовлюють юридичну відповідальність.

І. Яковець аргументує, що зловживання патентними правами на лікарські засоби передусім спрямоване на забезпечення власного інтересу через збереження монопольного становища на ринку, що є вигідним для отримання значного прибутку або надприбутків. Заподіяння шкоди іншим особам є побічним, але супроводжує цю основну мету. Це зловживання зачіпає широке коло суб'єктів, серед яких учасники ринку (конкуренти патентовласника) та споживачі, що відчують обмеження доступу до ліків – як фізично, так і економічно [144, с. 223]. Патентоволодільці вдаються до різних практик, так, наприклад, до зловживання патентними правами на лікарські засоби належить отримання так званих вічнозелених або вторинних патентів (виробники фармацевтичної продукції часто застосовують цей метод

для підтримання довготривалої монополії після спливу строку дії первинного патенту [145]); патентний тролінг полягає у погрозах звернення або зверненнях до суду на порушення патентних прав; захисне патентування (отримання патенту на лікарський засіб, який може цікавити конкурентів, такі патенти блокують конкуренцію [146]) та інші зловживання.

У науковій доктрині висловлюється критична позиція щодо законодавчого підходу, відповідно до якого до інших форм зловживання правом віднесено неправомірне обмеження конкуренції, зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку та недобросовісну конкуренцію.

Так, на думку М. Стефанчука, поділ на такі форми зловживання правом є недоречним, оскільки, по-перше, відсутній єдиний критерій їх класифікації, по-друге, всі зазначені дії вже визнані правопорушеннями в законах України, таких як «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про захист економічної конкуренції», «Про Антимонопольний комітет» та інших актах, які чітко встановлюють види відповідальності. Протиправна поведінка виходить за межі суб'єктивного права і не може вважатися його здійсненням, не може розглядатися як форма «зловживання правом» [147, с. 12].

Своєю чергою О. Губар зауважила, що дії, пов'язані із зловживанням цивільним правом, нормативно заборонені та визнаються неправомірними відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України. Авторка аргументує, що зловживання правом за своєю суттю є неправомірною дією, яка завдає шкоди під час здійснення особою свого права. Це зумовлює обмеження видів застосовуваних санкцій заходами охорони, а не відповідальності, оскільки порушення прав іншої особи припиняється самим зупиненням зловживання. Правоохоронна природа заборони зловживання правом істотно відрізняє цей вид неправомірної поведінки від класичного цивільного правопорушення, яке характеризується шкідливою поведінкою за відсутності у правопорушника відповідного права, що передбачає застосування до нього заходів захисту та відповідальності для відновлення або припинення порушення цивільного

права [148, с. 172].

Р. Майданник у науково-практичному коментарі до ст. 13 ЦК України зазначає, що зловживання правом слід відокремлювати від подібних правових конструкцій [149, с. 175]. Окрім зловживання правом, цивільне законодавство передбачає інші правопорушення (наприклад, перевищення повноважень, самочинне будівництво), які можуть мати зовнішню схожість із зловживанням правом, але регулюються спеціальними нормами, відмінними від ст. 13 ЦК України. Згідно з принципом *Lex Specialis Derogat Generalis*, у таких випадках застосовуються спеціальні норми цивільного права, а не загальні положення про зловживання правом. Відтак, сторони та суди не повинні звертатися до ст. 13 ЦК України, якщо є спеціальні норми, що чітко й обґрунтовано визначають відносини між сторонами.

В. Нікітенко, досліджуючи самочинне будівництво як зловживання правом, зазначає, що, з одного боку, «самочинне будівництво є формою зловживання правом власника на забудову земельної ділянки» (ст. 375 ЦК України), з іншого цивільне правопорушення, де «правові наслідки самочинної забудови, здійсненої власником на його земельній ділянці», встановлюються ст. 376 ЦК України [149, с. 175-176]. Розгляд самочинного будівництва як зловживання правом на забудову виключає, посилює правові підстави для його класифікації як самочинного. Це, своєю чергою, розширює правову основу для подання відповідних позовів та ухвалення судових рішень. Як показав аналіз судових рішень, такі справи нерідко мотивовані зловживанням правом на забудову із застосуванням ст. 3 (засади розумності, добросовісності, справедливості), 13, 375, 376 ЦК України у їх системному зв'язку.

Слід також ураховувати, що визначення меж суб'єктивного права, коли вони не окреслені законодавчою заборонаю, покладається на суд, який розглядає всі фактичні обставини справи та зважує інтереси обох сторін [120, с. 32]. Суд орієнтується на мету, для якої особа отримала відповідне суб'єктивне право та відповідно до ч. 5 ст. 13 ЦК України у разі недодержання

особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені ч. 2-5 ст. 13 ЦК України, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, застосувати інші наслідки, встановлені законом: а) заходи юридичної відповідальності у разі вчинення правопорушення, що має визначений законом склад «зловживання правом»; б) такі заходи як залишення без розгляду позовної заяви або повернення скарги, заяви, клопотання; покладення на сторону, що зловживає своїми правами, судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору та заходи процесуального примусу (штраф, постановлення окремої ухвали) в межах відповідного судового провадження (відповідно до ЦПК України, КАС України, ГПК України, що регламентують принцип «неприпустимості зловживання процесуальними правами»).

М. Цвік, О. Петришин, Л. Авраменко до «інших форм зловживання правом» відносять зловживання повноваженнями, втручання у вільний процес виборів та обмеження свободи слова, намагання чиновників різного рівня зарегулювати всі сфери суспільного життя [132, с. 478].

О. Гайдулін, В. Худолей, І. Шаркова до основних форм зловживання правом відносять: зловживання буквою закону (формальне тлумачення тексту норми, що суперечить її призначенню); обхід закону (реалізація правової норми, неналежної для регулювання певних відносин); зловживання суб'єктивними правами (реалізація неправомірних дій через прогалини в законодавстві); зловживання суб'єктивними обов'язками (невиконання непередбачених у законі чи правочині обов'язків, які фактично унеможливають реалізацію законних прав та інтересів інших осіб) [150, с. 30-31]. Усі ці форми об'єднує те, що правові зловживання (Legal Abuse або Legal Bullying) виникають і тоді, коли хтось намагається використовувати закон або юридичні погрози для контролю та залякування інших. Застосовуються постійні шаблони психологічного тиску [151, с. 36-37].

Третій підхід щодо класифікації зловживання на форми та види ґрунтується на поділі права на публічне та приватне, зміст якого складають

відповідно галузі права, предмет правового регулювання яких становлять суспільні відносини між приватними особами (особа наділена правом самостійно визначати спосіб реалізації належного їй суб'єктивного права на власний розсуд), які мають правову, фактичну рівність учасників та між приватними особами й суб'єктами владних повноважень, що мають переважно підпорядкування одних суб'єктів іншому – суб'єкту владних повноважень. Зазвичай до приватного права відносять такі галузі як цивільне право, сімейне право, комерційне право, трудове право тощо, до приватного права: конституційне право, кримінальне право, фінансове право, екологічне право, адміністративне право, митне право, податкове право тощо [152, с. 35; 153, с. 12].

Ми поділяємо позицію науковців, відповідно до якої найповнішою є класифікація за галузями права, оскільки кожна галузь права має свою специфіку та особливу природу феномену зловживання правом, на аналізі якої можливо здійснити вужчу внутрішню галузеву класифікацію цього явища [26, с. 8; 29, с. 90].

Так, С. Осадчук, М. Осадчук вважають, що «кожна форма зловживання правом в галузі цивільного права може бути класифікована на види та підвиди залежно від способу зловживання, тобто від типу суб'єктивного права або правомочності як складових правоздатності, якими зловживають» [130, с. 67]. За цим критерієм у цивільному праві форми зловживання правом доцільно класифікувати на дві основні групи: 1) зловживання правомочностями, що становлять елемент цивільної правоздатності, зокрема використання цивільних прав з метою обмеження конкуренції, зловживання домінуючим становищем на ринку, а також зловживання правами на стадії підготовки й укладення договорів; 2) зловживання окремими видами суб'єктивних цивільних прав, зокрема корпоративними, речовими, зобов'язальними, особистими немайновими правами, правами інтелектуальної власності, а також батьківськими правами й правами осіб, які їх замінюють.

І. Спасибо-Фатєєва, розглядаючи поняття та критерії визначення

зловживання правом, виокремлює такі його види у цивільному праві: «власником своїм правом (вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи-стягувача за рахунок майна цього власника; власник майна розпорядився ним, що унеможлиблює виконання рішення суду і порушує вже захищене право іншої особи); стороною договору, зокрема споживачем (за договором довічного утримання; за договором купівлі-продажу відчужується нерухомість, яка потім покупцем здається в оренду продавцеві; укладення договору поруки без відома боржника; фіктивний, фraudаторний правочин; доктрина заборони суперечливої поведінки; правочин, укладений при збігу тяжких обставин; неукладений договір); сімейними правами (надання згоди батьками); корпоративними правами; житловими правами» [43; 154].

Поширеною формою зловживання цивільними правами є класифікація, відповідно до якої виділяються такі види зловживань у цивільному праві: «зловживання речовими правами та правами у сфері інтелектуальної власності; зловживання у сфері корпоративного права» [104, с. 20-21; 155, с. 224-229]; «зловживання в сфері зобов'язального права; зловживання в сфері спадкового права; зловживання на стадії виникнення права; зловживання в сфері міжнародного цивільного процесу» [156, с. 26-27].

О. Рогач, Р. Алексій висловлюють думку, що «на практиці часто зустрічаються два види зловживань: зловживання правом та зловживання свободою договору» [24, с. 260]. Автори зазначають [3, с. 127; 24, с. 261], що «суб'єкт правовідносин, здійснюючи свої суб'єктивні права всупереч принципам права, порушуючи межі здійснення цих прав, діє невільно з точки зору юридичної свободи, оскільки своєю поведінкою обмежує, звужує або в інший спосіб посягає на свободи інших учасників правовідносин. Першопричина такої поведінки у свободі, а точніше не стільки в свободі, скільки у зловживанні нею». У праці [24, с. 262] зазначено, що «зловживання свободою договору – це спрямована на реалізацію права на свободу договору

неправомірною умисною поведінкою особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, переслідує певну мету та має наступні ознаки: 1) наявність у особи свободи договору у вигляді суб'єктивного права та елементу правоздатності; 2) вчинення певних дій чи бездіяльності, спрямованих на реалізацію наданої їй свободи договору; 3) такі дії чи бездіяльність не відповідають вимогам закону чи моральним засадам суспільства, тобто є неправомірними; 4) вихід за межі, дозволені законом, при вчиненні договору; 5) порушення меж, визначених для свободи договору, носить умисний характер; 6) зловживання свободою договору спрямоване на досягнення певної мети». Також ці автори підкреслюють, що «або на підтвердження цього для обох категорій є наявність багатьох спільних ознак: а) наявність у особи певного суб'єктивного права чи свободи договору; б) вчинення певних дій чи утримання від їх вчинення, які спрямовані на реалізацію права чи свободи договору; в) ці дії чи бездіяльність носять протиправний характер; г) поведінка особи виходить за встановлені законом межі; ґ) вихід за встановлені межі носить умисний характер; д) зловживання свободою договору та зловживання правом здійснюються всупереч розумності та добросовісності» [24, с. 263]. На відміну від зловживання суб'єктивним цивільним правом, яке в юридичній доктрині розглядається як особливий різновид правопорушення, зловживання свободою договору переважно кваліфікується як звичайне цивільне правопорушення, що зумовлює застосування передбачених законом заходів цивільно-правової відповідальності.

О. Шагака серед форм зловживання свободою договору виділяє: ведення переговорів без наміру укласти угоду; ухилення від заключення публічного договору; економічно та технічно необґрунтована відмова укладення договору суб'єктом, що займає домінуюче місце на товарному ринку; укладення удаваних правочинів [157, с. 193].

Досліджуючи питання зловживання правом у трудових відносинах, Л. Тихонович відзначає, що «може проявлятися у різних елементах системи

трудового права: трудовій дисципліні, внутрішньому трудовому розпорядку, відповідальності тощо. Однак найбільшої важливості ця проблема набуває в контексті укладання та виконання трудового договору» [134, с. 9].

Н. Буроменська, досліджуючи особливості зловживання правом у галузі конституційного права, зазначає, що суб'єкти владних повноважень не завжди реалізують свої повноваження відповідно до положень ч. 2 ст. 19 Конституції України [6], допускають сваволю в своїх діях, що призводить до негативних наслідків і зловживають своїми повноваженнями. Дотримання положень ст. 19 Конституції України [6] суб'єктами владних повноважень має супроводжуватися «неухильним дотриманням принципу заборони зловживання правом задля забезпечення добросовісності здійснення конституційних прав та свобод, що означає, унеможливлення заподіяння шкоди іншим суб'єктам права» [158, с. 61-62].

Зловживання правом у сфері конституційних правовідносин може набувати різноманітних форм залежно від характеру суб'єкта, змісту відповідного конституційного права та способу його реалізації. Так, М. Буроменський, Н. Буроменська виокремлюють кілька форм зловживання правом у сфері конституційного права, зокрема: «неналежне користування конституційними правами і свободами людини та громадянина (висування кандидатів-двійників та кандидатів, що мають підтримку у виборців без мети подальшого отримання ними представницького мандату; поширення серед виборців під час передвиборної агітації товарів формально в межах допустимого законом розміру; зловживання правом на відповідь при поширенні неправдивої інформації в засобах масової інформації; вибуття кандидатів на виборну посаду безпосередньо перед днем голосування; зловживання правом на подання скарг до виборчих комісій та судів без необхідності захисту порушеного права» [159, с. 136-138]); а «ухилення від виконання конституційних обов'язків; публічно-владна протидія належному конституційному правокористуванню; незабезпечення необхідних для цього юридичних підстав, і багато інших діянь» - визначено в роботах українських

дослідників [158, с. 1104; 160, с. 61].

Щодо суб'єктів «зловживання правом» у сфері конституційно-правових відносин, Н. Стецюк стверджує, що «ними можуть виступати як громадяни та особи без громадянства, так і органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, що становить загрозу для існування самої конституційної держави як такої, підставу для згортання демократії, порушення конституційних прав та свобод людини і громадянина, наближенням авторитаризму» [161, с. 131]. Варто також до суб'єктів зловживання конституційними правами віднести політичні партії як суб'єкти виборчого процесу та законодавчої діяльності парламенту. Зокрема таке зловживання можливе володільцями так званої «золотої акції» відносно невеликих за кількісним показником представників політичних партій, що пройшли до парламенту.

І. Хомишин, розглядаючи корупційні діяння як форму зловживання владою у сфері державної служби, зазначає, що зловживання правом у сфері державної служби відбувається в таких його формах як корупція, адміністративний (управлінський) лобізм (у межах якого приймаються конкретні управлінські рішення, які найчастіше, хоча формально відповідають закону, але спотворюють законодавчий зміст і волю), що своєю чергою проявляється в телефонному праві (сприяє винесенню безвідповідальних адміністративних, судових і політичних рішень, заснованих на перманентній індивідуальній або вузькокорпоративній вигоді), тіньовій кадровій політиці (визначає просування «службовою драбиною», кадрові перестановки, поповнення кадрового складу державних органів і звільнення, виходячи з корпоративних тіньових інтересів, неформальних міжособистісних зв'язків, економічних вигід) [162, с. 127].

На думку Ф. Веніславського, «зловживання правом у публічно-правовій сфері можливе починаючи з процесу правотворчості на загальнодержавному рівні, і закінчуючи зловживаннями при застосуванні конкретного правового акта судом, чи органом державної виконавчої влади або органом місцевого

самоврядування, їх посадовими та службовими особами у процесі прийняття локальних нормативно-правових актів, чи виконання того чи іншого управлінського рішення» [163, с. 252].

Цікавою є думка О. Рогач [42, с. 76], що такі форми деформації правової свідомості, як «зловживання правовим статусом, зловживання владою та зловживання службовим становищем, є специфічними видами прояву зловживання правом як форми правового нігілізму». Однією із характерних рис зловживання правом і його суб'єктів є те, що від цього типу правосвідомості ніхто не застрахований – зловживати правом може будь-яка людина. «У свідомості людини може виникнути бажання відмовитися від ідеї права на користь іншої цінності, такої як влада, гроші, кар'єра, політична або правова доцільність тощо. Проте особливо небезпечним є зловживання правом з боку фахівців у правовій сфері: юристів, адвокатів, суддів, прокурорів, представників правоохоронних органів. Такі особи, обравши шлях служіння праву, справедливості та закону, повинні вбачати ідею права як одну з головних цілей свого життя, спрямовувати свою діяльність на її досягнення, вдосконалення та реалізацію» [42, с. 76].

У межах кожної галузі права можна говорити про зловживання правом як матеріальним правом, так і про зловживання процесуальними правами. На це, зокрема, звернув увагу Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 03.06.2020 у справі № 318/89/18 [54]. Зазначені правові конструкції розрізняються як за своєю суттю, так і за правовими наслідками їх застосування судом. У разі зловживання процесуальними правами суд уповноважений залишити позов, скаргу, заяву чи клопотання без розгляду, повернути їх або застосувати інші передбачені законом заходи процесуального примусу. Натомість зловживання матеріальними (цивільними) правами може спричинити відмову в судовому захисті цивільного права чи охоронюваного законом інтересу, зокрема шляхом відмови у задоволенні позовних вимог.

Як зазначають Р. Ляшенко, К. Бальковська, наприклад, «шикана може

мати як матеріальний, так і процесуальний характер. Шикана як категорія матеріального права знаходить свій прояв у використанні прав із метою обмеження конкуренції, зловживанні домінуючим становищем на ринку, розповсюдженні недостовірної інформації з метою завдання шкоди» [139, с. 17].

Т. Хохлова [156, с. 27] зазначає, що однією з сучасних форм зловживання правом є «дії з метою перешкоджання реалізації суб'єктивних цивільних прав кредиторів на їх захист і відновлення». Зазвичай ця форма проявляється при пред'явленні кредитором вимоги до суду щодо боржника, який в якості «заперечення» висуває ті чи інші зустрічні вимоги. У переважній більшості випадків ця форма є суб'єктивною стороною зловживання правом на захист, але іноді є власні схеми зловживання (наприклад, продаж речей за удаваними правочинами з метою приховування його від законних вимог кредиторів).

Поширеною формою зловживання матеріальним правом є недобросовісне використання права на звернення (ст. 40 Конституції України [6]). На практиці це проявляється у випадках надмірного та необґрунтованого звернення, що може суттєво знижувати ефективність роботи органів влади та інших установ. Залежно від форми реалізації права на звернення, зловживання умовно поділяється на зловживання під час усних та письмових звернень. Основні форми зловживань під час подання усних звернень охоплюють: словесні образи, приниження, залякування, погрози під час звернення; телефонний тролінг і розіграші (пранки); систематичні безпідставні скарги на осіб, що приймають дзвінки; зайняття часу на лінії без реальної потреби через беззмістовне повідомлення інформації, яка не стосується суті звернення; постійне телефонування на гарячу лінію (наприклад, щогодини) з одного й того ж питання. Основні форми зловживань під час подання письмових звернень включають: словесні образи, залякування та погрози щодо посадових осіб у зверненнях; надмірний обсяг інформації, яка не стосується суті питання з метою приховати певне питання та згодом оскаржити порушення прав;

систематичне подання великої кількості однотипних звернень тощо. Слід визнати, що чинне законодавство України не містить визначення конкретних ідентифікаторів зловживання цим правом або будь-яких заходів щодо припинення та притягнення до юридичної відповідальності.

Зловживання правом у кримінальному праві, як правило, пов'язано із недобросовісним використанням службових повноважень та відповідним застосуванням заходів кримінальної відповідальності передбаченими КК України [6] за зловживання правами в різних сферах. Зокрема, ст. 167 КК України, яка встановлює відповідальність за зловживання опікунськими правами; ст. 192 КК України – за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою; ст. 364 КК України – за зловживання владою або службовим становищем; ст. 364¹ КК України – за зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми; ст. 365² КК України – за зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги; ст. 369² КК України – за зловживання впливом.

В адміністративному праві, зокрема в КУпАП [48], зловживання правом теж пов'язано із недобросовісним використанням службових повноважень і відповідним застосуванням заходів адміністративної відповідальності передбаченими КУпАП [48] за зловживання правами в різних суспільних сферах. Зокрема, ст. 166-1, яка встановлює відповідальність за зловживання монопольним становищем на ринку; ст. 172-13, яка встановлює відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем.

Переходячи до зловживання процесуальними правами слід зауважити, що це є одне із найпоширеніших явищ у судовій практиці. Воно виражається у використанні суб'єктом своїх процесуальних прав з метою затягування судового розгляду, ускладнення процесу доказування, створення перешкод для іншої сторони або досягнення неправомірних цілей.

Так, Р. Ляшенко і К. Бальковська зазначають, що «шикана як особливий

вид зловживання процесуальними правами – це різновид правопорушення, яке визначає неприпустимими здійснення процесуального права як такого, що робить розгляд справи в суді несвоєчасним, несправедливим і спричиняє настання шкідливих наслідків для іншої сторони, зокрема незручності майнового й морального характеру» [139, с. 19]. Тягар доказування факту заподіяння шкоди, а також того, що особа здійснювала належне їй суб'єктивне право виключно з метою завдання шкоди іншому суб'єкту, покладається на потерпілу сторону, що на практиці істотно ускладнює процес доказування відповідних обставин. До таких діянь належать безпідставні відкладення судових засідань, ігнорування отримання судових повісток, використання нецензурної лексики та образливих висловів у виступах учасників кримінального провадження та документах, поданих до суду, зволікання з ознайомленням з матеріалами справи, необґрунтовані та багаторазові клопотання про призначення нових адвокатів, відводи судді або прокурора, а також неодноразові відмови від адвоката та інші подібні дії [164, с. 49].

У КАС України, ЦПК України, ГПК України застосовується термін «зловживання процесуальними правами» та визначено перелік дій, що суперечать завданню адміністративного, цивільного, господарського судочинства, «які можуть трактуватися суддею або колегією суддів за суб'єктивною чи об'єктивною думкою в кожному конкретному випадку як зловживання процесуальними правами» (ст. 45 КАС України, ст. 44 ЦПК України, ст. 43 ГПК України). Враховуючи практику Верховного Суду, найбільш поширеними зловживаннями процесуальними правами в адміністративному, цивільному, господарському судочинстві є «зловживання правом на забезпечення позову, використання нецензурної лексики в офіційних документах, сутяжництво, необґрунтовані клопотання про відводи суддів або колегії суддів, подання кількох тотожних позовів» [165].

У вітчизняній юридичній практиці [166, с. 293-294; 167, с. 119-124; 168, с. 33] найбільш поширеними процесуальними зловживаннями є такі дії: «недобросовісне повторне подання клопотань, скарг і заяв (про відвід судді,

слідчого, інших учасників процесу; про відкладення розгляду справи; витребування документів, інших доказів; забезпечення доказів; виклик і допит свідків; залучення інших учасників процесу; проведення експертизи); оскарження судових актів, які не підлягають оскарженню; неодноразове безпідставне оскарження дій державного виконавця; неподання або несвоєчасне подання доказів чи інших матеріалів на законну вимогу уповноважених органів»; багаторазова неявка до суду під приводом «поважних» причин; навмисне затягування ознайомлення з матеріалами справи; надання неправдивих відомостей у поясненнях сторонами (непряме спотворення фактів, заперечення обставин, надання іншого ракурсу подій); безпідставне звинувачення у фальсифікації доказів; подання доказів у останній момент судового розгляду, коли інша сторона не мала можливості ознайомитися з ними (за умови, що такі докази були отримані значно раніше); навмисна доказова пасивність сторін. Ці форми зловживання спрямовані на затягування процесу, маніпулювання доказами та перешкоджання справедливому розгляду [166, с. 293-294; 167, с. 119-124; 168, с. 33].

Аналізуючи оприлюднені судові рішення, Н. Гришанова констатує, що «Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду виділяє різні за своєю суттю та змістом прояви зловживання процесуальними правами, які можна поділити за ознакою закріплення у кримінальному процесуальному законі. До проявів зловживання процесуальними правами слід віднести: прямо закріплені у положеннях КПК України (повторне заявлення відводу судді (ч. 4 ст. 81 КПК України), необ'єктивно довготривале ознайомлення з матеріалами кримінального провадження (ч. 10 ст. 290 КПК України), обмеження підстав для оскарження вироку на підставі угоди про визнання винуватості (ч. 4 ст. 394 КПК України) та безпосередньо незакріплені у положеннях КПК України (неявка учасників кримінального провадження на судові засідання, неотримання повідомлень, що надсилалися на вказану особою адресу, та відсутність зацікавлення станом розгляду касаційної скарги, подання клопотання про залучення до участі перекладача на стадії судового

розгляду, за попередньої відсутності такої потреби, численні необґрунтовані клопотання про заміну призначених захисників, висловлювання коментарів, які ображають честь і гідність суддів, критика, оцінка поглядів на обличчі, відведення очей, зітхань, посилення прокурора про незабезпечення судом проведення повного судового слідства» [168].

Г. Старковська вважає, що зловживання правом виявляється у трьох формах реалізації права: використанні, виконанні та застосуванні. Зловживання правом визначається передусім як використання права (суб'єктивних прав і повноважень) у шкідливих цілях, що робить це явище характерною ознакою використання права як форми його реалізації. Оскільки застосування права здійснюється у формі його використання, можна говорити про зловживання правом у правозастосовчій діяльності. Таке зловживання у правозастосуванні можливе тільки у формі зловживання повноваженнями, оскільки ця діяльність здійснюється конкретними посадовими особами державних і місцевих органів влади [105, с. 78].

Є чимало інших класифікацій зловживання правом: «за видом заподіяної шкоди: моральна чи матеріальна; за суб'єктивним складом: фізичні особи, юридичні особи; за предметом зловживання: майно; особисте немайнове благо тощо; за об'єктом зловживання: права, інтереси; за джерелом виникнення зловживання: бажання особи вчинити таке діяння, наявність прогалин у законодавстві тощо» [169, с. 93]; «за рівнем соціальної шкоди: її наявність чи відсутність суспільно негативних наслідків; за суб'єктом: уповноважена особа, юридична чи фізична особа; за кількістю цих суб'єктів: індивідуальне чи групове; за характером суб'єктивного права: зловживання індивідуальним чи колективним правом; за субординацією у правовому регулюванні: зловживання матеріальними чи процесуальними правами» [27, с. 28]; «за ступенем завданої шкоди: малозначні зловживання правом та такі, що призвели до настання середніх чи тяжких наслідків; за територіально-адміністративним рівнем: на місцевому рівні чи державному; за рівнем інтелектуального розвитку: примітивні та високоінтелектуальні; за ступенем

досягнення мети: високоефективні, малоефективні; за мотивами здійснення: особисті, корисливі чи службові мотиви» [26, с. 8-9]; «за часом дії: закінчені й ті, що тривають; залежно від характеру заподіяної шкоди: злочини й інші правопорушення» [170, с. 154].

Цікавою та важливою, як зазначає Т. Дідич, є «проблема обмеження прав щодо реалізації встановлених повноважень у формі правотворення, правозастосування, здійснення права. Адже зловживання правом на здійснення правотворчої діяльності займає центральне місце в системі зловживань правом в цілому» [171, с. 150], оскільки «зловживання правотворчою діяльністю: 1) відбивається на якості національного та міжнародного права; 2) несе значні негативні наслідки для регулювання суспільних відносин, що порівняно зі зловживаннями правом на здійснення інших видів юридично значимої діяльності, стосуватиметься невизначеного кола суб'єктів права і невизначеного числа життєвих випадків, які будуть визначатися таким правовим регулюванням, створеним в результаті зловживання правотворчістю; 3) визначає розбалансованість і хаотичність розвитку законодавства; 4) негативно відбивається на процесі правозастосування, що не сприяє узагальненню та уніфікації практики правозастосовної діяльності, особливо у сфері судочинства, правоохоронної діяльності тощо» [171, с. 150]. Питання якості правотворчої діяльності й надалі зберігає свою актуальність, що підтверджується, зокрема, рішеннями Конституційного Суду України про визнання окремих положень законів неконституційними внаслідок недоліків правотворчого процесу. На наш погляд, послідовне впровадження принципу неприпустимості зловживання правом як загальноправового принципу, що поширюється на всі сфери реалізації права, правозастосування та правотворення, сприятиме чіткому визначенню меж здійснення прав і повноважень, запобігатиме деформації правового регулювання, утвердженню правового нігілізму та проявам свавілля.

Поряд зі зловживанням суб'єктивним правом і повноваженнями до

самостійних видів зловживання правом доцільно віднести також зловживання юридичними, зокрема цивільно-правовими, обов'язками. Такий підхід обумовлений тим, що належне виконання обов'язку забезпечує реалізацію кореспондуючого суб'єктивного права (права вимоги), тоді як його невиконання або неналежне виконання, як правило, є підставою для застосування до боржника передбачених законом заходів цивільно-правової відповідальності [105, с. 78]. У даному випадку уповноважений суб'єкт посиляється на ту чи іншу норму права (правомочність), або умови договору, які, на його думку, не дозволяють йому виконати свій обов'язок. Суб'єкт має фактичну можливість виконати своє зобов'язання [156, с. 27].

Попри те, що вітчизняне цивільне законодавство містить положення про недопустимість зловживання правом, юридична доктрина та правозастосовна практика не пропонують науково обґрунтованих і чітких визначень поняття, його форм, видів і правових наслідків. Це ускладнює розмежування зловживання правом від схожих правових конструкцій і виявлення специфіки застосування окремих видів такого зловживання.

Недостатній рівень наукових досліджень і нормативного регулювання з цієї проблематики ускладнює становлення послідовної правозастосовної практики у випадках зловживання правом, що негативно впливає на ефективне й стабільне здійснення цивільних прав та інтересів.

Наведені форми і види зловживання правом, з одного боку, свідчать про тенденцію до поширення цього явища, що викликає необхідність ретельного вивчення його причин та умов виникнення. Зловживання правом поширюється у різних сферах правовідносин, що ускладнює правозастосування та потребує запровадження дієвих превентивних заходів. Зростання кількості випадків зловживань свідчить про наявність прогалин у правовому регулюванні та недостатню ефективність контролюючих механізмів, що своєю чергою підкреслює актуальність удосконалення нормативних положень та посилення відповідальності за такі дії.

З іншого боку, це порушує питання про дієві методи протидії такому

виду юридично значущої поведінки. Одним із можливих підходів є введення санкцій за конкретні випадки зловживання правом, тобто визначення його як правопорушення. Альтернативним підходом може бути детальне регламентування суб'єктивних прав зі встановленням заборон на певні дії, здатні викривити мету правової норми. Однак цей підхід не є універсальним, оскільки технічно й теоретично неможливо переглянути весь масив суб'єктивних прав. Формальна заборона окремих дій призводитиме до пошуку нових способів зловживання в межах суб'єктивних прав.

Водночас поділяється позиція науковців щодо недоцільності надмірної деталізації всіх форм зловживання правом, оскільки законодавство об'єктивно не здатне охопити всю різноманітність можливих проявів такої поведінки. Динамічний і багатовимірний характер суспільних відносин зумовлює виникнення нових способів формально правомірного, але змістовно недобросовісного використання суб'єктивних прав, які не можуть бути вичерпно передбачені нормативно.

Надмірна конкретизація форм зловживання правом може призвести до звуження меж суддівського розсуду, який є необхідним інструментом адаптації правового регулювання до обставин конкретної справи. Крім того, це може полегшувати формальний обхід установлених законодавством обмежень. Якщо закон точно визначає форми зловживання, суб'єкти можуть знаходити способи обійти ці положення, залишаючись формально в рамках закону, але порушуючи його дух.

Проведений аналіз наукових підходів до класифікації зловживання правом засвідчує відсутність єдиного універсального критерію його систематизації. Наявні підходи, незважаючи на їх безумовну наукову цінність, здебільшого мають фрагментарний характер та орієнтовані на окремі аспекти досліджуваного явища: правову природу поведінки, галузеву належність, ступінь протиправності або мету її вчинення. Складність феномену зловживання правом зумовлює необхідність формування комплексної класифікаційної моделі, яка б давала змогу врахувати як його внутрішню

структуру, так і зовнішні прояви в різних сферах правового регулювання.

Запропонована класифікація зловживання правом має комплексний і багаторівневий характер та ґрунтується на поєднанні кількох взаємодоповнюючих критеріїв, що відображають як юридичну природу відповідної поведінки, так і особливості її реалізації у різних сферах правового регулювання. Її побудова зумовлена необхідністю подолання фрагментарності існуючих у науковій літературі підходів, які, як правило, обмежуються одним класифікаційним критерієм і не дозволяють у повному обсязі охарактеризувати феномен зловживання правом. У цьому зв'язку запропонована модель спрямована на систематизацію зловживання правом як цілісного правового явища, що має різноманітні форми прояву.

Перший рівень класифікації передбачає розмежування зловживання правом за характером правової поведінки на дії та бездіяльність, що охоплює як активні форми реалізації суб'єктивного права, спрямовані на досягнення неправомірного результату, так і пасивні форми, коли суб'єкт, утримуючись від належної реалізації своїх прав чи обов'язків, створює умови для заподіяння шкоди іншим особам або суспільству.

Другий рівень класифікації базується на меті здійснення суб'єктивного права. Необхідно розрізняти зловживання, що здійснюється з прямим наміром завдання шкоди (шикана), зловживання без чітко вираженого наміру, але з допущенням негативних наслідків, а також зловживання, спрямоване на отримання неправомірної вигоди.

Третій критерій класифікації відображає ступінь відхилення поведінки від правомірності. З огляду на це виокремлюються формально правомірні (легальні) зловживання, які не зумовлюють безпосередньої юридичної відповідальності, зловживання з ознаками протиправності, також випадки, коли зловживання правом трансформується у правопорушення. Зазначений поділ має принципове значення для розмежування зловживання правом і деліктних форм поведінки, визначення меж застосування заходів юридичної відповідальності.

Наступний рівень класифікації пов'язаний зі сферою правового регулювання, у межах якої відбувається відповідна поведінка, що спричиняє розгляд зловживання правом у приватно-правовій та публічно-правовій сферах. Важливим елементом класифікації є поділ зловживання правом за видом суб'єктивного права, яке реалізується. Зокрема, виокремлюються зловживання речовими, зобов'язальними, корпоративними правами, правами інтелектуальної власності, особистими немайновими правами, владними повноваженнями.

Окремого значення набуває класифікація за функціональним призначенням права, яка розмежовує зловживання правом на захист (зокрема, процесуальні зловживання), зловживання правом на здійснення діяльності, зловживання свободою договору та зловживання правом на звернення. У межах цього критерію зловживання правом розглядається як викривлення функціонального призначення відповідного правового інструменту.

За способом реалізації необхідно виокремлювати такі форми зловживання, як використання права всупереч його меті, обхід закону, формальне дотримання норми при порушенні її змісту, маскуванню протиправної поведінки під правомірну. Цей критерій розкриває механізми, за допомогою яких суб'єкт досягає неправомірного результату, зберігаючи зовнішню відповідність своїх дій вимогам законодавства.

Завершальним елементом класифікації є поділ за характером наслідків, що передбачає виокремлення зловживань, які спричинили реальну шкоду, створили загрозу її заподіяння або містять потенційну небезпеку, хоча не призвели до безпосередніх негативних наслідків.

Наведена класифікація свідчить про комплексну характеристику зловживання правом як багатовимірного правового явища, що проявляється на різних рівнях правового регулювання, та створює теоретичне підґрунтя для більш ефективного правозастосування і вдосконалення механізмів протидії відповідним проявам.

Висновки до розділу 1

За допомогою історіографічного аналізу вдалося простежити еволюцію наукових уявлень про зловживання правом від заперечення існування цієї категорії як самостійного правового явища до її визнання складним міжгалузевим феноменом, що потребує комплексного теоретичного осмислення, нормативного врегулювання та послідовного розвитку судової практики.

Методологія дослідження зловживання правом має комплексний характер, що зумовлено багатоманітністю форм його прояву та міжгалузєвою природою відповідних правовідносин. Вибір методів визначається предметом дослідження і повинен враховувати як особливості нормативного регулювання, так і практику реалізації суб'єктивних прав. Поєднання загальнонаукових, спеціально-юридичних і міждисциплінарних методів забезпечує можливість виявити сутнісні ознаки зловживання правом, визначити критерії його відмежування від суміжних правових явищ та оцінити ефективність наявних механізмів правового реагування. Використання контент-аналізу й соціологічного методу доповнює юридичний аналіз результатами вивчення правозастосовної практики та соціального контексту здійснення суб'єктивних прав.

Дослідження зловживання правом у матеріально-правовій сфері ґрунтується насамперед на формально-юридичному аналізі, який дає змогу встановити зміст суб'єктивного права та визначити межі його здійснення. Логіко-юридичний підхід використовується для виявлення суперечностей між правовою метою відповідних норм і фактичними результатами їх реалізації, тоді як метод аналогії сприяє правовій оцінці ситуацій, що не мають прямого нормативного врегулювання, проте є подібними за юридичною природою. Аксіологічний аналіз доповнює дослідження оцінкою відповідності реалізації суб'єктивного права його соціальному призначенню та загальним принципам

права.

У процесуальному праві зловживання проявляється через недобросовісне використання процесуальних прав і засобів судового захисту. Контент-аналіз судової практики допомагає узагальнити типові форми такої поведінки, простежити особливості їх правової оцінки та наслідки застосування процесуальних санкцій. Соціологічний метод розширює межі юридичного дослідження, оскільки дає можливість оцінити ефективність механізмів протидії процесуальним зловживанням і ставлення до них учасників правовідносин.

Опрацювання наукових джерел дало підстави розглядати зловживання правом у послідовності, що охоплює його теоретичне осмислення, нормативне закріплення та правозастосовну практику. Логіка такого дослідження ґрунтується на тому, що наукові підходи визначають зміст відповідної правової категорії, законодавство закріплює основні правила її застосування, судова практика конкретизує їх у процесі вирішення юридичних спорів. Поєднання цих складових забезпечує комплексне бачення такого правового явища як зловживання правом та особливостей його функціонування у сучасному правопорядку.

Визначення поняття зловживання правом безпосередньо залежить від розуміння його сутнісних ознак. Попри відмінності у наукових підходах, більшість дослідників пов'язують це явище з реалізацією суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню, порушенням принципів добросовісності, розумності, справедливості, із заподіянням шкоди або створенням загрози її заподіяння правам та законним інтересам інших осіб. окремі ознаки зловживання правом не можуть розглядатися ізольовано одна від одної. Лише їх сукупність дає можливість відмежувати зловживання правом від правомірної поведінки, здійснення суб'єктивного права, недобросовісної поведінки та правопорушення.

На сьогодні відсутня єдина загальновизнана класифікація форм і видів зловживання правом. Їх систематизація здійснюється за різними критеріями,

серед яких характер поведінки суб'єкта, форма вини, юридична природа діяння, галузева належність правовідносин, вид суб'єктивного права, спосіб його реалізації, характер заподіяної шкоди, суб'єктний склад.

РОЗДІЛ 2

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АКСІОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПРАВА І ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

2.1. Справедливість, добросовісність і розумність як чинники обмеження зловживання правом

Оцінка зловживання правом не може обмежуватися перевіркою формальної відповідності поведінки вимогам закону. Вирішення питання про межі допустимого здійснення суб'єктивного права потребує комплексного застосування принципів справедливості, добросовісності та розумності. При цьому добросовісність характеризує спосіб реалізації права та ставлення особи до прав і законних інтересів інших учасників правовідносин, тоді як справедливість і розумність використовуються для оцінки наслідків такої поведінки, її пропорційності та відповідності призначенню права. Лише сукупне застосування цих принципів дає змогу встановити, чи має місце зловживання правом.

Зловживання правом пов'язане із ситуаціями, коли особа формально діє у межах наданого їй суб'єктивного права чи повноваження, однак спосіб їх реалізації суперечить призначенню відповідного права. Формальна відповідність поведінки вимогам закону не завжди дає змогу відмежувати правомірне здійснення права від його зловживання. Як слушно зазначає М. Козюбра, у таких випадках виникає потреба у визначенні критеріїв, за допомогою яких можна оцінити характер реалізації суб'єктивного права. Їх основу становлять загальні принципи права, зокрема справедливість, добросовісність і розумність, які відображені у законодавстві, правовій доктрині та правозастосовній практиці. Через призму цих принципів оцінюється формальна законність поведінки, її відповідність призначенню права та наслідкам для інших учасників правовідносин [109, с. 295-296].

Критерій справедливості слугує орієнтиром для визначення меж зловживання правом, оскільки негативний вплив реалізації суб'єктивного права однією особою на права іншої сам по собі ще не свідчить про наявність зловживання. Так, добросовісна конкуренція, навіть якщо вона створює певні незручності для інших учасників правовідносин, залишається правомірною, адже сприяє розвитку ринкових відносин і забезпеченню суспільного добробуту. Ознаки зловживання правом виникають тоді, коли суб'єктивне право використовується всупереч його соціальному призначенню та з метою досягнення результату, що порушує права або істотно обмежує законні інтереси інших осіб. За таких обставин реалізація права втрачає своє соціальне призначення і перетворюється на засіб завдання шкоди або створення необґрунтованих переваг. Саме тому оцінка такої поведінки здійснюється з урахуванням вимог справедливості та пов'язаних із нею принципів добросовісності й розумності.

Зближення позитивістського та природно-правового підходів до розуміння зловживання правом пов'язане з оцінкою змісту правової норми, порушення якої може свідчити про зловживання правом. Для такої оцінки традиційно виокремлюють дві групи критеріїв. Перша охоплює формальні характеристики правової норми – її чіткість, визначеність, логічну узгодженість і відсутність внутрішніх суперечностей, що забезпечує правову визначеність і передбачуваність правового регулювання. Друга група пов'язана зі змістовною оцінкою норми, її відповідністю загальним принципам права та фундаментальним правовим цінностям незалежно від способу їх нормативного закріплення. За такого підходу правова норма має відповідати вимогам справедливості, визнавати пріоритет прав і свобод людини та забезпечувати баланс між формальною законністю і ціннісними засадами правового регулювання [109, с. 288].

До морально-етичних засад правового регулювання належать закріплені у ст. 3 ЦК України [35] принципи добросовісності, розумності, справедливості. Вони використовуються як критерії тлумачення та

застосування норм права у випадках їх неоднозначності, невизначеності або наявності прогалин, що зумовлює їх широке застосування як у національному, так і в міжнародному праві. Стаття 3 ЦК України [35], визначаючи загальні засади цивільного законодавства, не розмежовує правові й моральні принципи, розглядаючи їх як взаємопов'язані елементи єдиної системи правового регулювання.

Формальна відповідність поведінки вимогам закону сама по собі ще не свідчить про правомірне здійснення суб'єктивного права. Остаточна правова оцінка потребує врахування загальних засад цивільного законодавства, серед яких особливе значення мають принципи розумності, справедливості, добросовісності [172]. Як зазначав І. Новицький, добросовісність охоплює усвідомлення інтересів іншої особи, доброзичливе ставлення до них, довіру до того, що учасники правовідносин діятимуть відповідно до загальновизнаних моральних засад. На такому розумінні добросовісності ґрунтується поведінка учасників правовідносин [173, с. 77; 174, с. 72; 175, с. 153].

Зазначені принципи вченими розглядаються як абстрактні правові категорії, зміст яких конкретизується у процесі їх тлумачення та застосування. Вони набувають нормативного значення під час оцінки інших оціночних понять, використовуються для аналізу психологічної (моральної) складової поведінки учасників правовідносин [7, с. 282]. І. Бабич вказує, що зазначені принципи виконують функцію оціночних критеріїв під час вирішення питання про юридичну відповідальність, зокрема у випадках порушення інтересів сторін у зобов'язальних правовідносинах. У таких ситуаціях зловживання правом може проявлятися у двох основних формах – навмисному заподіянні шкоди іншій стороні під час реалізації суб'єктивного права або використанні способів його здійснення, які формально відповідають закону, але суперечать призначенню права та загальним принципам його реалізації [176, с. 7].

Як зазначає В. Крат, аналіз положень ст. 3 ЦК України [35], зокрема її п. 6, дає підстави стверджувати, що загальні засади (принципи) цивільного права мають фундаментальне значення, а всі інші джерела правового

регулювання, передусім акти цивільного законодавства, повинні узгоджуватися з їх змістом. Це, зокрема, виявляється в тому, що загальні засади (принципи) цивільного права є нормами прямої дії та підлягають застосуванню і врахуванню під час тлумачення положень актів цивільного законодавства, що підтверджено постановою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 червня 2021 року у справі № 554/4741/19 [177; 178; 179].

У правовій системі України основоположні принципи права як елементи природного права доповнюють і коригують позитивне право, проникають у різні сфери правового регулювання, забезпечують баланс між формальною законністю та морально-етичними цінностями суспільства, виконують інтерпретаційну, доповнювальну та коригувальну функції, що істотно впливають на правозастосування і формування правосвідомості [180, с. 45-46; 181, с. 13]. Зазначені принципи використовуються як орієнтири під час тлумачення правових норм, насамперед тоді, коли законодавчі положення допускають кілька варіантів їх розуміння або є неоднозначними. За наявності прогалин у законодавстві вони становлять основу застосування аналогії права, коли жодна норма закону не може бути використана для врегулювання відповідних правовідносин [182, с. 12]. Крім того, розгляд принципів права як категорій природного права забезпечує узгодження правового регулювання зі змінами суспільних відносин і розвитком правосвідомості [180, с. 50].

Українське законодавство не містить легальних визначень принципів справедливості, добросовісності та розумності, тоді як у правовій науці триває пошук їх змістовного наповнення. Це актуалізує питання про межі правової визначеності зазначених категорій. Позитивне право, як і будь-яка правова система, містить певні зони невизначеності, його динамічний характер унеможливорює абсолютну визначеність усіх правових явищ [183, с. 122]. Водночас у науковій літературі звертається увага на те, що оціночний характер цих принципів може зумовлювати суб'єктивізм у правозастосовній діяльності, створюючи ризик правової невизначеності та неоднакового підходу до оцінки

поведінки учасників правовідносин. Особливо це проявляється під час вирішення питання про наявність або відсутність у діях (бездіяльності) особи ознак зловживання правом [184, с. 17-23].

П. Пацурківський, аналізуючи використання оціночних категорій у чинному ЦК України, встановив, що вони вживаються 95 разів. Із них категорія «справедливість» використана 7 разів (двічі у книзі першій «Загальні положення» та 5 разів у книзі п'ятій «Зобов'язальне право»), категорія «добросовісність» – 35 разів (8 разів у книзі першій «Загальні положення», 19 разів у книзі третій «Право власності», 6 разів у книзі четвертій «Право інтелектуальної власності» та двічі у книзі п'ятій «Зобов'язальне право»), категорія «розумність» – 53 рази (6 разів у книзі першій «Загальні положення», 1 раз у книзі третій «Право власності», 45 разів у книзі п'ятій «Зобов'язальне право» та один раз у книзі шостій «Спадкове право»). При цьому 55,8 % усіх випадків використання зазначених оціночних категорій припадає на книгу п'яту «Зобов'язальне право» [185, с. 6-7]. Переходячи до розгляду принципу справедливості як чиннику обмеження зловживання правом, вважаємо, що він передбачає врахування етичних та соціальних аспектів правовідносин. Справедливість вимагає, щоб реалізація прав не суперечила загальному благу, правам і законним інтересам інших осіб. Коли суб'єкт діє формально в межах закону, всупереч його сутності, наприклад, подає численні безпідставні позови для затягування судового процесу, суди можуть застосовувати принцип справедливості для обмеження таких дій. Наведені дані говорять про активне використання оціночних категорій насамперед у сфері зобов'язальних правовідносин, що зумовлено необхідністю оцінки поведінки учасників цивільного обороту крізь призму досліджуваних принципів.

У тлумачних словниках справедливість визначається як «об'єктивне й неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь; людські стосунки, дії та вчинки, що відповідають морально-етичним і правовим нормам»; «діяльність, заснована на об'єктивних фактах і позбавлена упередженості; те, що має законні підстави, є достатньо підтвердженим та обґрунтованим» [186; 187].

Досліджуючи поняття «справедливість», Р. Барсамов дійшов висновку, що спочатку воно сформувалося як моральна, а не правова категорія, відображаючи уявлення про добро і зло. На ранніх етапах розвитку суспільства справедливість пов'язувалася з відповідністю міжособистісних відносин моральним нормам та етичним цінностям. Із розвитком суспільства та зміною соціальних формацій це поняття набуло більш узагальненого змісту, відображаючи колективні уявлення про справедливе. З утвердженням держави і права моральні уявлення про справедливість поступово інтегрувалися у правові норми, формуючи основу законодавства [180, с. 47-48].

Справедливість розглядають як принцип права; якісну властивість і сутнісну характеристику права; прояв верховенства права [188, с. 7; 189, с. 86]; ознаку позитивного права [155, с. 10]; природно-правовий принцип, зміст якого не змінюється внаслідок його нормативного закріплення [190, с. 121; 191, с. 61; 185, с. 10]; моральний критерій оцінки актів законодавства [192, с. 272]; а також детерміновану добросовісність і розумність учасників цивільних відносин властивість, що визначає характер їхніх взаємовідносин у цивільному обороті та співвідношення прав і обов'язків, пов'язуючи застосування заходів цивільно-правової відповідальності з принципом пропорційності вчиненого правопорушення [193, с. 82]. Наведені підходи доводять, що у сучасній правовій доктрині справедливість розглядається як багатоаспектна категорія, яка поєднує аксіологічний, нормативний та правозастосовний виміри.

І. Бабич визначає принцип справедливості як встановлені нормами права обсяг, межі здійснення та способи захисту цивільних прав і законних інтересів особи, що відповідають її ставленню до вимог правових норм. Принцип справедливості, визначаючи межі здійснення суб'єктивних прав у цивільному законодавстві України, передбачає дотримання трьох основних вимог: 1) відповідність поведінки уповноваженої особи умовам договору (за його наявності) або актам цивільного законодавства; 2) урахування публічного інтересу та моральних засад суспільства; 3) недопущення зловживання

правом [176, с. 6].

З погляду права справедливості у виконанні цивільно-правових зобов'язань сучасні науковці визначають як поведінку сторін зобов'язання, яка забезпечує об'єктивність і виключає упередженість або несправедливість у ставленні до своїх прав та обов'язків. Це означає, що сторони зобов'язання повинні уникати дій, які могли б порушити баланс інтересів або призвести до необґрунтованих переваг однієї сторони над іншою. Крім того, принцип справедливості передбачає, що оцінка поведінки суб'єктів зобов'язальних правовідносин судом повинна бути об'єктивною, неупередженою та враховувати етичні та інші моральні аспекти, які впливають на характер правовідносин [194, с. 119].

У своїх дослідженнях С. Погребняк розкриває зміст ідеї справедливості через аналіз особливостей її реалізації у праві. Учений досліджує об'єктивну і суб'єктивну, загальну та індивідуальну, формальну, змістовну й процедурну справедливість, звертаючи увагу на їх відмінності та значення для правового регулювання. Окрему увагу приділено взаємозв'язку зазначених аспектів між собою та їх співвідношенню з іншими принципами права, що уможливило глибше розуміння місця справедливості у правовій системі [195, с. 259].

У Конституції України [6] принцип справедливості прямо не закріплений. Його зміст і значення розкриваються у практиці Конституційного Суду України, що свідчить про фундаментальне значення справедливості для національної правової системи.

Конституційний Суд України у Рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 [196] зазначив, що «справедливість є однією з основних засад права та визначає його як регулятор суспільних відносин, виступаючи одним із загальнолюдських вимірів права. Такі елементи права, як рівність, розмірність і мораль, поєднуються ідеєю справедливості, яка значною мірою знайшла своє відображення у Конституції України» [197]. У правовій доктрині справедливість традиційно розглядається як властивість права, що проявляється у забезпеченні рівності всіх суб'єктів перед законом шляхом

застосування єдиних юридичних критеріїв оцінки поведінки та пропорційності юридичної відповідальності тяжкості вчиненого правопорушення. Під час реалізації права вона знаходить вияв у рівності всіх перед законом, відповідності правопорушення і юридичної відповідальності, у співмірності між цілями законодавця і правовими засобами їх досягнення [198, с. 43].

Ідея справедливості закріплена і в процесуальному законодавстві України, яке визначає справедливий розгляд та вирішення спорів одним із основних завдань судочинства. Відповідні положення містяться, зокрема, у ст. 2 ЦПК України, ГПК України та КАС України. Реалізація цього принципу нерозривно пов'язана з верховенством права, його дотримання під час здійснення судочинства є необхідною передумовою правосуддя. Таку правову позицію висловив Конституційний Суд України у Рішенні від 30.01.2003 № 3-рп/2003, зазначивши: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [198, с. 260; 199; 200]. Справедливість є одним із критеріїв оцінки легітимності правосуддя та ефективності судового захисту порушених прав.

Принцип справедливості обмежує неправомірну поведінку через застосування визначених законом механізмів правового впливу. Принцип справедливості реалізується через систему матеріально-правових і процесуально-правових засобів, спрямованих на недопущення зловживання правом та відновлення порушеного балансу інтересів учасників правовідносин.

На відміну від справедливості, яка використовується переважно для оцінки об'єктивної сторони правовідносин та їх наслідків, добросовісність характеризує поведінку самого носія суб'єктивного права. Саме тому у правовій доктрині принцип добросовісності (good faith) розглядається як внутрішній критерій оцінки поведінки, тоді як справедливість і розумність належать до критеріїв об'єктивного характеру [201, с.85; 202, с.26].

Добросовісність відображає чесність, відкритість намірів та повагу до прав інших учасників правовідносин. Її значення найбільш виразно проявляється під час виконання зобов'язань, укладення договорів та здійснення суб'єктивних прав без їх зловживання.

Відсутній єдиний підхід науковців до визначення змісту принципу добросовісності. Залежно від методологічних засад дослідження його розглядають як прояв сумлінної та чесної поведінки учасників цивільних правовідносин [194, с. 41; 203, с. 172; 204, с. 191; 205], правовий принцип, презумпцію, ознаку об'єктивної протиправності поведінки або нематеріальну категорію, що охоплює чесне переконання, відсутність злого умислу та прагнення не отримувати безпідставних переваг [206, с. 693]. Частина дослідників пов'язує добросовісність із принципом справедливості, розглядаючи її як одну з форм його прояву, тоді як інші підкреслюють самостійне значення цього принципу та його переважне застосування у сфері договірних і зобов'язальних правовідносин [176, с. 7]. У сучасній цивілістичній доктрині добросовісність також характеризується як засіб обмеження свободи договору [207, с. 71], об'єктивний стандарт поведінки учасника цивільного обороту [208, с. 108; 209, с. 15], модель сумлінної поведінки [210, с. 24; 211, с. 12–13], критерій чесного ведення справ [212, с. 56; 213, с. 104], механізм забезпечення балансу приватних і суспільних інтересів [214, с. 24], прагнення особи сумлінно здійснювати цивільні права й виконувати цивільні обов'язки [215, с. 327; 216; 196]. Останній підхід пов'язує добросовісність із вольовою поведінкою особи, її обов'язком виявляти необхідну за конкретних обставин турботу й обачність щодо прав та інтересів інших учасників цивільних правовідносин, належно виконувати взяті на себе обов'язки та сприяти виконанню обов'язків іншими учасниками цивільного обороту [183, с. 123-124; 193, с. 83].

На думку Т. Полянського, у контексті зловживання правом принцип добросовісності виконує функцію критерію, що визначає межі здійснення суб'єктивних прав. Такі межі мають забезпечувати справедливий баланс між

правами й обов'язками учасників правовідносин. Їх недотримання свідчить про порушення принципу добросовісності та може розцінюватися як зловживання правом. Водночас межі здійснення права не слід ототожнювати з межами самого суб'єктивного права. Якщо останні визначають обсяг і зміст правомочностей, то межі здійснення права характеризують спосіб їх реалізації. У цьому аспекті добросовісність забезпечує відповідність реалізації суб'єктивного права його соціальному призначенню [7, с. 280].

За допомогою цих принципів законодавець визначає межі здійснення цивільних прав [217; 32, с. 37-38; 218, с. 48; 7, с. 199, 279], запобігаючи їх недобросовісному здійсненню та зловживанню правом. Відповідно, учасники цивільних правовідносин повинні утримуватися від дій, що завдають шкоди іншим особам та укладати правочини без застосування обману, насильства чи зловживання довірою [219].

Відповідно до ст. 11 ЦК України [35] цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, передбачених актами цивільного законодавства, із дій, які прямо не врегульовані законом, за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. За змістом ст. 13 ЦК України [35] особа здійснює цивільні права у межах, визначених договором або актами цивільного законодавства. Якщо поведінка учасника цивільних правовідносин прямо не врегульована законом, суд повинен оцінити її з урахуванням загальних засад цивільного законодавства, закріплених у ст. 3 ЦК України [35]. Однією з таких засад є принцип добросовісності, який вимагає від сторін сумлінної реалізації своїх прав і належного виконання договірних та законодавчо встановлених обов'язків [172].

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20.10.2021 у справі № 2-1637/11 [220] наголошено, що цивільне процесуальне законодавство покладає на сторони обов'язок добросовісно здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, оскільки саме така поведінка сприяє правильному встановленню їхніх прав і обов'язків у спірних правовідносинах. Суд зазначив, що лише використання процесуальних прав

відповідно до їх призначення та сумлінне виконання процесуальних обов'язків забезпечують справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд справи. За такого підходу добросовісність означає використання процесуальних можливостей сторони виключно для досягнення процесуальної мети, визначеної законом [220].

В. Крат і Р. Бабанли вважають, що добросовісність (п. 6 ст. 3 ЦК України) є «певним стандартом поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю та повагою до інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення» [221; 222; 223]. На цьому принципі ґрунтується і доктрина *Venire Contra Factum Proprium* (заборони суперечливої поведінки), яка бере свій початок із римської максими *Non Concedit Venire Contra Factum Proprium* («ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці»). Так, у ст. I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права зазначено, що «поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, яка не відповідає попереднім заявам або діям сторони, якщо інша сторона, діючи собі на шкоду, обґрунтовано покладалася на них» [224; 225].

У доктрині цивільного права поняття добросовісності розглядається у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні добросовісність є складною багатокомпонентною категорією, яка не зводиться лише до принципу цивільного права. Вона охоплює систему юридично значущих проявів, кожен із яких має самостійне регулятивне значення, хоча всі вони залишаються взаємозв'язаними. До таких проявів належать: 1) імператив цивільного права; 2) принцип цивільного права; 3) норма прямої дії; 4) презумпція цивільного права. У вузькому значенні добросовісність розглядається як один із зазначених проявів, що самостійно впливає на регулювання цивільно-правових відносин [226, с. 3].

Деякі науковці обґрунтовують концепцію добросовісності у суб'єктивному та об'єктивному значеннях [227]. У суб'єктивному значенні добросовісність відображає усвідомлення особою сумлінності та чесності під

час здійснення своїх прав і виконання юридичних обов'язків. В об'єктивному значенні вона розглядається як загальноправовий принцип, що вимагає від учасників правовідносин чесної та сумлінної поведінки під час реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків [183, с. 124; 228, с. 316; 174, с. 56].

О. Бакалінська звертає увагу, що в об'єктивному значенні добросовісність охоплює вимоги, закріплені в нормах права та звичаях ділового обороту, які визначають стандарти поведінки учасників цивільних правовідносин. У суб'єктивному значенні вона пов'язана з оцінкою поведінки конкретної особи з позицій загальновизнаних моральних норм, етичних стандартів і поваги до прав та інтересів інших учасників правовідносин [229, с. 201].

Принцип добросовісності має значення для доктринального розуміння зловживання правом й для правозастосовної діяльності. Його дія поширюється на всі форми реалізації суб'єктивного права, у тому числі на застосування норм права, та охоплює матеріально-правові та процесуально-правові відносини [7, с. 280].

У процесуальному законодавстві України вимога добросовісної поведінки учасників судового процесу отримала безпосереднє нормативне закріплення. Так, ст. 44 ЦПК України [49], ст. 43 ГПК України [50], ст. 44, 45 КАС України [51] встановлюють обов'язок учасників справи та їхніх представників добросовісно користуватися процесуальними правами і прямо забороняють їх зловживання.

У адміністративному судочинстві принцип добросовісності має самостійне нормативне значення. Відповідно до ч. 3 ст. 2 КАС України адміністративні суди під час розгляду справ щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень перевіряють, зокрема, чи були вони прийняті (вчинені) добросовісно.

Практика Верховного Суду України також підтверджує значення принципу добросовісності у цивільному судочинстві. Так, у п. 14 постанови

Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 № 12 «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» акцентовано, що «під час вирішення питання про дослідження доказів, які без поважних причин не були подані до суду першої інстанції, апеляційний суд повинен враховувати обов'язок учасників процесу добросовісно здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки поряд із значенням таких доказів для правильного вирішення справи» [230].

Аналогічний підхід відображено і в п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 2, відповідно до якого головуючий зобов'язаний роз'яснити учасникам справи їх процесуальні права й обов'язки та звернути увагу на необхідність добросовісного здійснення процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків. Одночасно наголошується на обов'язку суду невідкладно вирішувати заявлені клопотання, що спрямовано на недопущення зловживання процесуальними правами.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 04.09.2020 у справі № 311/2145/19 [224] зазначив, що аналіз ч. 2 ст. 13 ЦК України дає підстави розглядати недобросовісну поведінку особи, яка створює загрозу порушення прав інших осіб, як одну із форм зловживання правом. Суд звернув увагу, що «категорія «зловживання правом» характеризує здійснення особою належного їй суб'єктивного права всупереч його призначенню. Тому обов'язковою умовою кваліфікації відповідної поведінки як зловживання правом є встановлення факту реалізації саме належного особі суб'єктивного цивільного права. Заборона зловживання правом впливає із засади юридичної рівності учасників цивільних правовідносин та забезпечує дотримання принципів пропорційності, еквівалентності й справедливості під час здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання юридичних обов'язків» [224].

За твердженням М. Ясинока, процесуальні обов'язки є одним із ключових елементів цивільного процесу, оскільки визначають належну поведінку учасників судового розгляду та спонукають їх до своєчасного і

послідовного вчинення процесуальних дій. Для сторін і третіх осіб виконання процесуальних обов'язків забезпечує належний захист їхніх прав, для суду створює передумови для ухвалення законного, обґрунтованого й стабільного судового рішення. Невиконання процесуальних обов'язків тягне за собою застосування передбачених законом заходів процесуального примусу та інших процесуальних наслідків [232, с. 24; 233, с. 190].

М. Смокович та В. Бевзенко вважають, що «під добросовісністю використання процесуальних прав учасниками адміністративної справи слід розуміти достатнє, раціональне, обґрунтоване і щире вчинення ними процесуальних дій, передбачених нормами адміністративного судочинства. Добросовісне використання учасниками адміністративної справи своїх процесуальних прав передбачає досягнення ними легального і раціонального результату, передбаченого КАС України» [234, с. 171-172; 235, с. 65]

Судовою практикою сформовано критерії добросовісної поведінки. Так, це про очікувану поведінку; про «врахування прав та законних інтересів іншої сторони правовідносин; сприяння іншій стороні цивільного обороту» [236]. Всі перераховані критерії дозволяють визначити дії сторони як добросовісні.

Т. Цувіна доводить, принцип добросовісності має широке функціональне значення та охоплює, зокрема, питання застосування процесуального естопелю як заборони суперечливої поведінки учасників процесу [237, с. 211]. С. Бурлаков визначає естопель як заборону особі діяти всупереч своїй попередній поведінці, якщо вона сформуvala в іншій сторони обґрунтовану довіру та розумні очікування, їх порушення призведе до очевидної несправедливості [238]. За наявності таких обставин суд може відмовити у захисті права на підставі ч. 2-3 ст. 13 ЦК України, розцінюючи відповідну поведінку як зловживання правом. Передумовами застосування естопелю є виникнення у добросовісної сторони обґрунтованої довіри та очевидна несправедливість її порушення [238].

Практика Верховного Суду містить приклади застосування доктрини естопелю. Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного

Суду від 07.10.2020 у справі № 450/2286/16-ц [239] зазначено, що особа, яка своїми заявами або поведінкою дала зрозуміти про відмову від реалізації певного процесуального чи матеріального права, не може згодом діяти всупереч власній попередній поведінці. Така непослідовність суперечить принципу добросовісності та може бути підставою для відмови у захисті відповідного права [239].

Аналогічний підхід застосовано і в постанові Верховного Суду [240], у якій суперечливою визнано поведінку особи, що після тривалого розгляду справи змінила свою правову позицію, почавши заперечувати факт укладення договору поруки. Суд дійшов висновку, що така зміна процесуальної поведінки не відповідає принципу добросовісності [240].

Д. Луспеник, Н. Сакара, А. Ткачук вважають, складовими принципу добросовісності у цивільному судочинстві є заборона зловживання процесуальними правами (п. 11 ч. 3 ст. 2, ч. 1 ст. 44 ЦПК України); вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків (ч. 3 ст. 27 ЦПК України (в редакції 2004 року), ч. 1 ст. 44 ЦПК України); заборона суперечливої поведінки сторін або правило процесуального естопеля (*Venire Contra Factum Proprium*); заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя (введення суду в оману, використання втрачених процесуальних правомочностей тощо) [241; 216; 242, с. 41].

Підхід до добросовісності як критерію оцінки здійснення суб'єктивних прав набув розвитку і в зарубіжній правовій доктрині. У європейській правовій традиції поряд із добросовісністю застосовуються також критерії справедливості та розумності, які використовуються для оцінки допустимості реалізації суб'єктивних прав. Їх призначення полягає в обмеженні формально правомірної поведінки у випадках, коли здійснення права суперечить його соціальній меті або порушує баланс інтересів учасників правовідносин. Тому в європейській доктрині заборони зловживання правом вирішальне значення має формальна відповідність поведінки вимогам закону, її узгодженість із принципами добросовісності, розумності та справедливості. Сказане

простежується у практиці Європейського суду з прав людини та праві Європейського Союзу.

У практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) заборона зловживання правами пов’язується насамперед з оцінкою спрямованості поведінки заявника. Хоча ЄСПЛ прямо не оперує категорією добросовісності, застосований ним підхід фактично відображає її зміст, оскільки виключає із сфери захисту Конвенції дії, спрямовані на використання гарантованих прав у супереч їх призначенню, зокрема для підриву прав і свобод інших осіб або фундаментальних цінностей демократичного суспільства [243; 244].

Такий підхід ґрунтується на положеннях ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [244], яка закріплює заборону зловживання правами. Добросовісність слугує критерієм оцінки допустимості реалізації суб’єктивних прав, що дає змогу виявити випадки використання права для завдання шкоди іншим особам, обходу встановлених законом обмежень або перешкоджання ефективному здійсненню правосуддя.

Показовою є справа *Roj TV A/S v. Denmark* [245], у якій ЄСПЛ розглядав питання щодо використання свободи вираження поглядів юридичною особою. Заявником виступала телекомпанія, діяльність якої полягала в поширенні контенту, пов’язаного з організацією, що використовує насильницькі методи. ЄСПЛ встановив, що відповідні матеріали виходили за межі нейтрального інформування та фактично сприяли легітимації і популяризації насильницької діяльності. Вирішальним для правової оцінки стала змістовна спрямованість поширюваної інформації. У зв’язку з цим ЄСПЛ застосував ст. 17 Конвенції та дійшов висновку, що заявник використовував право всупереч його призначенню, не може посилатися на захист за ст. 10 Конвенції.

Аналогічна правова позиція простежується у практиці ЄСПЛ у справі *Fouad Belkacem v. Belgium* [246], де предметом розгляду стало поширення заявником матеріалів, що містили заклики до ненависті та насильства. Суд виходив із того, що свобода вираження поглядів не може слугувати інструментом для пропагування ідей, спрямованих на підриву прав і свобод

інших осіб або демократичного правопорядку загалом. Суд дійшов висновку про неприйнятність поширення на неї конвенційного захисту. У зв'язку з цим було застосовано ст. 17 Конвенції, що виключило можливість посилення на гарантії ст. 10 Конвенції.

Аналізуючи зазначені рішення автор дійшов висновку, що у практиці ЄСПЛ добросовісність виконує функцію внутрішнього обмежувача здійснення прав, забезпечуючи їх використання відповідно до призначення та унеможливаючи їх трансформацію у засіб досягнення протиправних або деструктивних цілей.

У праві Європейського Союзу (далі – ЄС) особливо показово принцип добросовісності розкривається через категорію *Bad Faith*, яка набула системного розвитку насамперед у сфері права торговельних марок. Практика Суду справедливості ЄС, зокрема, у рішенні у справі *Sky plc and Others v SkyKick UK Ltd and SkyKick Inc.* [247], у відповідних роз'ясненнях *European IP Helpdesk* (як інституційного консультативного механізму ЄС), сформульовано підхід, відповідно до якого *Bad Faith* має місце, коли заявник, формально дотримуючись вимог законодавства, фактично має на меті цілі, несумісні з функціональним призначенням правового інституту. Йдеться, зокрема, про випадки реєстрації торговельної марки без наміру її використання, з метою обмеження діяльності конкурентів або отримання виключного права як інструменту недобросовісного впливу на ринок.

Оцінка *Bad Faith* у праві ЄС не обмежується аналізом формальної відповідності поведінки суб'єкта встановленим процедурним вимогам. Визначальною стає сукупність об'єктивних і суб'єктивних критеріїв, серед яких центральне місце посідають намір заявника, його мотивація, економічна доцільність дій та їхній вплив на інтереси інших учасників правовідносин. Правомірність поведінки розглядається через призму букви закону, його цілей, функцій та загальних засад правового регулювання, що свідчить про утвердження аксіологічного підходу у правозастосуванні.

У загальнотеоретичному вимірі категорія *Bad Faith* постає як

універсальний загальнотеоретичний критерій виявлення зловживання правом, оскільки ідентифікує ситуації, в яких суб'єктивне право використовується всупереч його соціальному призначенню або з наміром заподіяння шкоди іншим особам. Це дає підстави стверджувати, що сучасна практика Суду справедливості Європейського Союзу формує підхід, за яким межі здійснення прав визначаються формальним змістом, вимогами розумності, добросовісності та справедливості, що, у свою чергу, забезпечує ефективний механізм протидії зловживанню правом у сучасних правових системах.

Розгляд добросовісності як чинника обмеження зловживання правом, доводить, що цей загально-правовий принцип забезпечує чесну та сумлінну поведінку суб'єктів права під час виконання обов'язків і реалізації своїх прав. Він передбачає недопустимість зловживання правами, підкреслюючи, що здійснення прав і свобод людини має відбуватися з повагою до прав і свобод інших осіб, відповідно до конституційних норм [7, с. 299-300; 248, с. 109].

На відміну від добросовісності, яка переважно характеризує поведінку учасника правовідносин, принцип розумності дає змогу оцінити спосіб реалізації суб'єктивного права з позицій його доцільності, пропорційності та відповідності конкретним обставинам. Категорія розумності використовується для оцінки поведінки суб'єкта у випадках, коли формальне дотримання вимог закону саме по собі не дозволяє зробити висновок щодо правомірності здійснення права.

У правовій доктрині поняття «розумність» трактується неоднозначно. Його розглядають як галузевий принцип, презумпцію [249, с. 11], інтелектуальний критерій оцінки поведінки суб'єкта під час реалізації суб'єктивного права, що ґрунтується на логічності, доцільності та врахуванні конкретних соціально-економічних обставин [7, с. 297], як одну з фундаментальних властивостей людського мислення, що охоплює здатність до раціонального судження, аргументації та пізнання [250, с. 290].

На думку Н. Чубохи, розумність характеризує логічність, доцільність і раціональність поведінки суб'єкта, забезпечуючи обґрунтованість прийнятих

ним рішень. Добросовісність, натомість, відображає етичний аспект реалізації суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків. Водночас у взаємозв'язку ці принципи забезпечують оцінку поведінки особи як з позицій її раціональності, так і з погляду відповідності моральним і правовим вимогам [250, с. 291].

П. Пацурківський пов'язує принцип розумності зі здатністю людини обирати найбільш раціональні способи та засоби задоволення приватних і суспільних потреб, зокрема шляхом укладення правочинів. Завдяки розуму особа здатна ухвалювати обґрунтовані рішення та забезпечувати ефективну реалізацію своїх інтересів. Принцип розумності розглядається як одна з основоположних ідей природного права, насамперед природного цивільного права, що забезпечує узгодження особистих інтересів із вимогами суспільного співжиття та підтримання балансу у правовідносинах [185, с. 8].

Принцип розумності для В. Крата та Р. Бабанли має значення для оцінки поведінки учасників цивільного обороту та тлумачення матеріальних приватноправових і процесуальних норм під час вирішення спорів [222].

Р. Барсамов звертає увагу, що критерієм розумності є модель поведінки особи із середнім рівнем знань, інтелекту та життєвого досвіду. Тож оцінка розумності не може бути універсальною, оскільки залежить від конкретних обставин справи, характеру діяльності та рівня спеціальних знань, необхідних для вчинення відповідних дій [180, с. 48].

Категорія розумності застосовується насамперед у тих випадках, коли законодавство не визначає чіткої моделі поведінки учасника правовідносин. У таких ситуаціях правова оцінка неможлива лише на підставі буквального змісту норми, тому виникає потреба звернення до оціночних категорій. Навіть формально правомірні дії можуть свідчити про вихід за межі належного здійснення суб'єктивного права і набувати ознак зловживання. Цим пояснюється закріплення у ч. 5 ст. 12 ЦК України [35] презумпції розумності й добросовісності поведінки особи, якщо інше не встановлено судом.

Оцінка розумності не обмежується зіставленням поведінки особи із

вимогами закону. Суд враховує об'єктивні стандарти поведінки та індивідуальні особливості конкретного суб'єкта. Якщо об'єктивний критерій дає змогу визначити, чи відповідали дії загальноприйнятій моделі поведінки за аналогічних обставин, то суб'єктивний передбачає аналіз реальної здатності особи усвідомлювати значення своїх дій, передбачати їх наслідки та діяти з урахуванням конкретної життєвої ситуації. Лише поєднання обох критеріїв забезпечує індивідуалізацію правової оцінки [7, с. 298-299].

У процесуальному праві використовують окремі правові категорії: розумний баланс між приватними й публічними інтересами (ст. 11 ЦПК України, ст. 15 ГПК України), розумний строк (ст. 2, 121 ЦПК України, ст. 2, 4, 119, 187, 245, 258 КАС України, ст. 2, 114, 190, 248 ГПК України), розумні сумніви (ст. 394 ЦПК України, ст. 333 КАС України, ст. 293 ГПК України), розумний час для викладення промов (ст. 242 ЦПК, ст. 225 КАС України, ст. 218 ГПК України) тощо.

Проведений аналіз доктринальних підходів і судової практики дає підстави стверджувати, що основне призначення принципу розумності у судочинстві полягає в забезпеченні ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення за результатами справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справи. Його дія поширюється на оцінку поведінки учасників процесу, на вибір і тлумачення норм права, оцінку доказів та визначення належної процесуальної поведінки.

У процесі здійснення правосуддя принцип розумності виконує функцію універсального критерію оцінки процесуальних дій. Він орієнтує суд на ухвалення рішень, що відповідають вимогам логічності, доцільності та узгоджуються із загальними засадами правосуддя. Реалізація цього принципу потребує збалансованого врахування приватних і публічних інтересів та забезпечує законність та обґрунтованість судового рішення, його справедливості і ефективності як акта правосуддя [249, с. 13; 251, с. 310].

Зокрема, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16.06.2021 у справі № 554/4741/19 (провадження № 61-7013ск20)

[177] зроблено висновок, що положення ст. 253 ЦК України [35] поширюються на інші випадки визначення початку перебігу строків. Наведений висновок демонструє застосування судом системного та розумного підходу до тлумачення цивільно-правових норм.

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.09.2020 у справі № 311/2145/19 [224] зазначено, що розумною є поведінка особи, яка здійснюється в межах, визначених договором або актами цивільного законодавства. Суд також звернув увагу на взаємозв'язок добросовісності та вини, вказавши, що недобросовісна поведінка, як правило, має винний характер. Заподіяння шкоди внаслідок таких дій може бути підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності, якщо її склад передбачає наявність вини, зокрема відповідно до ч. 3 ст. 39 ЦК України [35].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 27.06.2018 у справі № 668/13907/13-ц [252] суд зазначив, «що для визнання недійсним договору з тієї підстави, що його було укладено представником юридичної особи з перевищенням повноважень, необхідно встановити, по-перше, наявність підтверджених належними і допустимими доказами обставин, які говорять про те, що контрагент такої юридичної особи діяв недобросовісно або нерозумно. Тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці контрагента за договором несе юридична особа». По-друге, «дії сторін такого договору мають свідчити про відсутність реального наміру його укладення і виконання» [253].

Межі розумної поведінки учасника правовідносин визначаються необхідністю врахування приватних та публічних інтересів. Їх зміст не є сталим, оскільки залежить від суспільних уявлень про розумність, які змінюються під впливом історичних умов, рівня правової культури, знань і практичного досвіду. Реалізація принципу розумності в матеріальному та процесуальному праві передбачає повагу до прав та законних інтересів інших осіб, дотримання встановлених меж здійснення цивільних прав і недопущення

зловживання суб'єктивними правами.

Зловживання правом виникає внаслідок реалізації суб'єктивного права у спосіб, що суперечить принципам справедливості, добросовісності та розумності. Ці принципи забезпечують гнучкість правового регулювання, зокрема через застосування аналогії права й тлумачення правових норм, формують аксіологічну основу правовідносин. Вони визначають межі належного здійснення суб'єктивних прав, запобігають недобросовісній поведінці та сприяють підтриманню балансу інтересів учасників правовідносин.

У правозастосовній діяльності принципи справедливості, розумності та добросовісності виконують роль критеріїв оцінки поведінки суб'єктів. Це дає змогу враховувати обставини конкретної справи, визначати межі допустимого здійснення прав і забезпечувати однаковість підходів під час вирішення спорів. Їх послідовне застосування сприяє єдності судової практики, підвищує рівень правової визначеності та зміцнює довіру до правосуддя.

2.2. Зловживання правом у матеріальному праві

Зловживання правом досліджувалося як у приватному, так і в публічному праві, що зумовило формування галузевих підходів до розуміння цього явища.

Поширеною та історично підтвердженою є думка, що зловживання правом було та є, як правило, об'єктом досліджень цивілістів – дослідників у сфері приватного права. Це пояснюється поширеністю цього явища в приватноправових відносинах, тривалою історією його дослідження та наявністю відповідних правових заборон. Науковий інтерес цивілістів зосереджувався на вивченні «зловживання правом» як соціально-правового явища, що проявляється в різних теоретичних підходах: здійснення суб'єктивного права в межах закону всупереч його призначенню; правомірна, проте аморальна поведінка, яка завдає шкоди іншим; дії, пов'язані з

егоїстичними намірами та використанням неправових засобів; порушення меж добросовісності й моральності, що суперечить природі права та спричиняє шкоду учасникам правовідносин [27, с. 27].

Так, О. Кузнець визначає «зловживання правами в цивільному та виконавчому процесі» як «реалізацію матеріальних чи процесуальних прав у супереч правам і інтересам інших осіб та принципам справедливості, розумності, добросовісності з метою отримання додаткової вигоди або заподіяння шкоди» [254, с. 7]. У сімейному праві, під зловживаннями батьківськими правами О. Оніщук розуміє «здійснення батьками або особами, що їх замінюють, визначених законом суб'єктивних прав в межах закону, однак всупереч їх призначенню та інтересам дитини, на шкоду дитині; зловживаннями батьківськими правами є багатоаспектною категорією, яка є дією або бездіяльністю, що характеризується порушенням прав дитини» [20, с. 59, 60].

У господарському праві досліджувались такі питання, як монопольне зловживання на ринку й у процесі проведення банкрутства, на ринку цінних паперів, у корпоративних правовідносинах тощо. Т. Моргунова визначає зловживання монопольним становищем як дії чи бездіяльність суб'єкта господарювання, які спричинили або можуть спричинити обмеження конкуренції; за такі дії встановлено господарсько-правову та адміністративну відповідальність (штраф, примусовий поділ) [255, с. 133-134].

З часом дослідження зловживання правом поширилося на інші сфери правових відносин, і були виявлені спільні риси цього явища для всіх галузей публічного права. Це стало причиною, чому питання зловживання правом є актуальним для дослідження в конституційному, адміністративному, кримінальному, виборчому та трудовому праві. Галузевий аналіз зловживання правом виявляє універсальні ознаки цього явища, його функціональні модифікації залежно від характеру правового регулювання. Це дає підстави розглядати зловживання правом як міжгалузеву правову конструкцію, що трансформується відповідно до особливостей правового статусу суб'єктів та

співвідношення приватного і публічного інтересу.

Н. Стецюк розглядає зловживання правом у конституційно-правових відносинах як формально законне, проте за суттю неправомірне недобросовісне діяння (дію чи бездіяльність), що порушує права і свободи людини та може завдати шкоди приватним чи публічним конституційним інтересам. Формами такого зловживання є неналежне користування конституційними правами чи ухилення від обов'язків, публічно-владна протидія або незабезпечення умов для належного здійснення конституційних прав [256, с. 131].

Н. Буроменська, досліджуючи особливості зловживання правом у публічно-правових відносинах, наголошує, що «зловживання полягає у здійсненні права суб'єктами таких правовідносин всупереч змісту права та його соціальному призначенню, внаслідок застосування якого суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин, діючи як в межах формально-правомірної поведінки, так і за її межами, всупереч принципу верховенства права» [38, с. 276].

Безпосереднім предметом дослідження зловживання правом у конституційному, адміністративному, кримінальному, податковому, виборчому праві виступали зловживання владою та службовими повноваженнями поряд із добросовісністю поведінки як загально-правового принципу в межах правотворчості та судової практики.

У трудовому праві сформульовано визначення зловживання правом суб'єктами трудових правовідносин, під яким О. Сидоренко розуміє самостійне соціально шкідливе правове явище у формі дії або бездіяльності, що ґрунтується на реалізації суб'єктом свого суб'єктивного права, яке не виходить за межі, визначені законодавством, вчиненого з прямим умислом завдати шкоду іншій стороні трудового договору з метою отримання необґрунтованих переваг, за які відповідальність настає в кожному конкретному випадку [108, с. 10].

Д. Сахно визначає зловживання правом в оподаткуванні як

використання наданих суб'єкту прав чи владних повноважень усупереч їх призначенню та меті податкового регулювання. Такі дії формально через шкідливі наслідки створюють загрозу нормальному функціонуванню податкових відносин і потребують реагування уповноважених органів, зокрема застосування заходів податкового правовідновлення [133, с. 53].

Як зазначає Т. Дідич, зловживання правом на правотворчу діяльність впливає на якість національного й міжнародного права, зумовлює хаотичність розвитку законодавства та ускладнює правозастосування. Наслідки такого зловживання охоплюють невизначене коло суб'єктів і випадків, оскільки створене правове регулювання поширюється на широкі сфери суспільних відносин [171, с. 150].

Кожна галузь права складається із матеріальних норм, процесуальних. Відповідно в межах кожної галузі права поширеним явищем є зловживання процесуальними правами сторонами і учасниками відповідного процесу, що й було предметом дослідження науковців.

Позиція М. Козюбри видається обґрунтованою, оскільки ефективно регулювання суспільних відносин потребує встановлення правил поведінки й порядку їх реалізації. Це створює підґрунтя для поділу права на дві підсистеми – матеріальне та процесуальне право [109, с. 147].

У науковій літературі зазначається, що норми матеріального права є основним регулятором суспільних відносин, оскільки вони встановлюють правила поведінки (права, обов'язки, заборони), на основі яких можливо вирішувати справи по суті. Ці норми безпосередньо регулюють суспільні (матеріальні) відносини, визначаючи зміст прав, обов'язків і заборон для їх учасників. Вони спрямовані на формування правового статусу суб'єктів права, відповідаючи на питання, що необхідно зробити для реалізації чи дотримання встановлених прав і обов'язків. Норми процесуального права уточнюють, яким чином, у якому порядку та за допомогою яких процедур ці права та обов'язки можуть і повинні бути реалізовані. Матеріальне право регулює зміст правовідносин, тоді як процесуальне право визначає порядок їх практичного

забезпечення [108, с. 19; 257, с. 148; 25, с. 130-131].

За твердженням О. Брателя, взаємозв'язок матеріального і процесуального права зумовлений об'єктивною необхідністю їх спільного застосування у діяльності судів. Саме вплив матеріально-правових норм визначає зміст окремих процесуальних інститутів, зокрема принципу диспозитивності цивільного судочинства. Така взаємодія забезпечує ефективність правозастосування, хоча вирішення процесуальних питань здійснюється відповідно до норм процесуального права [258, с. 11].

В. Комаров підкреслює, що матеріальне право неможливе без процесуального, яке надає суб'єктивним правам юридичної визначеності. Процесуальні механізми, судочинство й ухвалення рішень, забезпечують практичне застосування норм матеріального права та впливають на законність і якість рішень. Їх взаємодія є основою правової визначеності, справедливості та дотримання законності [259, с. 61-62].

Співвідношення матеріального і процесуального права, на думку І. Берестової, виявляється через їх взаємодоповнюваність і функціональну єдність, спрямовану на ефективне регулювання і захист правовідносин у межах правової системи [260, с. 77].

Узагальнюючи співвідношення матеріального і процесуального права, акцентуємо увагу на тому, що зловживання правом як зв'язуючий елемент між цими підсистемами, оскільки його прояви у процесуальній сфері нерідко є продовженням недобросовісної реалізації прав у матеріальних правовідносинах. Це свідчить про системний характер зловживання правом та необхідність його комплексного дослідження з урахуванням як матеріально-правових, так і процесуальних механізмів правового впливу.

Зловживання правом демонструє тісний зв'язок між матеріальним і процесуальним правом, оскільки його прояви в процесуальній сфері нерідко є наслідком чи продовженням зловживання, що бере початок у матеріальних правовідносинах. Процесуальне право має забезпечувати реалізацію матеріальних прав, запобігати випадкам їх недобросовісного використання.

Це досягається через запровадження процесуальних інструментів, які уможливають суду оцінювати правомірність дій сторін із точки зору їхньої добросовісності та цільового призначення права.

У попередніх підрозділах зазначалось, що науковцями активно обговорюється питання правової природи зловживання правом, що зумовлює наявність різних точок зору та підходів серед науковців. Основна дискусія зводиться до розмежування двох принципово відмінних підходів. Перший визначає зловживання правом як особливий, самостійний тип правової поведінки, що займає проміжне положення між правомірною поведінкою і правопорушенням. Прихильники цього підходу вважають, що зловживання правом має власні характеристики, які дають змогу віднести його до окремого виду правових явищ. Натомість другий підхід трактує зловживання правом як один із різновидів правопорушень. У цьому підході акцент робиться на тому, що подібна поведінка, попри формальне дотримання правових норм, суперечить їхній меті, що є достатньою підставою для визнання її порушенням.

На підтвердження позиції науковців, що дотримуються першого підходу можна констатувати, що йдеться про реалізацію суб'єктивного права (повноважень) [135, с. 31-32] як соціально шкідливої поведінки (дії, бездіяльність [105, с. 79]), вчиненої суб'єктом права в межах встановлених законом прав, що створює ілюзію їх правомірності [132, с. 354], наслідком якої є перешкоджання здійсненню прав або обмеження їхніх прав інших суб'єктів права (приватних осіб, суспільства, держави); одержання необґрунтованих переваг перед іншими суб'єктами права [108, с. 134]; заподіяння шкоди правам та інтересам суб'єктів права [164, с. 31]; зловживання правом завжди є умисною поведінкою [261, с. 130], що може відбуватися як навмисно, так і без умислу (шкода завдається фактично, може бути моральна та матеріальна) та настання правових наслідків [27, с. 27].

Зловживання правом може набувати різних форм і проявів залежно від характеру правовідносин, у яких воно виникає. Так, залежно від предмету

регулювання та методів впливу на суспільні відносини поширеним є розгляд матеріального права в межах публічного і приватного права. Приватне право регулює відносини між рівноправними суб'єктами, що керуються принципами автономії волі та диспозитивності.

Відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» [262] «приватноправові відносини – це відносини, які ґрунтуються на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи». Своєю чергою ЦК України [35] визначає фізичну особу як людину – учасника цивільних відносин, юридичну як організацію, створену й зареєстровану за законом, що поділяється на юридичних осіб приватного й публічного права. Юридичну особу представляють уповноважені органи чи особи [35]. Фізичними особами є громадяни України, іноземці та особи без громадянства; останні користуються такими самими правами й несуть ті ж обов'язки, що й громадяни України, крім передбачених Конституцією та законами винятків [263, с. 98; 6].

Різноманітність суб'єктів приватно-правових відносин створює широке поле для зловживань суб'єктивними правами з їхнього боку. Такі зловживання можуть проявлятися в різних сферах правовідносин і спричиняти значні негативні наслідки як для окремих осіб, так і для суспільства загалом. Як було раніше зазначено, зловживання правом найчастіше проявляється у формі недобросовісної реалізації суб'єктивних прав, таких як право власності, договірні права чи інші приватноправові інтереси.

При розгляді справ про зловживання правом як уповноваженими особами, зокрема, судом неодмінно встановлюється причинно-наслідковий зв'язок між дією, бездіяльністю як зловживання правом та наслідком – шкодою або її можливе настання, якби не було тієї чи іншої дії або бездіяльності. Важливо наголосити, що встановлення такого зв'язку здійснюється як у приватно-правових, так і публічно-правових відносинах [264, с. 32].

Публічне право на відміну від приватного, навпаки, регулює відносини,

у яких одна зі сторін як носій владних повноважень, інша – як підпорядкований суб'єкт. У публічному праві зловживання правом може проявлятися, наприклад, у зловживанні службовими повноваженнями, перевищенні компетенції чи недобросовісному використанні адміністративних прав. Такі дії можуть порушувати права громадян чи юридичних осіб, підривати довіру до державних інститутів і створювати загрозу для суспільного порядку.

Зловживання правом у сфері публічного права має більш виражений владний характер і часто пов'язане із захистом загального інтересу, тоді як у сфері приватного права основна увага зосереджена на забезпеченні балансу інтересів учасників конкретних правовідносин. Незалежно від сфери права, спільним залишається те, що зловживання правом суперечить сутності і меті правових норм, порушує принципи добросовісності, справедливості та розумності, що є основними орієнтирами для регулювання суспільних відносин.

На нашу думку, для визначення видів зловживання правом у сфері публічного права необхідно спершу окреслити межі публічно-правових відносин, ідентифікувати їх суб'єктів і проаналізувати суб'єктивні права, що становлять зміст цих відносин. Адже реалізація цих прав стає підґрунтям для можливих проявів зловживання з боку суб'єктів публічно-правових відносин.

Публічно-правові відносини мають безпосередній зв'язок із забезпеченням і захистом публічного інтересу, на гарантуванні верховенства права [25, с. 129; 265, с. 7-8]. Ці відносини охоплюють широкий спектр взаємодій, які можна умовно розподілити на три основні групи. Перша група включає відносини, що виникають у процесі діяльності держави та органів місцевого самоврядування, коли взаємодія здійснюється виключно між суб'єктами, наділеними владними повноваженнями. Ці відносини охоплюють питання публічного управління, регулювання суспільних процесів та координації дій органів публічної влади. Друга група стосується взаємодії між суб'єктами владних повноважень та іншими суб'єктами права, наприклад,

громадянами, юридичними особами чи громадськими організаціями. У таких відносинах суб'єкт владних повноважень виконує функції регулювання, контролю або надання адміністративних послуг, забезпечуючи реалізацію прав і обов'язків інших сторін. Третя група охоплює відносини між суб'єктами права, які безпосередньо стосуються функціонування держави чи місцевого самоврядування. У цьому випадку діяльність суб'єктів може впливати на виконання державних функцій, наприклад, у разі співпраці із суб'єктами публічних закупівель чи реалізації публічно значущих проєктів [109, с. 54].

З цього вбачається, що багаторівнева структура публічно-правових відносин зумовлює різноманітність форм зловживання правом, які залежать від характеру владних повноважень і ступеня впливу на публічний інтерес та розглядає зловживання правом у публічній сфері як особливий тип правової поведінки з підвищеним рівнем суспільної небезпеки.

Можна зробити висновок, що публічно-правові відносини охоплюють значне коло суб'єктів права. Аналізуючи національне законодавство, зокрема, положення КАС України [51], судову практику та наукову літературу до суб'єктів владних повноважень належать органи державної влади (включаючи ті, що не мають статусу юридичної особи), органи місцевого самоврядування, їх посадові чи службові особи, інші суб'єкти, які виконують публічно-владні управлінські функції на підставі законодавства. Це стосується і випадків, коли такі функції виконуються в межах делегованих повноважень або під час надання адміністративних послуг. В. Бевзенко пропонує здійснювати класифікацію перелічених органів, установ та уповноважених осіб за двома основними критеріями – критерієм функціонального призначення (в залежності від характеру та обсягу функцій, які виконують суб'єкти в межах публічно-правових відносин, на специфіці їх повноважень у сфері реалізації публічної влади) та організаційно-правовим критерієм (урахування організаційної форми, правового статусу і юридичної індивідуалізації суб'єктів права в межах публічно-правових відносин) [266].

Враховуючи викладене, визначення та зміст поняття зловживання

правом, можна дійти висновку, що зловживання правом у публічному праві здійснюється як суб'єктами владних повноважень під час реалізації своїх повноважень, так і приватними особами (фізичними та юридичними) під час здійснення своїх суб'єктивних прав. Варто підкреслити, що суб'єкти владних повноважень зловживають своїми повноваженнями, тоді як приватні особи – своїми суб'єктивними правами. Відмінність у застосуванні термінів обумовлює різноманітність видів зловживань правом у публічно-правових відносинах.

Зловживання повноваженнями полягає в їх реалізації так, що це призводить до прийняття несправедливих, необґрунтованих, нерозумних або деспотичних рішень. Одним із основних способів запобігання зловживанню повноваженнями є обмеження дискреційних повноважень органів публічної влади. Це означає, що «посадові особи повинні ухвалювати рішення на власний розсуд в межах закону та з дотриманням встановлених вимог». Закон повинен визначати «межі та характер повноважень органів публічної влади, зокрема дискреційних, а не підзаконні нормативно-правові акти» [267, с. 105].

Поряд із терміном «зловживання повноваженнями» національне законодавство, відповідно і в судовій практиці використовуються терміни «зловживання владою» та «зловживання службовим становищем». Так, у постанові об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27.11.2023 у справі № 991/3966/20 [74] зазначено, що «розмежування форм суспільно небезпечного діяння в складі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 364 КК України [47], зловживання владою від зловживання службовим становищем, здійснюється з огляду на зміст повноважень, прав, обов'язків та можливостей, обумовлених ними, наданих для реалізації відповідних функцій, здійснення яких доручено особі».

Науковці неодноразово звертали увагу на те, що у вітчизняному законодавчому полі поняття «зловживання правом» і «зловживання владними повноваженнями» нерідко підміняються їх конкретними формами, що призводить до їх вживання без чіткого визначення родового поняття

«зловживання правом». Як зазначає Ф. Веніславський, «у вітчизняній правовій науці фактично не досліджується питання теоретичного розмежування таких правових явищ, як «зловживання правом», «зловживання владою», «зловживання службовим становищем», «перевищення влади», «перевищення службових повноважень», «зловживання правовим статусом» тощо. Таке розмежування є умовним і має переважно функціональний характер, оскільки всі ці форми є різновидами зловживання правом під час його реалізації» [268, с. 26].

Продовжуючи цю дискусію, Д. Сахно висловлює солідарність із наведеними спостереженнями та висновками науковців. Він наголошує, що «для уникнення подальшого змішування поняття «зловживання правом» із суміжними категоріями та забезпечення належного застосування юридичних наслідків до відповідної юридично значущої поведінки учасників правових відносин необхідно законодавчо закріпити його дефініцію в галузевому законодавстві» [133, с. 57-58].

У науковій літературі зловживання владою та службовими повноваженнями розглядають як багатогранне явище. Воно охоплює використання службових ресурсів у власних цілях, протекціонізм, сприяння кар'єрному зростанню окремих осіб, укладення збиткових угод чи нецільове використання коштів. Також це свідоме невиконання обов'язків, незаконний вплив на роботу органів влади, прийняття актів, що створюють нерівні умови, і невжиття заходів до порушників. Подібні дії порушують принципи добросовісності та законності й становлять загрозу правопорядку та суспільним інтересам [269, с. 82, 200; 163, с. 249-257].

Відсутність чіткого розмежування понять «зловживання правом», «зловживання владою» та суміжних категорій у національному законодавстві ускладнює їх правозастосування та створює ризик неоднакової юридичної кваліфікації відповідної поведінки. Це обґрунтовує необхідність доктринального та нормативного уточнення відповідних правових категорій.

Зловживання правом у матеріальному праві має універсальний характер і проявляється у різних галузях як приватного, так і публічного права, зберігаючи спільні змістовні ознаки, пов'язані з використанням суб'єктивного права або владних повноважень всупереч їх соціальному призначенню. Галузева специфіка такого зловживання зумовлюється особливостями правового статусу суб'єктів, характером правовідносин і співвідношенням приватного і публічного інтересу, що визначає різноманітність форм його прояву та юридичних наслідків.

У сфері приватного права зловживання правом здебільшого пов'язане з недобросовісною реалізацією суб'єктивних прав рівноправними учасниками правовідносин, тоді як у публічному праві воно набуває форм зловживання владними повноваженнями, що супроводжується підвищенням рівнем суспільної небезпеки та впливає на публічний інтерес. Незалежно від галузевої належності, зловживання правом характеризується порушенням принципів добросовісності, справедливості та розумності, що виступають універсальними критеріями оцінки правомірності поведінки суб'єкта.

Ефективна протидія зловживанню правом у матеріальному праві можлива лише за умови комплексного врахування його взаємозв'язку з процесуальним правом, оскільки процесуальні механізми забезпечують можливість своєчасного виявлення, оцінки та припинення відповідних проявів. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження особливостей зловживання правом у процесуальній сфері як логічного продовження аналізу досліджуваного явища.

2.3. Зловживання правом у процесуальному праві

Як зазначає С. Васильєва, проблема зловживання матеріальними та процесуальними правами належить до актуальних напрямів удосконалення законодавства України. Її загальноправовий характер підтверджується поширеністю випадків зловживання правом у різних галузях: цивільному,

міжнародному (приватному й публічному), цивільному процесуальному, господарському, господарському процесуальному, сімейному, земельному, адміністративному, адміністративному процесуальному, фінансовому праві та інших галузях [270, с. 52].

Під зловживанням процесуальними правами Д. Козачук, Н. Басалюк та В. Таркін розуміють «форму процесуального правопорушення, що виявляється у вчиненні дій, неспівмірних із їх можливими наслідками, у використанні наданих прав усупереч їх призначенню з метою обмеження реалізації чи порушення прав інших учасників провадження, перешкоджання правильному й своєчасному розгляду справи та необґрунтованого перевантаження роботи суду» [271, с. 687]. І. Козьяков та О. Говоруха уточнюють це визначення, підкреслюючи умисний характер такої протиправної дії або бездіяльності недобросовісної особи, спрямованої на шкоду інтересам правосуддя й процесуальним правам інших учасників судового розгляду [272, с. 38]. Доповнюючи ці підходи, В. Поліщук розглядає зловживання процесуальними правами у площині адміністративного процесуального права як діяльність учасників процесу, що всупереч його принципам набуває форми процесуального правопорушення чи шкідливої поведінки, вчиняється для одержання вигоди, більшої за ту, яку можна було б досягти добросовісним використанням процесуальних прав, і призводить до завдання шкоди публічним або приватним інтересам [273, с. 50].

Зловживання процесуальними правами й має відмінні прояви, концептуально пов'язане з аналогічними доктринальними положеннями. У процесуальному праві воно тісно пов'язане з принципами змагальності, рівності сторін та правової визначеності, оскільки їх порушення унеможливорює ефективне та справедливе здійснення правосуддя.

Попри те, що неприпустимість зловживання процесуальними правами є одним із ключових принципів цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства (відповідно до п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України [49], ГПК України [50], п. 9 ч. 3 ст. 2 КАС України [51], ст. 2 КПК України [52]), ця

норма забезпечується гарантіями дотримання судом інших основних засад судочинства. Учасники процесу та їхні представники зобов'язані добросовісно користуватися своїми процесуальними правами, будь-яке зловживання ними забороняється. Суд, запобігаючи таким зловживанням, підтримує справедливий баланс між правами та обов'язками учасників процесу, що не суперечить принципу змагальності сторін.

Питання зловживання процесуальними правами зберігає свою актуальність у всіх формах судочинства, впливаючи на ефективність правосуддя та дотримання засад справедливого судового розгляду. Законодавство не містить визначення цього поняття, що створює правову невизначеність та, відповідно, є наслідком недосконалості процесуального законодавства. Це зумовлено тим, що право за своєю природою не здатне охопити всі можливі життєві ситуації та врегулювати їх на рівні закону. Як наслідок, окремі учасники судового процесу свідомо використовують недоліки правового регулювання для отримання переваги, вдаючись до маніпулятивного тлумачення процесуальних норм. У більшості випадків це є способом обходу принципів судочинства, зокрема принципів змагальності та добросовісності, через використання передбачених законодавством процесуальних механізмів у спосіб, що не відповідає їхньому цільовому призначенню. Прогалина у процесуальних нормах ставить під загрозу ефективність правосуддя й може негативно вплинути на учасників судових справ, підриваючи їхню процесуальну рівність.

Аналіз юридичної літератури свідчить про наявність чотирьох підходів до розуміння поняття «зловживання процесуальними правами». Перший підхід визначає зловживання процесуальними правами як використання процесуального всупереч основним завданням судочинства та його цільовій спрямованості, що ускладнює або викривляє здійснення правосуддя. Другий підхід ототожнює зловживання процесуальними правами з недобросовісною поведінкою учасників процесу, розглядаючи його як прояв процесуальної недобросовісності, що порушує баланс прав і обов'язків сторін у судовому

розгляді. Третій підхід розглядає це явище як різновид процесуального правопорушення, що порушує встановлений порядок здійснення правосуддя. Четвертий підхід інтегрує в собі всі попередні підходи щодо розуміння зловживання процесуальними правами.

Прихильники першого підходу розглядають зловживання процесуальними правами як неприпустиме використання процесуальних можливостей, що перешкоджає своєчасному та справедливому розгляду справи, створює несприятливі умови для іншої сторони. Йдеться про будь-яку поведінку, яка відповідає букві закону, фактично спрямована на унеможливлення досягнення цілей судочинства – належного та своєчасного вирішення спору (М. Балюк) [274, с. 119] з метою завдання майнової чи нематеріальної шкоди іншим сторонам процесу, або реалізація процесуальних прав у спосіб, що суперечить вимогам закону (В. Петренко) [275, с. 16]; порушення функціонального призначення суб'єктивного цивільного процесуального права, спрямоване на досягнення неправомірної мети, що своєю чергою спотворює суть судового процесу та суперечить його меті (Ю. Александрович) [276].

У межах другого підходу зловживання процесуальними правами – це недобросовісне використання процесуальних прав, що проявляється у відсутності обґрунтованого законного інтересу – тобто прагнення до отримання процесуальних переваг без належних підстав. Зловживання процесуальними правами може завдати шкоди законним правам і інтересам інших учасників судового процесу (В. Рєзнікова, Н. Васильєва) [277; 278, с. 13; 279, с. 266; 280, с. 62; 281, с. 97]. Це свідомі та недобросовісні дії учасників процесу (або їхніх представників), які призводять до обмеження чи порушення процесуальних прав інших сторін та ускладнюють доступ до правосуддя, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції. Такі дії можуть спричинити застосування процесуальних санкцій, зокрема позбавлення права на певну процесуальну дію або інших негативних юридичних наслідків, передбачених законодавством (В. Яцина) [282]. Окреслений підхід базується на

усвідомленні взаємозв'язку між зловживанням процесуальними правами та обов'язком сумлінного їх здійснення, належного виконання процесуальних обов'язків (ч. 2 ст. 49 КАС, ч. 3 ст. 22 ГПК, ч. 3 ст. 27 ЦПК) та підкреслює внутрішній зв'язок між зловживанням правом і принципом добросовісності, що є особливо значущим, оскільки чинне процесуальне законодавство не містить чіткого визначення цього явища. Натомість воно розглядається через призму зазначених норм, які закріплюють принцип процесуальної добросовісності.

Представники третього підходу розглядають зловживання процесуальними правами як специфічний вид процесуального правопорушення, що передбачає несумлінне та неправомірне використання особою (або її представником) наданих їй процесуальних прав. Це проявляється: у навмисних діях (або бездіяльності), які формально відповідають процесуальним нормам, але здійснюються з особистих або корисливих мотивів, завдаючи шкоди як правосуддю, так і інтересам інших учасників судового процесу. Такі дії можуть стати підставою для застосування судом заходів процесуального примусу (Г. Діброва) [283]; в умисному введенні в оману щодо обставин справи, обмеженні можливості реалізації прав інших учасників або створенні перешкод у роботі суду, що ускладнює розгляд та вирішення справи у встановлені строки. Такі дії потребують застосування заходів процесуального примусу (В. Баранкова, В. Бігун, В. Комаров) [284, с. 414]; що порушує умови реалізації суб'єктивних цивільних, господарських процесуальних прав [285]. Це положення узгоджується з загальнотеоретичними підходами до концепції зловживання правом, згідно з якими таке зловживання розглядається як поведінка, що виходить за межі допустимого здійснення суб'єктивних прав або суперечить їхньому призначенню [57].

С. Базилевський обґрунтовує необхідність застосування четвертого, інтегрованого підходу до розуміння зловживання процесуальними правами [286, с. 19]. Автор наголошує, що аналіз існуючих підходів щодо розуміння

зловживання процесуальними правами свідчить про наявність певних недоліків у вже сформованих наукових концепціях цього явища, що зумовлює потребу у виробленні комплексного підходу. Він має об'єднувати сильні сторони існуючих теоретичних позицій і слугувати основою методології дослідження цієї проблематики. Запропонований підхід визначає основні структурні елементи дефініції зловживання процесуальними правами, враховуючи характерні ознаки цього феномена. Особлива увага приділяється його специфіці в господарському та адміністративному судочинстві, що сприятиме формуванню ефективних механізмів протидії подібним проявам у процесі здійснення правосуддя.

Різноманітність підходів вказує на необхідність комплексного правового регулювання, яке враховувало б усі аспекти цієї проблеми та забезпечувало ефективні механізми запобігання зловживанням у судовому процесі.

У науковій літературі існує концептуальна одностайність щодо визначальних ознак зловживання процесуальними правами, характерних для усіх видів судочинства. Дослідники виділяють низку ключових ознак цього явища. По-перше, зловживання можливе лише за умови наявності у суб'єкта передбаченого законом суб'єктивного процесуального права. По-друге, таке право реалізується у процесуальній формі, однак із відхиленням від його нормативно визначеного функціонального призначення. По-третє, реалізація права має очевидно недобросовісний характер, спрямований на отримання неправомірної чи процесуально несправедливої вигоди. По-четверте, наслідком таких дій є заподіяння шкоди іншим учасникам процесу або перешкоджання ефективному здійсненню правосуддя. І, по-п'яте, обов'язковою умовою визнання поведінки як зловживання є наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями особи та настанням негативних процесуальних наслідків, зокрема затягування розгляду справи чи порушення принципу змагальності [271, с. 688; 273, с. 36].

Критеріями визначення зловживання процесуальним правом у різних

видах судочинства є низка ознак, що характеризують недобросовісну процесуальну поведінку. Однією з ключових ознак є формальне, удаване або інше зловмисне використання учасником процесу наданих йому законом прав, що суперечить завданням судочинства, визначеним у статті 2 ЦПК України [49], ГПК України [50] та КАС України [51]. Таке зловживання виявляється у діях, спрямованих на створення перешкод для ефективного використання процесуальних прав іншими учасниками судового процесу. Важливим критерієм є умисний характер протиправних дій, коли особа свідомо допускає або бажає настання негативних наслідків, таких як затягування розгляду справи чи створення юридичних підстав для ухилення від виконання процесуальних обов'язків [282; 287, с. 51]. Зловживання процесуальними правами передбачає наявність суб'єктивного права відповідно до процесуального законодавства, однак його реалізація відбувається у спосіб, що суперечить меті правосуддя. Зловживання процесуальними правами також характеризується певною штучністю, що виражається у відсутності реальної правової основи для вчинюваних дій, у навмисному ускладненні процесу.

Деструктивний і допоміжний характер відповідних процесуальних дій. Наприклад, недобросовісне затягування судового розгляду не сприяє конструктивному вирішенню спору чи економічного конфлікту, лише ускладнює досягнення справедливого рішення [277, с. 35; 7, с. 234; 119, с. 33].

М. Малець, В. Гатала у своїх працях [288, с. 433] враховують «випадки маніпуляції автоматизованим розподілом справ між суддями, зміни підсудності справи, що спрямоване на шкоду правам третіх осіб; посягання на довіру до судової гілки влади та честь і гідність конкретного судді або суддів». Суди зобов'язані застосовувати відповідні заходи для недопущення таких зловживань і забезпечення добросовісного здійснення процесуальних прав.

У межах адміністративного судочинства В. Поліщук виокремлює три критерії зловживання процесуальними правами: цільовий – спрямованість дій на заподіяння шкоди опоненту, одержання надмірної вигоди, затягування розгляду чи уникнення відповідальності; формалізований – подання

документів із формальними порушеннями (строки, форма, підсудність, реквізити); змістовий – суперечність між принципами адміністративного судочинства та фактичними діями сторін, зокрема змінами позиції чи характером доказів [273, с. 176-177].

І. Андрієнко відзначає суперечливість законодавчих положень щодо зловживання процесуальними правами: кваліфікація подання безпідставного чи штучного позову як зловживання (п. 3 ч. 2 ст. 44 ЦПК) може обмежувати право на судовий захист. Відсутність чітких критеріїв спричиняє правову невизначеність і різні підходи у практиці. Спірним є й покладення судових витрат незалежно від результату спору (ч. 9 ст. 141 ЦПК), що створює колізію та може перешкоджати доступу до правосуддя. Тому необхідна точніша законодавча регламентація понять і критеріїв процесуального зловживання [281, с. 98].

Проблема зловживання цивільними процесуальними правами полягає не стільки в самій сутності наданих особі прав, скільки в їхній неналежній реалізації. Вона виникає, коли особа використовує процесуальні механізми для затягування судового розгляду, створення перешкод іншим учасникам процесу або маніпулювання процедурою. Такі дії порушують встановлені законом принципи добросовісності, розумності та справедливості, що підриває ефективність правосуддя та може завдавати шкоди як окремим особам, так і правовій системі загалом.

У ст. 44 ЦПК України [49], ст. 43 ГПК України [50], ст. 45 КАС України [51] встановлено перелік дій, які, «залежно від конкретних обставин, можуть бути визнані судом як зловживання процесуальними правами», а також загальні підходи до розуміння зловживання процесуальними правами та закріплено повноваження суду виявляти такі дії в межах конкретного провадження. Законодавець, не обмежуючись вичерпним переліком можливих форм зловживання, надає суду можливість оцінювати поведінку учасників судового процесу в контексті її відповідності засадам добросовісності, змагальності та справедливості. Таке регулювання відображає прагнення

забезпечити баланс між реалізацією процесуальних прав та запобіганням їх використанню у спосіб, що порушує права інших осіб або ефективність правосуддя загалом.

Аналіз судової практики дає змогу підтвердити наявність зловживань процесуальними правами, передбачених у законодавстві й виявити конкретні приклади їх прояву в різних юрисдикціях. Судові рішення демонструють, як на практиці реалізуються положення про недопустимість зловживання, розкривають типові моделі поведінки учасників процесу, які виходять за межі добросовісного використання наданих законом прав. Судова практика виконує функцію правозастосування, слугує джерелом формування підходів до тлумачення меж допустимої процесуальної поведінки та розмежування між активним процесуальним захистом і навмисним перешкоджанням здійсненню правосуддя.

У судових рішеннях Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду можна виокремити окремі типові форми зловживання процесуальними правами, що набули поширення у практиці цивільного судочинства. Зокрема, «дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема, подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер» [54], «посилання осіб, які подали касаційну скаргу після визначення Великою Палатою Верховного Суду юрисдикційності справи, на порушення судами правил юрисдикції, є зловживанням процесуальними правами та є неприпустимим» (п. 1 ч. 2 ст. 44 ЦПК України) [289], «відмова від позову після виконання мирової угоди» [290], «неодноразове подання заяви про затвердження мирової угоди на стадії перегляду ухвали про відмову у задоволенні такої заяви» [291], «надання суду квитанцій на підтвердження сплати судового збору, які вже використані в інших справах, заздалегідь розуміючи, що вони не будуть зараховані до Державного бюджету, наступне не усунення недоліків щодо належної сплати судового збору» [292], «вибірковість отримання процесуальних документів» [293], «використання нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи

символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом (суддями), з іншими учасниками процесу та їхніми представниками, вчинення аналогічних дій є виявом очевидної неповаги до честі, гідності зазначених осіб з боку тих, хто такі дії вчиняє» [216].

У практиці Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду виокремлюються характерні прояви зловживання процесуальними правами, що набули системного характеру у сфері господарського судочинства. Насамперед, «подання завідомо безпідставного позову у спорі, який має очевидно штучний характер» [294; 295], «неодноразове оскарження судових рішень, які не підлягають оскарженню, чергове звернення з завідомо безпідставною касаційною скаргою, аналогічною за змістом тих касаційних скарг, у прийнятті яких вже було відмовлено судом касаційної інстанції, тобто вчинення дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи» [296], «подання відповідачем касаційної скарги на неіснуючу ухвалу апеляційного господарського суду про зупинення провадження у справі» [297], «свідоме неотримання судової кореспонденції, яка направлялася судом апеляційної інстанції за адресою, зазначеною самим скажником в апеляційній скарзі» [298], «зловживанням процесуальними правами визнано заявлення відповідачем двічі клопотання про призначення у справі судової експертизи для визначення вартості спірного майна та, в подальшому, при задоволенні цих клопотань та призначення судом двох експертиз у справі, несплата вартості проведення судових експертиз» [299], «неподання на вимогу суду оригіналів документів, якими заявник обґрунтовує свою заяву про визнання кредиторських вимог» [300].

У своїх рішеннях Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду зазначає, що «ознакою зловживання процесуальними правами є конкретні дії, які мають на меті затягування розгляду справи, створення перешкод для інших учасників процесу, зокрема, подання сутяжницьких, завідомо безпідставних (явно необґрунтованих) позовів або скарг» [70], «заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних

дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справ» [68; 301], «подання кількох тотожних позовів» [302], «використання нецензурної лексики, образливих і лайливих слів, символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом, з іншими учасниками процесу, їхніми представниками, вчинення інших аналогічних дій, що є очевидною неповагою до честі, гідності цих осіб з боку осіб, які такі дії вчиняють» [303].

У юридичній доктрині склалися різні підходи до класифікації зловживань процесуальними правами, що зумовлено як багатогранністю форм прояву недобросовісної процесуальної поведінки, так і різноманіттям цілей, яких прагнуть досягти учасники процесу шляхом зловживання. Класифікаційні критерії зазвичай ґрунтуються на об'єктивних і суб'єктивних ознаках, характері наслідків, які настали внаслідок зловживання, стадії провадження, на якій воно відбулося. Подібна наукова розробка сприяє точнішому визначенню меж допустимої процесуальної активності та формує основи для належного реагування з боку суду.

Д. Луспеник, виходячи з природи процесуального права, яким може зловживати особа, пропонує загальновизнаний поділ зловживань процесуальними правами на дві основні категорії: «зловживання правом на позов (зловживання процедурою в цілому, зловживання процесом в цілому, зловживання правом на судовий захист, зловживання правом на подачу позову тощо) та зловживання окремими процесуальними правами» [241].

В. Резнікова акцентує увагу на поділі зловживань процесуальними правами на дві основні категорії. Перша – зловживання процедурою вирішення спору, що включає дії, спрямовані на штучне затягування судового процесу. Це може бути недобросовісне використання права на судовий захист як позивачем, так і відповідачем. Сторони можуть ініціювати правові маніпуляції, щоб перешкоджати розгляду справи або його завершенню. Друга – зловживання окремими процесуальними правами, наприклад правом на подання позову, коли позов подається без правових підстав чи без конкретного обґрунтування порушень з боку відповідача. Також до цієї категорії належать

випадки подання повторних позовів за вже вирішеними правовими конфліктами, наприклад, ініціювання позову про визнання договору недійсним після того, як суд уже визнав дії однієї зі сторін цього договору неправомірними. Зловживання правом на судовий захист може проявлятися у вигляді надуманих заперечень проти обґрунтованих позовних вимог, які не мають ні фактичного, ні правового підґрунтя. Зловживання окремими процесуальними правами часто виражається у поданні безпідставних заяв про відвід судді, немотивованих і багаторазових клопотань про забезпечення позову, численних необґрунтованих прохань про перенесення судового засідання, у поданні скарг на дії суду чи інших учасників процесу, які не мають об'єктивних підстав [277, с. 35; 231, с. 96].

Зловживання окремими процесуальними правами можуть мати різні прояви залежно від їхньої мети. Зокрема, до них належать дії, що впливають на перебіг розгляду справи або виконання судового рішення. Це може виражатися в навмисному затягуванні судового процесу, маніпуляціях, що ускладнюють або перешкоджають розгляду справи по суті, у діях, які спрямовані на блокування або ускладнення виконання судового рішення. Іншим видом зловживань є дії, спрямовані на отримання процесуальних переваг. До них належать маніпуляції з визначенням підсудності чи юрисдикції справи, використання процесуальних механізмів для впливу на автоматизований розподіл справ між суддями. Окрему категорію становлять зловживання, що завдають шкоди третім особам. Це може виражатися в укладенні мирових угод, які порушують права інших осіб, або навмисному приховуванні інформації про осіб, які мають бути залучені до участі у справі. Крім того, до зловживань процесуальними правами належать дії, спрямовані на завдання шкоди іншій стороні судового процесу. Наприклад, неправомірне використання права на забезпечення позову може створювати необґрунтовані обмеження для опонента, ускладнюючи йому можливість ефективного захисту своїх прав [277; 54].

С. Базилевський, залежно від мети зловживань процесуальними

правами, виокремлює функціональні зловживання, які порушують розумні строки розгляду справи господарським судом. Він розділяє їх на дві основні групи. Перше, це зловживання, спрямовані на навмисне затягування судового розгляду. До них належать: неявка учасників справи на судові засідання без поважних причин та без повідомлення, якщо суд визнав їхню присутність обов'язковою; подання безпідставних клопотань про вчинення судом процесуальних дій (наприклад, звернення з клопотаннями про дії, не передбачені ГПК України, або повторне подання заяв щодо питань, які вже були вирішені судом); подання клопотань про зупинення провадження у справі без належних на те підстав. Друге, зловживання, спрямовані на відтермінування набрання судовим рішенням законної сили та його виконання. Наприклад, маніпуляції під час оскарження судових рішень у вищих інстанціях, зокрема багаторазове подання апеляційних та касаційних скарг на рішення, які вже переглянуті відповідними судами; оскарження ухвал, що не підлягають перегляду відповідно до ГПК України; оскарження неіснуючих судових документів, які фактично не ухвалювалися або відсутні у матеріалах справи [304].

В. Поліщуком класифіковано види зловживань процесуальними правами в адміністративному судочинстві за такими критеріями, як: «стадія, на якій вчиняється зловживання процесуальними правами; категорія справ, в яких здійснюється зловживання (у справах з приводу регулювання містобудівної діяльності та землекористування, у справах з приводу охорони навколишнього природного середовища, у справах з приводу адміністрування податків, зборів, платежів тощо); вид провадження; мета вчинення зловживання; суб'єкт, який зловживає процесуальними правами; наявність владних повноважень у сторони спору, що зловживає правами; об'єкт протиправного впливу; форма зловживання; правові наслідки кваліфікації зловживання процесуальними правами» [273, с. 177-179].

Отже, зловживання процесуальними правами можна класифікувати за такими критеріями. За кількістю осіб вони поділяються на ті, що вчиняються

однією особою, та ті, що здійснюються спільно двома або більше особами за попередньою змовою. За складністю розрізняють прості зловживання, які легко розпізнати та кваліфікувати, і складні, що зовні нагадують правомірну поведінку та є важкими для виявлення, кваліфікації й доказування. Залежно від впливу на результати розгляду справи зловживання можуть або змінювати хід судового процесу, або ж не мати жодного впливу на кінцеве рішення. За об'єктом вони поділяються на такі, що порушують лише інтереси правосуддя (основний об'єкт), та ті, що зачіпають права учасників судового процесу (додатковий об'єкт). За кількістю вчинюваних дій зловживання бувають одиничними (разові) та множинними (систематичні), за тривалістю – завершеними або триваючими. За предметною ознакою розрізняють загальні зловживання, що характерні для судочинства загалом (наприклад, подання завідомо безпідставного позову), та інституційні, які пов'язані з окремими процесуальними інститутами (наприклад, маніпуляції зі сплатою судового збору, визначенням підсудності або способом судового захисту). Залежно від суб'єкта зловживань виокремлюють: зловживання правом на позов, зловживання правом на зустрічний позов, зловживання правом на позов третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Окремо зловживання класифікують за їхньою метою. До них належать: сутяжництво (процесуальне чіпляння), подання безпідставних позовів (позови з навмисно завищеною ціною, позови без наявного предмета спору чи з очевидно неправовим характером) та штучні позови (симулятивні процеси, позови, подані з метою впливу на інші судові провадження) [277].

Залежно від стадії процесу вони можуть відбуватися на етапі провадження в суді першої інстанції, а також в апеляційному або касаційному судах, під час перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами або на етапі виконання судових актів (виконавчого провадження). За кількістю осіб, що беруть участь у зловживанні, вони поділяються на індивідуальні (вчинені однією особою) та колективні (здійснені за попередньою змовою кількома особами). За предметною ознакою зловживання можуть бути

загальними, тобто такими, що характерні для судочинства загалом і підсвічують про недобросовісність сторони (наприклад, подання завідомо безпідставного позову), або інституційними, які виникають у межах окремих процесуальних інститутів (наприклад, маніпуляції з підсудністю чи ухилення від сплати судового збору). За складністю зловживання поділяються на прості (легко розпізнаються та кваліфікуються) і складні (які зовні мало відрізняються від правомірної поведінки, що ускладнює їхню ідентифікацію та доведення). Залежно від їхнього впливу на судовий процес розрізняють ті, що змінили хід розгляду справи, та ті, що не мали жодного впливу на його результат. За об'єктом посягання зловживання можуть зачіпати виключно інтереси правосуддя (основний об'єкт) або порушувати права учасників судового процесу (додатковий об'єкт). За частотою та тривалістю вони поділяються на одиничні або систематичні, завершені чи триваючі [277, с. 35].

Закріплений у законодавстві перелік випадків зловживання процесуальними правами не має вичерпного характеру. Суд може визнати зловживанням процесуальними правами й такі дії (бездіяльність), зокрема: подання учасником справи клопотання про призначення судової експертизи з подальшим ухиленням від сплати авансованих витрат на її проведення після зупинення провадження; неподання або несвоєчасне подання учасником процесу доказів без поважних причин із метою затягування судового розгляду; умисне ухилення від отримання судової повістки для створення підстав для оскарження судових рішень, ухвалених за відсутності такого учасника [282]; неодноразове оскарження різних судових рішень в межах однієї справи; подання скарг, які очевидно не відповідають вимогам процесуального законодавства; звернення зі скаргою без сплати судового збору; подання скарги з істотним пропуском установленого процесуальним законом строку; невиконання вимог суду [305].

Аналізуючи відмінності між адміністративним, цивільним та господарським процесами, Я. Берназюк звертає увагу на те, що КАС України містить особливі положення щодо прав і обмежень суб'єктів владних

повноважень як учасників судового процесу. Ці норми не завжди відповідають принципу рівності всіх сторін перед законом і судом. Зокрема, лише у випадках зловживання процесуальними правами суд може ухвалити окрему ухвалу (ст. 249 КАС України [51]). На відміну від інших учасників процесу, органи влади можуть звертатися до адміністративного суду виключно у передбачених Конституцією та законами випадках і не мають права подавати зустрічний позов. Крім того, суб'єкти владних повноважень позбавлені можливості зменшення або звільнення від сплати судових витрат, а їхнє право на компенсацію витрат у разі ухвалення рішення на їхню користь суттєво обмежене.

А. Штефан акцентує увагу на тому, до інших проявів недобросовісної процесуальної поведінки, що широко фіксуються в судовій практиці, належать умисне затягування строків розгляду справи, систематична неявка до судового засідання під різними формальними приводами, зокрема у зв'язку з відпусткою, відрядженням чи тимчасовою непрацездатністю. Крім того, зловживанням можна вважати і використання механізму забезпечення позову не з метою правового захисту, з очевидним наміром створити для відповідача несприятливі умови або навіть завдати йому шкоди [280, с. 64].

Цивільне, господарське та адміністративне процесуальне законодавство, маючи низку спільних рис, зокрема, позовний характер проваджень, схожість процесуальної структури та кола учасників судового розгляду, формують майже ідентичний спектр типових зловживань процесуальними правами. Кримінальне процесуальне законодавство, має окремі спільні прояви недобросовісної процесуальної поведінки, істотно відрізняється за своєю природою та функціональним призначенням. Це зумовлює наявність специфічних форм зловживання, притаманних виключно кримінальному провадженню, зумовлених, зокрема, особливим статусом сторін, обсягом державного втручання та значним рівнем процесуальних гарантій для підозрюваного чи обвинуваченого. Вказані відмінності потребують окремого аналізу зловживань у межах кримінального процесу.

На думку А. Андрушка, зловживання правами в кримінальному процесі має всі характерні ознаки правопорушення, в законодавстві закріплені окремі теоретичні підходи до його розуміння (визначення складу зловживання правом як різновиду правопорушення), що є підставою для застосування юридичної відповідальності. Відсутність ефективних механізмів виявлення, фіксації та протидії зловживанням робить недоцільним їх розгляд в іншому контексті. Основна проблема цього явища в юридичному процесі полягає в узагальненому характері визначення його протиправності. Для забезпечення законності при притягненні до відповідальності за такі дії необхідно розвивати судову та адміністративну прецедентну практику, мінімізувати законодавчі прогалини, які стосуються невизначеності правопорушень і відсутності чітких санкцій. Важливим аспектом є також систематизація видів правопорушень у сфері юридичного процесу, зокрема й у кримінальному судочинстві [107].

Н. Антонюк, досліджуючи питання зловживання процесуальними правами у кримінальному процесі, звертає увагу на те, що КПК України лише двічі згадує про такі зловживання, не містячи докладного переліку дій, які можна було б кваліфікувати як зловживання, на відміну від КАС України. Це пояснюється тим, що кримінальне судочинство особливо уважне до захисту прав як обвинуваченого, так і потерпілого. У багатьох випадках важко однозначно встановити, чи є певні дії або бездіяльність учасників провадження формою зловживання. Тому про такі випадки говорять лише тоді, коли вони є очевидними [154]. Йдеться про ч. 4 ст. 81 КПК України [52], яка передбачає, що якщо повторне подання відводу має ознаки зловживання правом із метою затягування кримінального провадження, суд може залишити таку заяву без розгляду та ч. 1 ст. 349 КПК України [52], у разі якщо вступна промова сторони захисту містить ознаки зловживання правом для затягування судового розгляду, суд після усного попередження може її зупинити. Ст. 459 КПК України [52] виділяє такі зловживання процесуальним правом: «штучне створення або підроблення доказів, неправильність перекладу висновку і пояснень експерта, завідомо неправдиві показання свідка, потерпілого,

підозрюваного, обвинуваченого, на яких ґрунтується вирок; зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження, внаслідок якого було ухвалено судові рішення».

У зв'язку з наведеним вище, слід звернути увагу на правовий висновок Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, викладений в ухвалі від 30.05.2018 у справі № 676/7346/15-к [71]. Суд зазначив, що, «в КПК України не міститься загального положення про заборону зловживання процесуальними правами, заборона є загальноправовим принципом, що поширюється на всі галузі права». Ця правова позиція Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду має суттєве значення, оскільки, незважаючи на відсутність закріплення принципу заборони зловживання процесуальними правами у законодавстві (КПК України), суд фактично застосував цей загальноправовий принцип (очевидно, природного права) в контексті кримінального судочинства в Україні.

У зловживанні правом у кримінальному процесі О. Керевич виділяє декілька елементів: 1) особа діє в межах наданих їй процесуальних прав; особа використовує їх не за призначенням, маючи на меті незаконний процесуальний інтерес; 2) особа порушує публічні інтереси, інтереси правосуддя, суб'єктивні права інших осіб [287, с. 51]. Автор стверджує, що таке зловживання може бути моральним проступком, правопорушенням, або ж кримінальним правопорушенням.

Найчастіше такі випадки пов'язані зі зловживаннями з боку сторони захисту в ході судового розгляду. Існують ситуації, коли будь-які активні дії адвоката, спрямовані на захист прав підзахисного, викликають у суду негативну реакцію, аж до вимоги покинути судові засідання. Захисники не завжди діють у межах закону та в інтересах клієнта, це лише підкреслює необхідність чіткого законодавчого визначення поняття «зловживання процесуальними правами». Більшість практикуючих кримінальних адвокатів підтримують ідею закріплення цього поняття в КПК України [52]. Однак процесуальні зловживання можуть мати місце з боку захисту, з боку

обвинувачення. Зловживання прокурором «правом на обвинувачення» завдає серйозної шкоди системі правосуддя як державному інституту та підриває довіру громадян до судової справедливості.

На сьогодні в КПК України [52] закріплено ще одну статтю щодо зловживання процесуальними правами – ч. 6 ст. 336 КПК України, яка передбачає, якщо технічні проблеми, що унеможливають участь у відеоконференції поза межами суду з використанням власних засобів, перебої зв'язку мають ознаки свідомого зловживання правом з метою затягування розгляду справи, суд може винести вмотивовану ухвалу про позбавлення учасника кримінального провадження права використовувати цей спосіб участі у судових засіданнях у межах цього провадження.

Підтримуємо позицію О. Хабло, яка зазначає, що зловживати правом у кримінальному процесі можуть як особи, що ведуть провадження, так і учасники процесу [306, с. 145]. Зловживання кримінально-процесуальними правами з боку суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження, має більш серйозні наслідки, оскільки вони наділені ширшим обсягом повноважень у межах кримінального процесу. У цих випадках таким діям надається повна видимість юридичної правильності, насправді використовуються «зазначені права в цілях, які є протилежними завданням кримінального провадження, зокрема щодо забезпечення швидкого, повного й неупередженого судового розгляду й основне – захисту особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень» [307, с. 199].

О. Керевич наполягає на необхідності внесення до КПК України [52] поняття зловживання правом, що сприятиме створенню нормативної бази для забезпечення дотримання положень ст. 2 КПК України. Це своєю чергою дасть змогу законодавчо врегулювати механізми захисту особи від безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності та обмеження її прав і свобод. Крім того, дослідник пропонує доповнити ст. 9 КПК України положенням, згідно з яким зловживання правом у формі дій або бездіяльності, спрямованих на ухилення від виконання законодавчих вимог із метою завдання шкоди

правопорядку чи створення перешкод для реалізації прав інших учасників правовідносин, є неприпустимим. Визначення факту зловживання правом, відповідно до цієї пропозиції, має здійснюватися в судовому порядку [287, с. 54].

Поділяємо точку зору Н. Буроменської, що в контексті кримінального процесуального права основною тенденцією щодо заборони зловживання правом є нормативне закріплення окремих діянь, які кваліфікуються як такі, що суперечать правовим засадам [158, с. 138]. Доцільним є закріплення на законодавчому рівні загального принципу заборони зловживання процесуальними правами учасниками кримінального судочинства як найбільш ефективного механізму запобігання подібним порушенням. Попри те, що на сьогодні в законодавстві не міститься чіткого визначення поняття заборони зловживання правом у кримінально-процесуальних відносинах, його нормативне закріплення дасть змогу судам застосовувати цей принцип у широкому спектрі випадків, де є підстави вважати, що відбувається зловживання процесуальними правами. У зв'язку з цим пропонується доповнити перелік загальних засад кримінального провадження, визначених у ч. 1 ст. 7 КПК України, новим пунктом: «23) заборона зловживання правом учасниками кримінального провадження». Окрім цього, автор пропонує деталізувати принцип заборони зловживання процесуальними правами в окремій статті КПК України. Закріплення такого принципу на законодавчому рівні, на її думку, сприятиме належному балансу між правами учасників кримінального провадження та гарантуватиме ефективний механізм протидії зловживанню процесуальними правами.

Н. Гришанова [168] класифікує прояви зловживання процесуальними правами у кримінальному процесуальному законі на: «прямо закріплені у положеннях КПК України (повторне заявлення відводу судді (ч. 4 ст. 81 КПК України) [51]; відмова або необ'єктивно довготривале ознайомлення з матеріалами кримінального провадження (ч. 10 ст. 290 КПК України) [308; 309]; обмеження підстав для оскарження вироку на підставі угоди про

визнання винуватості (ч. 4 ст. 394 КПК України) [52]; та безпосередньо незакріплені у положеннях КПК України (неявка учасників кримінального провадження на судові засідання [310]; неотримання повідомлень, що надсилалися на вказану особою адресу, та відсутність зацікавлення станом розгляду касаційної скарги [71]; подання клопотання про залучення до участі перекладача на стадії судового розгляду, за попередньої відсутності такої потреби [311]; висловлювання коментарів, які ображають честь і гідність суддів, критика, оцінка поглядів на обличчі, відведення очей, зітхань» [312].

О. Керевич, С. Прилуцький та І. Савчук звертають увагу на поширеність різноманітних форм порушення закону при застосуванні тимчасового запобіжного заходу у вигляді затримання на стадії досудового розслідування. Зокрема, одним із характерних проявів зловживання є викривлення інформації у протоколі затримання щодо фактичного моменту позбавлення особи волі, що свідчить про свідоме уникнення уповноваженими представниками органів досудового розслідування процесуального оформлення затримання відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства. Як правило, у подібних ситуаціях спостерігається сукупність зловживань, серед яких особливо поширеним є порушення права затриманого на негайне повідомлення близьких родичів, членів сім'ї або інших осіб за власним вибором. Окремі випадки затримання супроводжуються жорстоким поводженням, іноді й катуванням з метою отримання зізнання у вчиненні злочину. Насильницькі дії, зокрема незаконне позбавлення волі, нерідко застосовуються і щодо свідків події, які згодом надають свідчення у кримінальному провадженні [287, с. 51; 313, с. 54].

Незважаючи на пряму заборону процесуальним законодавством зловживати процесуальними правами, у практиці всіх видів судочинства поширеним явищем залишається формально правомірне, проте за суттю маніпулятивне використання учасниками процесу наданих їм процесуальних інструментів. Йдеться, зокрема, про подання численних клопотань, заяв про відвід, апеляційних або касаційних скарг, зустрічних позовів, клопотань про

відкладення розгляду справи тощо, які мають очевидну мету – навмисне затягування судового процесу з метою недопущення ухвалення рішення у визначені законом строки. Подібна практика, не завжди підпадає під юридичну відповідальність, фактично підриває реалізацію таких фундаментальних принципів правосуддя, як принцип розумного строку розгляду справи, ефективності судового захисту та невідворотності юридичної відповідальності.

Під зловживанням правом у процесуальному праві, на нашу думку, слід розуміти юридично значущу поведінку учасника судового процесу або суду, яка полягає у здійсненні суб'єктивного процесуального права чи реалізації процесуальних повноважень у спосіб, що суперечить засадам судочинства, виходить за межі добросовісного процесуального поведіння, порушує об'єктивні або спеціальні межі реалізації процесуальних прав і зумовлює шкоду інтересам інших учасників процесу, суспільства або держави, з можливістю настання негативних юридичних наслідків, зокрема застосування заходів процесуального примусу.

Правові позиції Верховного Суду формують єдиний підхід до розуміння зловживання процесуальними правами незалежно від виду судочинства. Його сутність полягає у використанні процесуальних прав усупереч їх призначенню, що порушує баланс процесуальних прав і обов'язків учасників справи та суперечить загальним засадам правосуддя. Такі дії можуть проявлятися у штучному затягуванні розгляду справи, створенні перешкод для реалізації процесуальних прав інших учасників або вчиненні інших процесуальних дій, спрямованих на недобросовісне використання наданих законом можливостей. Усі процесуальні кодекси передбачають засоби реагування на подібну поведінку, метою яких є забезпечення належного перебігу судового процесу, відновлення процесуальної рівноваги та запобігання зловживанням процесуальними правами.

2.4. Юридичні наслідки зловживання правом і механізми протидії його проявам (зарубіжна та національна судова практика)

Юридичні наслідки зловживання правом залежать від характеру відповідного порушення і галузі права, у межах якої воно виникає. Якщо у випадку зловживання суб'єктивним правом переважають приватноправові способи реагування, то вчинення правопорушення тягне застосування заходів юридичної відповідальності. Виникає потреба розмежувати юридичні наслідки зловживання правом і механізми протидії його проявам у матеріальному і процесуальному праві.

Враховуючи юридичні наслідки, необхідно розрізняти у сфері матеріального права зловживання суб'єктивним правом як використання наданого законом права всупереч його ціннісному призначенню, що формально відповідає дозволеному, але суперечить принципам справедливості, добросовісності та розумності, та зловживання правом як різновид правопорушення. У першому випадку особа зазвичай не підлягає класичній юридичній відповідальності, наслідком її дій є відмова у наданні судового захисту чи визнанні права, яке вона прагнула реалізувати через недобросовісну поведінку [120, с. 33-34].

У цивільному праві юридичні наслідки зловживання суб'єктивним правом закріплені у статтях 13 і 16 ЦК України [35]. Законодавець визнає, що особа, формально діючи в межах закону, може порушувати його ціннісне призначення, тому передбачив відповідні правові реакції. Так, ч. 6 ст. 13 ЦК України надає суду повноваження зобов'язати особу припинити зловживання та застосувати інші наслідки, встановлені законом. Відповідно до ст. 16 ЦК України такими засобами є визнання правочину недійсним, припинення дії, відновлення попереднього становища, відшкодування шкоди тощо. Крім того, ч. 3 цієї статті прямо допускає відмову в захисті права чи інтересу у разі порушення вимог ст. 13 ЦК України.

У цивільному праві правові наслідки зловживання суб'єктивним правом можуть мати як негативний, так і превентивний характер, виконуючи функцію забезпечення належного балансу між формальною законністю та матеріальною справедливістю у сфері цивільних правовідносин.

Залежно від конкретної ситуації, можуть застосовуватися й інші заходи, спрямовані на усунення наслідків зловживання правом, зокрема заходи державного примусу.

Держава застосовує різні інструменти для забезпечення правомірної поведінки суб'єктів права, серед яких є й державний примус. Погоджуємось із Ю. Ровинським, державний примус є однією з ключових ознак дієвого права, без нього право втрачає свою обов'язковість і перетворюється на сукупність необов'язкових рекомендацій [314, с. 35]. О. Шевчук і О. Трещова трактують державний примус як метод державного впливу на свідомість і поведінку осіб, які беруть участь у публічних або приватних правовідносинах. Цей вплив реалізується уповноваженими органами незалежно від волі чи бажання юридично зобов'язаних суб'єктів і має на меті забезпечення належного виконання норм права, запобігання правопорушенням, покарання та виправлення правопорушників, відновлення порушених прав [315, с. 19; 316, с. 98].

Слушною є думка Р. Аракелян, що державний примус спрямований на забезпечення дотримання закону всіма особами та виступає засобом запобігання правопорушенням, обставинам, що становлять загрозу суспільній та державній безпеці. Він може застосовуватися у випадках вчинення правопорушень і під час надзвичайних ситуацій, таких як стихійні лиха, епідемії чи збройні конфлікти. Основна мета примусу в таких умовах полягає у захисті прав громадян, зменшенні негативних наслідків подій та сприянні їх подоланню [317, с. 392].

Державний примус, залежно від мети його застосування, поділяється на заходи запобігання, заходи припинення та заходи притягнення до відповідальності.

Для запобігання та припинення зловживань правом держава застосовує комплекс заходів державного примусу, які є превентивною формою державного впливу, що спрямована на запобігання потенційним порушенням і уникнення завдання шкоди інтересам інших осіб або суспільства загалом. До заходів запобігання, які можуть бути застосовані у разі зловживання правом, належать: нормативно-правове регулювання (держава встановлює чіткі законодавчі рамки, які визначають межі реалізації суб'єктивних прав); юридичне консультування та інформування (підвищення рівня правової обізнаності громадян); попередження про недопустимість порушення (компетентні органи можуть виносити офіційні попередження особам, які здійснюють свої права всупереч принципам добросовісності та розумності) тощо.

Заходи припинення передбачають втручання держави з метою зупинення протиправних дій, усунення їхніх наслідків і запобігання повторенню подібних ситуацій у майбутньому. Ці заходи реалізуються через застосування примусових механізмів, спрямованих на захист правопорядку та відновлення соціальної справедливості. Одним із ключових видів заходів державного припинення є призупинення дій, які мають ознаки зловживання (суд може ухвалити рішення про тимчасове призупинення виконання договору або заборонити певні дії, якщо вони завдають шкоди суспільним чи приватним інтересам). Іншим механізмом є анулювання правочинів або адміністративних актів, коли зловживання правом виражається в недобросовісному використанні процедур чи повноважень (скасування виданих дозволів, ліцензії, усуваючи негативні наслідки протиправних дій). Заборона певних дій, які порушують права інших осіб або суперечать суспільним інтересам, є ще однією формою припинення (заборона на експлуатацію об'єкта, який функціонує з порушенням екологічних чи будівельних норм).

Натомість зловживання правом як правопорушення в матеріальному праві передбачає порушення визначених у законі заборон і зумовлює юридичну відповідальність.

Заходи юридичної відповідальності є важливим механізмом державного примусу, який застосовується у разі зловживання правом. Їхня мета полягає в покаранні правопорушників, відновленні порушених прав, компенсації завданої шкоди та запобігання подібним правопорушенням у майбутньому. Зловживання правом, яке проявляється у використанні суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню, порушує баланс суспільних відносин і ставить під загрозу стабільність правопорядку. У таких випадках притягнення до юридичної відповідальності є дієвим способом відновлення правової рівноваги та забезпечення суспільного порядку.

Як зазначалось у підрозділі 2.2, чинне законодавство України містить норми, що прямо передбачають юридичну відповідальність за зловживання правом або повноваженнями. Це, зокрема, адміністративні делікти, пов'язані зі зловживанням монопольним становищем (ст. 166-1 КУпАП [48]) та порушенням правил економічної конкуренції (ст. 166-18 КУпАП), кримінально карані діяння, пов'язані з перевищенням чи неналежним використанням службових повноважень (ст. 364, 365 КК України [47]).

Узагальнюючи види стягнень, передбачених за такі правопорушення, можна відзначити їх багаторівневність. КУпАП найчастіше застосовує адміністративний штраф, для військовослужбовців – адміністративний арешт із триманням на гауптвахті. КК України передбачає ширший спектр кримінально-правових заходів: штраф, обмеження або позбавлення волі, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, пробаційний нагляд, виправні роботи та конфіскацію майна.

Правові наслідки зловживання правом закріплені й у спеціальних законах. Так, Закон України «Про захист економічної конкуренції» [143] (ст. 51–55) передбачає накладення штрафів Антимонопольним комітетом і примусовий поділ суб'єкта господарювання, що зловживає домінуючим становищем. Закон України «Про природні монополії» [318] встановлює комплексну модель реагування: фінансові санкції, вилучення незаконно отриманого прибутку до державного бюджету, персональну відповідальність

регуляторних органів і їхніх посадових осіб, включно з відшкодуванням збитків та відповідальністю за розголошення комерційної таємниці.

Українське законодавство формує системний механізм притягнення до відповідальності за зловживання правом чи повноваженнями, що охоплює адміністративні, кримінальні та цивільно-правові засоби впливу залежно від сфери правопорушення.

Аналогічний підхід простежується в праві Європейського Союзу (далі – ЄС), зокрема у ст. 102 Договору про функціонування Європейського Союзу [319, с. 436] (далі – ДФЄС), яка забороняє будь-яке зловживання домінуючим становищем на внутрішньому ринку або на його суттєвій частині. Згідно з практикою Суду ЄС і Європейської Комісії, до зловживань відносять нав'язування несправедливих цін, обмеження виробництва, застосування дискримінаційних умов до торговельних партнерів, дії, що перешкоджають виходу на ринок нових учасників. За такі порушення можуть накладатися штрафи у розмірі до 10 % загального річного обороту компанії. Наприклад, у справі C-413/14 P Intel Corp. v European Commission (2017) [320] Суд ЄС підтвердив право Європейської Комісії притягнути компанію до відповідальності за практики, що обмежували конкуренцію шляхом лояльності-прив'язаності до одного постачальника. Українське та європейське законодавство передбачає адміністративні та фінансові санкції за зловживання монопольним становищем, однак у практиці ЄС більш системно реалізується індивідуалізація санкцій, деталізовані критерії оцінки зловживання та суворі фінансові наслідки, що забезпечує вищий рівень превенції та правової визначеності.

У випадку вчинення правопорушення особа втрачає належне їй суб'єктивне право внаслідок порушення встановленої заборони або невиконання юридичного обов'язку. Натомість при зловживанні суб'єктивним правом особа формально діє в межах дозволеного, однак не досягає бажаного правового результату, оскільки спосіб реалізації права суперечить його функціональному призначенню, правовій меті та

загальноновизнаним ціннісним орієнтирам правової системи. Це концептуальне розмежування ґрунтується на розумінні зловживання правом як делікту, що не обов'язково містить ознаки порушення забороненої норми, але являє собою відхилення від принципів добросовісності, розумності й справедливості.

Як свідчить аналіз, юридичні наслідки зловживання суб'єктивним правом у сфері матеріального права охоплюють заходи державного примусу (заходи запобігання, припинення, юридичної відповідальності), спрямовані на забезпечення правової рівноваги. До заходів відповідальності належать, зокрема, штраф, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, обмеження або позбавлення волі, що мають карально-компенсаторний характер і ґрунтуються на порушенні заборон, встановлених законом. У випадках, коли зловживання правом виявляється в недобросовісному способі реалізації дозволеної поведінки, застосовуються інші наслідки приватноправового характеру, такі як реституція, визнання правочину недійсним, відмова в судовому захисті, або припинення дії, що порушує права іншої сторони.

Комплексний характер цих засобів свідчить про те, що завдання правозастосування не зводиться лише до покарання, полягає також у відновленні справедливості, запобіганні повторним зловживанням, утвердженні добросовісності як системного принципу приватного права, захисті гідності та правової рівності сторін у цивільних правовідносинах. У такій конструкції юридичні наслідки виконують охоронну, регулятивну, превентивну та відновлювальну функції, відображаючи перехід від формального до ціннісного підходу в оцінці реалізації суб'єктивних прав.

На підставі проведеного аналізу законодавства, на нашу думку, можна систематизувати заходи протидії зловживанню правом у сфері матеріального права за низкою ознак, що відображають їхнє функціональне навантаження, правову природу та механізм реалізації.

Зокрема, 1) за функціональним призначенням слід розрізняти такі заходи протидії зловживанню правом у сфері матеріального права:

превентивні, що спрямовані на запобігання зловживанням (відмова у судовому захисті у випадках недобросовісного здійснення права (ч. 3 ст. 13 ЦК України); примусові (зобов'язувальні), що зобов'язують особу утриматися від недобросовісної поведінки або відновити порушений баланс правовідносин (зобов'язання припинити зловживання, виконання обов'язку в натурі, зміна або припинення правовідношення); відновлювальні та компенсаційні, які мають на меті усунення або нейтралізацію негативних наслідків уже вчиненого зловживання (визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право, повернення сторін до первісного становища, стягнення матеріальної чи моральної шкоди); репресивні (деліктні) заходи, які застосовуються у випадках, коли зловживання набуває ознак правопорушення, передбаченого адміністративним або кримінальним законодавством (штраф, обмеження або позбавлення волі, заборона обіймати певні посади, конфіскація майна тощо). Ці заходи реалізуються в межах публічного правопорядку і мають карально-компенсаторний характер;

2) за предметом правового впливу – майнові заходи, що стосуються матеріальних інтересів суб'єктів (відшкодування збитків, повернення майна, примусове виконання зобов'язання); немайнові, що спрямовані на захист особистих немайнових благ або базових засад правового порядку (визнання права, визнання правочину недійсним, стягнення моральної шкоди);

3) за процесуальною формою реалізації – у судовому порядку (в межах позову, зустрічного позову чи іншої форми захисту); позасудовим процесом (шляхом добровільного припинення порушення у результаті досудового врегулювання або під загрозою судового позову);

4) за суб'єктом ініціювання – судом за власною ініціативою (відмова у наданні судового захисту); за заявою зацікавленої сторони – у формі подання позову, заяви або клопотання про визнання зловживання і застосування відповідного правового механізму.

Запропонована класифікація демонструє, що заходи протидії зловживанню правом охоплюють як приватноправові (цивільно-правові), так і

публічно-правові (адміністративні, кримінальні) інструменти, залежно від характеру правопорушення, його наслідків і особливостей суб'єкта. Завдяки цьому можна кваліфікувати тип зловживання, визначити належний засіб правового реагування, виходячи з принципів справедливості, пропорційності та правової визначеності.

Окреслені вище аспекти зловживання суб'єктивними правами у матеріальній сфері демонструють значну варіативність форм прояву такої поведінки та відповідних механізмів юридичного впливу. Не менш важливим є аналіз зловживання процесуальними правами, що має власну специфіку та характеризується використанням стороною або іншими учасниками процесу процедурних інструментів не з метою захисту порушеного права, з очевидним наміром перешкодити ефективному здійсненню правосуддя.

У підрозділі 2.3 проаналізовано основні види зловживання процесуальними правами на основі практики касаційних судів, що дало змогу окреслити типові форми та способи їх прояву. Тому далі пропонуємо зосередити увагу на заходах запобігання й припинення таких дій з урахуванням принципів ефективності, добросовісності та справедливості. Сучасне процесуальне право пропонує традиційні заходи юридичної відповідальності, комплекс процесуальних засобів впливу – від каральних санкцій до спеціальних заходів реагування, спрямованих на припинення або обмеження недобросовісної поведінки. Їх застосування залежить від оціночного судження, адже суд має встановити факт порушення, наявність свідомого чи системного використання прав у спосіб, що суперечить їх законній меті. Судова практика формує критерії розмежування допустимої процесуальної активності й зловживання, яке підлягає обмеженню. Проблема зловживань постає як виклик ефективності судового захисту та принципам правосуддя, тому процесуальні кодекси передбачають низку спеціальних засобів запобігання їм і припинення їх.

Особливістю правового регулювання у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства є тенденція до нормативної

уніфікації підходів щодо запобігання та припинення зловживання процесуальними правами. Законодавець, визнаючи наявність спільних загроз для належного функціонування правосуддя в усіх зазначених юрисдикціях, заклав в основу процесуального законодавства єдину доктрину допустимої поведінки учасників провадження.

Зокрема, у ЦПК України [49], ГПК України [50] і КАС України [51] серед основних засад судочинства прямо закріплено принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Цей принцип сформульовано як імператив, що має нормативно-обов'язковий характер (п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України; п. 11 ч. 3 ст. 2 ГПК України; п. 9 ч. 3 ст. 2 КАС України). Його наявність засвідчує формування усталеної правової політики, яка орієнтує поведінку всіх процесуальних суб'єктів на добросовісність, помірність у реалізації наданих законом прав і утримання від будь-яких форм маніпуляції процесуальними механізмами.

М. Хміль принцип неприпустимості зловживання правом поєднує правову й морально-ціннісну складові, конкретизуючи конституційний пріоритет прав, свобод і гідності людини. Він узгоджується з універсальними засадами гуманізму, справедливості та демократизму й має характер прямої дії, тобто суди безпосередньо застосовують його під час розгляду справ [29, с. 15-16].

Окрім того, положення ЦПК України, ГПК України, КАС України передбачають низку ідентичних заходів реагування на випадки зловживання процесуальними правами. Відповідно до п. 5 ч. 5 ст. 12 ЦПК України, п. 5 ч. 5 ст. 13 ГПК України «суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, запобігає зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків».

По-перше, «якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання» (ч. 3 ст. 44 ЦПК України; ч. 3 ст. 43 ГПК України; ч. 3 ст. 45 КАС України).

Ухвалою Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 22.11.2019 у справі № 815/516/18 [321] відмовлено у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою ОСОБА_1 на постанову П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24.10.2019 щодо повернення апеляційної скарги у справі № 815/516/18 у зв'язку із тим, що, на думку суду, «зухвала поведінка заявника з використанням адресованих суду висловлювань виходить за межі нормальної, коректної та легітимної критики, що в розумінні Європейського суду з прав людини, практика якого є джерелом права, констатується як зловживання правом на подання заяви». Зокрема констатовано, що у постанові П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24.10.2019 визнано «зловживанням процесуальними правами та такими, що суперечать завданню адміністративного судочинства, дії в судовому засіданні ОСОБА_1, які містять образливі висловлювання та необґрунтовані звинувачення, що дискредитують судові органи України та їхніх посадових осіб». Постановою Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.03.2019 у справі № 814/218/14 [67] підтримано висновок Одеського апеляційного адміністративного суду від 04.01.2018 «про необхідність повернення позивачу її апеляційної скарги, враховуючи, що особа подає безліч клопотань, апеляційних скарг на рішення суду першої інстанції, що правильно кваліфіковано судом апеляційної інстанції як зловживання учасником справи своїми процесуальними правами задля затягування розгляду справи по суті спору».

По-друге, суд зобов'язаний застосовувати заходи процесуального примусу, під якими розуміються процесуальні дії, які суд здійснює з метою забезпечення належного виконання процесуальних обов'язків, припинення недобросовісної процесуальної поведінки та зловживань правами. З метою стримування зловживань на етапі подання позову законодавством передбачено можливість забезпечення та попередньої оплати судових витрат, якщо позовні вимоги мають ознаки недобросовісності (ч. 4 ст. 135 ЦПК України; ст. 125 ГПК України; ч. 8 ст. 139 КАС України). Крім того,

процесуальні кодекси містять положення про покладення судових витрат на сторону, яка зловживає правами, незалежно від результатів розгляду справи, якщо її дії спричинили виникнення спору або ускладнили його вирішення (ч. 9 ст. 141 ЦПК України; ч. 9 ст. 129 ГПК України).

Постановою Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25.02.2020 у справі № 260/1378/18 [322] матеріали направлено до суду першої інстанції на новий розгляд у частині вирішення клопотання Головного управління ДФС у Закарпатській області про повернення судового збору та заяви ОСОБА_1 про розподіл судових витрат. Колегія суддів зазначила, що ч. 8 ст. 139 КАС України є процесуальною санкцією, яку суд може застосувати з власної ініціативи, поняття «неправильні дії сторони» законом не визначено. Відмова позивача від позову через добровільне задоволення вимог відповідачем не вважається такими діями, тому обґрунтованим є покладення судових витрат на відповідача, чий дії спричинили звернення до суду.

На підставі аналізу положень процесуальних кодексів України автор виокремлює п'ять основних заходів процесуального примусу: попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для їх дослідження судом, привід та штраф. Лише щодо останнього заходу – штрафу – законодавець прямо передбачає можливість його застосування як до учасника справи, так і до його представника за зловживання процесуальними правами. Таке положення закріплено в ч. 1 ст. 148 ЦПК України, ст. 135 ГПК України та ст. 149 КАС України. Щодо інших заходів примусу, процесуальні кодекси не містять окремої вказівки на можливість їх застосування за зловживання процесуальними правами.

О. Кібенко констатує [165], що належна протидія зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві потребує системного застосування передбачених ГПК України [50] заходів, спрямованих як на запобігання, так і на припинення недобросовісної процесуальної поведінки. До таких заходів відносять: залишення без розгляду скарги, заяви або

клопотання, що мають ознаки зловживання (ч. 3 ст. 43 ГПК України); повернення скарги, заяви або клопотання, поданих із порушенням добросовісності (ч. 3 ст. 43 ГПК України); застосування процесуального примусу, зокрема: попередження (ст. 131, 132, 133 ГПК України); накладення штрафу (ст. 131, 132, 135 ГПК України); винесення окремої ухвали щодо недобросовісних дій (ст. 246 ГПК України); забезпечення судових витрат як спосіб реагування на недобросовісне використання процесуальних прав (ст. 125 ГПК України).

Ухвалою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 06.09.2018 у справі № 552/2378/17 [57] постановлено стягнути штраф за «подання чисельних апеляційних скарг з одними і тими ж недоліками (несплата судового збору, відсутність клопотання про поновлення строку на апеляційне оскарження) на одну й ту саму ухвалу суду першої інстанції про відкриття провадження у справі», оскільки такі дії спрямовані на безпідставне затягування розгляду справи. Ухвалою Шостого апеляційного адміністративного суду від 01.10.2020 у справі № 640/5508/20 [323] застосовано до Фонду державного майна України захід процесуального примусу шляхом накладення штрафу в порядку ч. 1 ст. 149 КАС України. Постановою Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 04.08.2020 у справі № 183/6913/16 [301] підтримано висновок апеляційного адміністративного суду, «що подання заяви представником позивача про відвід колегії суддів є діями, що суперечать завданню адміністративного судочинства та є зловживанням процесуальними правами; залишено без розгляду заяву про відвід, застосовано до особи заходи процесуального примусу у вигляді штрафу в розмірі одного прожиткового мінімуму, який стягнуто з останнього в дохід Державного бюджету України».

У практиці ЄСПЛ вироблено підхід, за яким добросовісність заявника є необхідною умовою реалізації права на звернення до міжнародної судової інстанції. Відповідно до ст. 17 Конвенції [244], жодне з її положень не може тлумачитися як діяльність, спрямовану на знищення чи надмірне обмеження

гарантованих прав. Тому скарга, подана з метою його дискредитації або порушення прав інших осіб, може бути залишена без розгляду.

У справі *Norwood v. the United Kingdom* (заява № 23131/03) [324] ЄСПЛ визнав наявність зловживання правом на звернення, оскільки зміст поданої заяви суперечив основоположним засадам Конвенції. Заявник оприлюднив у вікні своєї квартири плакат із закликами, які містили образливі й нетерпимі висловлювання щодо мусульманської релігійної громади, поєднуючи символіку ісламу із зображеннями терористичних атак. Суд кваліфікував такі дії як порушення меж свободи вираження поглядів, яка не може бути використана з метою розпалювання релігійної ворожнечі або приниження гідності окремої соціальної групи. Аналогічно, у справі *Miroļubovs and Others v. Latvia* (заява № 798/05) [325] Суд визнав, що заявники зловживали правом на звернення, подаючи до національних органів декілька ідентичних скарг, намагалися використати провадження для зведення рахунків і перешкодити правомірній діяльності релігійної організації, з якої їх було виключено, що є підставами для визнання заяви неприйнятною.

Особливою за характером є правова позиція, висловлена у рішенні у справі *Milan Řehák v. the Czech Republic* (заява № 67208/01) [326], у якій Суд визнав подання заявником низки бездоказових звинувачень на адресу суддів та працівників Секретаріату Суду такою поведінкою, що суперечить цілям індивідуального звернення. Незважаючи на те, що скарга формально не була явно необґрунтованою, заявник використав право на звернення для поширення образливих висловлювань та дискредитації інституції Суду, що, на думку Суду, свідчило про зловживання правом у розумінні ст. 35 § 3 Конвенції [244]. У результаті скаргу було відхилено як таку, що порушує основні засади добросовісності у здійсненні права на індивідуальне звернення.

Практика ЄСПЛ підтверджує, що зловживання правом на звернення до суду, зокрема у вигляді недобросовісної поведінки, фальсифікації доказів, багаторазового подання аналогічних скарг або навмисного затягування процесу, може мати наслідком як втрату доступу до правового захисту, так і

інші санкції, що впливають із загальних принципів добросовісності судочинства.

У контексті формування ефективної системи протидії зловживанню суб'єктивними правами доцільним є звернення також до зарубіжного досвіду, який демонструє різноманітні інструменти юридичної відповідальності за подібні дії. Зіставлення національного регулювання із зарубіжною практикою виявляє ефективні концептуальні та прикладні рішення, які можуть бути адаптовані у вітчизняному правопорядку.

У правовій системі Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) процесуальні аспекти цивільного судочинства врегульовано положеннями Цивільного процесуального кодексу (Zivilprozessordnung) [327], який за своєю структурою та функціональним призначенням є аналогом ЦПК України. У межах цього нормативного акта встановлюються основні правила здійснення цивільного судочинства, включно з визначенням процесуальних прав і обов'язків учасників, порядку подання доказів, розгляду справ, ухвалення рішень та процедур їх оскарження.

Попри те, що в Цивільному процесуальному кодексі ФРН відсутнє пряме нормативне визначення поняття «зловживання процесуальними правами», застосування цього інституту виходить з усталених доктринальних підходів та судової практики. Зокрема, ключовим орієнтиром у боротьбі зі зловживанням правами слід назвати принцип *Treu und Glauben* – «добросовісність (вірність) і чесність» [328, с. 14; 329], нормативне закріплення якого міститься в § 242 Цивільного кодексу ФРН (*Bürgerliches Gesetzbuch*) [84]. У контексті цивільного процесу зазначений принцип слугує матеріально-правовою засадою, що проникає у процесуальні правовідносини, формуючи межі допустимої поведінки сторін.

На підставі § 242 Цивільного кодексу ФРН, а також відповідних процесуальних положень Цивільного процесуального кодексу ФРН, суди наділені такими повноваженнями – відхиляти заяви чи клопотання, подані із порушенням добросовісності або з метою затягування розгляду справи

(наприклад, §§ 275, 296 Цивільного процесуального кодексу ФРН); застосовувати санкції у вигляді покладення судових витрат на сторону, яка вчинила зловживання (згідно з §§ 91–97 Цивільного процесуального кодексу ФРН); обмежувати реалізацію процесуальних прав у випадках їх використання всупереч призначенню чи морально-етичним засадам (зокрема, за аналогією з § 826 Цивільного кодексу ФРН, що передбачає відповідальність за навмисне завдання шкоди у спосіб, що суперечить добрим звичаям).

Тож у цивільному процесуальному праві Німеччини зловживання процесуальними правами розглядається як порушення базових принципів процесуальної добросовісності. Суди гнучко реагують на недобросовісну поведінку сторін і забезпечувати ефективне функціонування правосуддя в дусі справедливості та процесуальної економії.

У правовій системі Франції зловживання правом визнається правопорушенням, що зумовлює матеріально-правові та процесуальні наслідки. Згідно з Цивільним кодексом Франції (Code Civil) [76], зловживання правом є порушенням обов'язку добросовісної поведінки, який прямо закріплено, зокрема, у статті 1104, яка вимагає укладення та виконання договорів *добросовісно (Bonne Foi)*. У разі порушення цього принципу сторона може бути притягнута до деліктної відповідальності відповідно до ст. 1240, яка передбачає обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної навмисним чи недбалим діянням. Отже, юридичним наслідком є обов'язок відшкодування майнової або моральної шкоди, завданої внаслідок недобросовісного чи свавільного здійснення суб'єктивного права.

У процесуальному аспекті Цивільний процесуальний кодекс Франції (Code de Procédure Civile) [330] також передбачає інструменти протидії зловживанню правом. Стаття 122 надає суду повноваження визнати позов неприйнятним (*la Chose Jugée*) у разі, якщо його подано з очевидним зловживальним наміром, тобто для затягування процесу чи здійснення тиску на іншу сторону. Крім того, згідно зі ст. 32-1 закріплено, що особа, яка вдається до судових дій із очевидним наміром зловживати правами або з

метою затягування розгляду справи, може бути притягнута до відповідальності у формі штрафу в розмірі до 10 000 євро, що не виключає можливості додаткового відшкодування завданих збитків на користь іншої сторони. Таким шляхом закріплюється превентивна та компенсаційна функція санкцій за зловживання процесуальними правами. Юридичні наслідки зловживання правом у французькому праві охоплюють як цивільну відповідальність у вигляді відшкодування шкоди, так і процесуальні санкції, спрямовані на забезпечення добросовісності правозастосування та ефективності правосуддя.

У наведеному порівнянні між правовими системами України, Німеччини та Франції вбачається високий ступінь нормативної та функціональної подібності щодо юридичних наслідків зловживання правом. Усі три юрисдикції визнають заборону недобросовісного здійснення суб'єктивного права та передбачають санкції як у матеріальній, так і в процесуальній площині. Зокрема, до таких заходів належать: залишення заяв без розгляду, відмова в судовому захисті, покладення процесуальних витрат на порушника, накладення штрафів, відшкодування завданих збитків, в окремих випадках – інституційне позбавлення права на розгляд скарги.

Отже, юридичні наслідки зловживання правом у Франції, Німеччині та Україні є співмірними за сутністю, в багатьох аспектах майже ідентичними за характером реагування суду. Нормативна конвергенція підтверджує спільну приналежність цих держав до романо-германської правової традиції та орієнтованість на забезпечення добросовісності у правозастосуванні.

З огляду на необхідність підвищення ефективності судового розгляду в Україні заслуговує на увагу Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і господарських справах від 07.02.1995 [331]. У ст. 4 цього документа державам-учасникам запропоновано низку запобіжних заходів, спрямованих на нейтралізацію зловживань апеляційною процедурою. Зокрема, йдеться про необхідність

обґрунтування скарги на початковому етапі, застосування спрощених процедур відхилення явно безпідставних звернень, можливість накладення фінансових санкцій та обов'язок сторони, винної у затягуванні процесу, компенсувати витрати іншої сторони.

Показовими є також положення Принципу 2 Рекомендації R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, від 28.02.1984 [332]. Згідно з його змістом, якщо сторона ініціює явно необґрунтоване провадження, суд має бути наділений повноваженнями ухвалювати рішення у спрощеному порядку, в разі необхідності – застосовувати санкції у формі штрафу або зобов'язання відшкодувати збитки, завдані іншій стороні. Крім того, у випадку недобросовісної поведінки сторони під час провадження, що виражається в явному зловживанні процедурою з метою затягування процесу, суд повинен мати змогу або негайно вирішити справу по суті, або вжити відповідних санкцій: накладення штрафу, зобов'язання до відшкодування шкоди, обмеження у процесуальних правах. У виняткових випадках передбачається можливість покладення судових витрат на адвоката, ініціювання дисциплінарного провадження у разі встановлення фактів зловживання ним своїми процесуальними повноваженнями.

Окремі положення зазначених рекомендацій уже частково набули нормативного відображення в українських процесуальних кодексах. Їхня реалізація залишається неповною й фрагментарною. Зокрема, чинне законодавство не містить докладного регулювання механізмів попереднього фільтрування скарг на етапі допуску до провадження, що унеможливорює оперативне блокування формально необґрунтованих чи очевидно зловмисних звернень. Крім того, в українському процесуальному праві не передбачено процедур спрощеного відхилення апеляційних чи касаційних скарг без повідомлення іншої сторони, як це практикується в ряді європейських країн (наприклад, Франції, ФРН), де такі механізми відіграють суттєву роль у

запобіганні затягуванню судових процесів.

Ще одним викликом залишається нерівномірність правозастосування наявних інструментів протидії зловживанню процесуальними правами. Навіть у випадках, коли законодавство надає судам відповідні повноваження, вони не завжди використовуються на практиці. Причини такої пасивності можуть критися як у відсутності усталеної судової практики, так і в побоюванні порушити право особи на справедливий розгляд справи. У результаті це створює ситуацію, коли формальна наявність запобіжних заходів не може гарантувати їх фактичної ефективності. Подальша гармонізація національного законодавства та судової практики із положеннями Рекомендації № R (95) 5 від 07.02.1995 та Рекомендації R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, від 28.02.1984 видається необхідною умовою зміцнення ефективності та добросовісності судочинства в Україні.

Продовжуючи дослідження юридичних наслідків за зловживання правом важливо розуміти, що, на відміну від цивільного, господарського та адміністративного процесу, де інститут зловживання процесуальними правами чітко врегульований і супроводжується санкціями, КПК України [52] не містить його системного визначення. Окремі норми спрямовані на нейтралізацію недобросовісної поведінки учасників провадження. Так, ч. 4 ст. 81 КПК України передбачає залишення без розгляду повторного відводу, якщо він має ознаки зловживання; ч. 6 ст. 336 КПК України обмежує участь у відеоконференції за маніпулятивного використання права; ст. 349 КПК України дає змогу зупинити вступну промову, що порушує розумні строки; п. 3 ч. 3 ст. 459 КПК України визнає зловживання з боку суду, прокурора чи слідчого підставою для перегляду рішення.

КПК України не містить уніфікованої категорії «зловживання процесуальними правами» та санкцій, притаманних іншим кодексам, у ньому закріплено низку превентивних і реактивних механізмів, що мінімізують

вплив недобросовісної поведінки, їх подальша кодифікація може стати основою для цілісної доктрини реагування.

Т. Сліпенюк зазначає, у державах англосаксонської правової системи формуються ефективні механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі, які поєднують процесуальні та позапроцесуальні інструменти. Зокрема, до процесуальних механізмів автор відносить прокурорський нагляд і можливість призупинення провадження, що забезпечують оперативне реагування на недобросовісну поведінку. Водночас до позапроцесуальних важелів протидії зловживанню віднесено притягнення до юридичної відповідальності, діяльність державних наглядових органів та громадського контролю [333, с. 130-133].

Цивільне, господарське та адміністративне судочинство в Україні характеризується уніфікованим нормативним підходом до реагування на зловживання процесуальними правами. Цей підхід ґрунтується на імперативному принципі добросовісності та передбачає застосування цілісної системи санкцій і процесуальних запобіжників. Натомість у межах кримінального процесуального законодавства відповідні положення мають фрагментарний характер, застосовувані заходи мають більш гнучкий характер і спрямовані передусім на забезпечення належного балансу між дотриманням прав підозрюваного (обвинуваченого) та потребами ефективного здійснення кримінального переслідування.

Передумови запровадження юридичних наслідків за зловживання правом ґрунтуються на визнанні того, що формальне дотримання норм не завжди передбачає справедливість. У сучасному правопорядку застосовуються механізми, які реагують на зовнішні порушення закону, на зловмисне, егоїстичне або маніпулятивне використання правових можливостей.

Ефективне реагування на зловживання правом потребує санкцій й системи запобіжних та коригувальних заходів. Механізми протидії проявам зловживання правом охоплюють широкий спектр інструментів, які

дозволяють як запобігати недобросовісній процесуальній активності, так і оперативно реагувати на її прояви.

В. Поліщук розуміє під механізмом протидії зловживанню процесуальними правами систему правових засобів, що реалізується судами з метою впливу на процесуальну поведінку учасників провадження шляхом застосування нормативно передбачених і судовою практикою сформованих заходів запобігання, припинення недобросовісних дій і притягнення винних осіб до відповідальності [334, с. 151]. О. Рогач вважає, що механізм протидії зловживанню правом слід розуміти як цілісну систему заходів, спрямованих на запобігання виникненню випадків недобросовісного здійснення суб'єктивних прав, на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що сприяють таким зловживанням [42, с. 654].

Аналізуючи юридичні наслідки зловживання правом ми цьому фрагментарно окреслювали й окремі механізми протидії таким проявам у межах національного законодавства. Розгляд відповідних санкцій, процесуальних запобіжників та дискреційних повноважень суду дає змогу виокремити низку інструментів, які, хоча й не завжди прямо визначені як «механізми протидії», фактично виконують таку функцію в українській судовій практиці.

Узагальнення положень національного законодавства допомогло виокремити кілька основних напрямів механізмів протидії зловживанню правом. Перше: превентивний механізм реалізується через закріплення на рівні процесуальних кодексів принципу добросовісності, що орієнтує учасників провадження на належну процесуальну поведінку. Друге: передбачено процесуальні запобіжники, які дають змогу залишати без розгляду або повертати заяви, клопотання та скарги, що подані з очевидною недобросовісною метою. Третє: у законодавстві закріплено санкційний інструментарій – від застосування процесуального примусу до накладення штрафів і покладення судових витрат незалежно від результатів розгляду справи. Сукупність цих засобів, не завжди прямо іменована як «механізм

протидії», фактично виконує таку функцію в межах чинної процесуальної системи України [241].

На підтвердження системного характеру закріплених у національному законодавстві засобів протидії зловживанню правом, у правовій доктрині простежується подібний підхід до їх розуміння й класифікації. Науковці акцентують увагу на необхідності нормативного регулювання таких механізмів та обґрунтовують доцільність їх поділу на запобіжні, процедурно-обмежувальні та санкційні інструменти. Отже, правова наука концептуалізує механізми протидії як цілісну систему впливу на процесуальну поведінку, що узгоджується з логікою вітчизняного законодавчого підходу.

В. Поліщук, О. Кучмієнко, С. Бурлаков, Д. Луспеник, Н. Сакар, В. Сімоненко, М. Червинська вважають, що основними складовими механізму протидії зловживанню процесуальними правами в судочинстві є: превентивні заходи, до яких належать нормативні приписи, що закріплюють принцип добросовісного здійснення процесуальних прав, заборону їх зловживання, вдосконалення процесуального законодавства, ведення статистичної звітності щодо випадків зловживання та відповідних заходів реагування, розширення меж суддівського розсуду, правові позиції вищих судових інстанцій; заходи припинення, що переважно реалізуються у формі процесуального примусу; заходи притягнення до відповідальності, серед яких домінують штрафи та збільшення розміру судових витрат у зв'язку із виявленим зловживанням процесуальними правами [334, с. 151; 335; 336, с. 88, 90].

С. Прилуцький та І. Савчук обґрунтовують необхідність багаторівневого підходу, який охоплює: підвищення якості нормативно-правових актів і правової обізнаності осіб, наділених правом на вчинення юридично значимих дій; використання механізмів самозахисту суб'єктивного права; реалізацію кваліфікованого судового захисту порушеного права або охоронюваного законом інтересу. З урахуванням зазначеного, доцільним видається розгляд питання про доцільність інкорпорації до засад кримінального судочинства окремого принципу – «неприпустимість

зловживання процесуальними правами», що вже закріплений у ЦПК України, ГПК України та КАС України як імперативна орієнтація для учасників провадження [313, с. 55]. Обґрунтованою є позиція науковців щодо необхідності проведення системної та багатовимірної оцінки процесуальної поведінки прокурора, яка виявляє зловживання правом на різних стадіях кримінального провадження й забезпечує своєчасне реагування шляхом запобігання подібним проявам у майбутньому, що узгоджується із загальною логікою формування ефективного механізму протидії недобросовісній процесуальній поведінці. Н. Добрянська, С. Петков пропонують чітко прописати критерії зловживання процесуальними правами в КПК України [337, с. 580].

О. Рогач обґрунтовує доцільність реалізації механізму протидії зловживанню правом за двома взаємопов'язаними напрямками [338, с. 654, 656]. Ідеологічний напрям передбачає формування правової ідеології, підвищення рівня правової свідомості та правової культури, удосконалення правової освіти населення. У межах цього підходу особлива увага приділяється впровадженню правових знань у систему загальної освіти, популяризації поваги до права як соціальної цінності та розвитку правового мислення [339, с. 60], що базується на національній традиції й етичних засадах. Нормативно-правовий напрям своєю чергою орієнтований на підвищення якості законодавства, вдосконалення правотворчої техніки, запровадження системи правової експертизи нормативно-правових актів, а також їх узгодження із фундаментальними засадами верховенства права.

А. Шпомер і В. Антоненко звертають увагу на ефективність застосування процесуального естопеля в господарському судочинстві як інструменту стримування суперечливої або недобросовісної процесуальної поведінки сторін [340, с. 140]. На їхню думку, естопель як інститут може бути застосований у апеляційному чи касаційному провадженні, на стадії розгляду справи по суті в суді першої інстанції, коли учасники процесу намагаються заперечити або змінити раніше висловлену позицію в межах підготовчого

провадження. Крім того, автори зазначають, що судова практика демонструє зростання застосування процесуального примусу відповідно до ч. 4 ст. 43 ГПК України, зокрема у формі накладення штрафів і повернення позовів як реакції на зловживання.

Д. Луспеник обґрунтовує необхідність комплексного нормативного підходу до запобігання й припинення зловживань процесуальними правами. Він пропонує законодавчо закріпити визначення цього поняття, виокремити типові склади, передбачити відповідальність і чіткі умови застосування санкцій. Учений наголошує, що протидія зловживанням правом – насамперед завдання судової влади, ініціювати виявлення порушень можуть і учасники процесу. У межах оновлення конституційного та процесуального законодавства доцільним є системне вдосконалення норм для мінімізації ризиків недобросовісної поведінки [341, с. 154]. Ефективна протидія процесуальним зловживанням потребує комплексного підходу, що поєднує обов'язок добросовісного користування правами з широким арсеналом засобів впливу. Серед них – відмова суду в задоволенні клопотань чи прийнятті зустрічного позову, залишення заяви або позову без розгляду, відхилення апеляцій чи касацій, накладення штрафу, покладення судових витрат незалежно від результату спору, ухвалення рішення на підставі наявних доказів. До заходів також належать винесення окремих ухвал, відшкодування збитків, позбавлення представника статусу, в окремих випадках – адміністративна, кримінальна чи дисциплінарна відповідальність.

Аналіз законодавства, судової практики та доктрини засвідчує, що протидія зловживанню процесуальними правами має ґрунтуватися на системному підході, який поєднує: 1) нормативне закріплення стандартів добросовісності та меж процесуальних прав; 2) надання судам достатніх інструментів для оперативного реагування (процесуальні санкції, фільтраційні механізми, відмова у прийнятті чи розгляді заяв); 3) притягнення порушників до дисциплінарної, адміністративної або, за потреби, кримінальної відповідальності. Триєдина модель припиняє окремі прояви зловживань,

створює превентивне середовище, що є підґрунтям реальну правозахисну функцію процесуального права. Порівняльний аналіз досвіду ФРН, Франції та практики ЄСПЛ підтверджує: своєчасне виявлення недобросовісності й застосування гнучких, пропорційних заходів є ключем до ефективного судочинства.

На підставі проведеного аналізу наукових підходів, норм чинного законодавства та практики їх застосування у роботі запропоновано авторське бачення систематизації заходів протидії зловживанню процесуальними правами.

Зокрема:

– за функціональним призначенням – превентивні заходи – закріплення на законодавчому рівні обов’язку сторін діяти добросовісно (ст. 44 ЦПК України, ст. 43 ГПК України, ст. 2 КАС України), забезпечення судових витрат (ст. 135 ЦПК, ст. 125 ГПК України), попередження (ст. 145 ЦПК, 146 КАС України); заходи припинення (відмова в задоволенні заяв і клопотань, відмова у прийнятті зустрічного позову, залишення заяви без розгляду); компенсаційні заходи (відшкодування збитків, завданих зловживанням, відшкодування судових витрат незалежно від результату спору); санкційні заходи – штраф (ст. 148 ЦПК), окрема ухвала (ст. 262 ЦПК), адміністративна (ст. 185-3 КУпАП), кримінальна (ст. 382 КК України), дисциплінарна відповідальність адвоката;

– за предметом правового впливу – на процесуальні права учасників (позбавлення можливості подати процесуальні документи, заборона певних дій); на наслідки недобросовісної поведінки (відшкодування шкоди, скасування рішення через порушення процесуальної рівності);

– за процесуальною формою реалізації – у формі процесуальних актів суду (постановлення ухвал про залишення заяви чи позову без розгляду, постановлення окремої ухвали щодо виявлених зловживань); у формі судових рішень із матеріально-правовими наслідками (ухвалення рішення про відшкодування майнової та моральної шкоди, стягнення витрат, спричинених

недобросовісною процесуальною поведінкою); через залучення механізмів публічно-правової відповідальності (ініціювання притягнення до адміністративної, дисциплінарної або кримінальної відповідальності за дії, що мають ознаки зловживання правом); шляхом застосування санкцій у межах процесуального примусу (накладення штрафів, позбавлення процесуальних прав, обмеження у поданні доказів або заяв);

– за суб'єктом ініціювання – судом з власної ініціативи (попередження, штраф, окрема ухвала); іншою стороною (клопотання про компенсацію, ініціювання відповідальності); органами контролю (притягнення до дисциплінарної чи іншої відповідальності).

На основі проведеного аналізу є доцільним інституціональне переосмислення поняття «зловживання правом» як одиничного правопорушення та комплексного процесуального ризику, що може мати істотні наслідки для правової визначеності, доступу до правосуддя та рівності сторін. Для цього потрібна скоординована реакція на трьох рівнях: нормативному – шляхом чіткого визначення складів зловживання і санкцій за них у всіх галузевих кодексах; судовому – через послідовне застосування наявних засобів реагування та розвитку доктрини добросовісності; освітньому – забезпечення правничої освіти, яка формуватиме відповідальну поведінку правозастосувачів і процесуальних учасників. Комплексний підхід до подолання зловживань правом, інтегрований у національні та міжнародні стандарти, має стати одним із ключових орієнтирів розвитку правозастосувальної практики в Україні.

Правова система України, попри певну фрагментарність регулювання, містить достатній інструментарій для реагування на недобросовісну процесуальну поведінку. У цивільному, господарському та адміністративному судочинстві сформовано усталений підхід, що ґрунтується на принципі добросовісності, закріпленому на рівні процесуальних кодексів. Йдеться, зокрема, про санкції у вигляді штрафів, відмови у вчиненні дій, залишення заяв без розгляду та інші засоби процесуального примусу. У кримінальному

процесі відсутнє пряме закріплення категорії «зловживання правом», наявні окремі правові конструкції, які дають змогу обмежити подібну поведінку з урахуванням балансу між захистом прав особи та ефективністю судочинства.

Окреслені в підрозділі теоретичні підходи та доктринальні позиції українських науковців дають підстави говорити про поступову інституціоналізацію механізмів протидії зловживанням правом. Йдеться як про заходи превентивного характеру (підвищення якості нормативної бази, впровадження принципу добросовісності), так і про санкційні інструменти (штрафи, процесуальні обмеження, дисциплінарна відповідальність).

Висновки до розділу 2

Принципи добросовісності, розумності і справедливості становлять аксіологічну основу механізму обмеження зловживання правом. Вони застосовуються як оціночні критерії для визначення меж здійснення суб'єктивних прав, конкретизації змісту правових норм та оцінки поведінки учасників правовідносин. Їх зміст не має універсального характеру і формується з урахуванням особливостей відповідного правового регулювання, що забезпечує можливість відмежування належної реалізації права від його недобросовісного здійснення.

У національній правовій системі принципи справедливості, добросовісності та розумності, будучи елементами природного права, виконують функцію коригування та доповнення позитивного права. Їх застосування поширюється на різні сфери правового регулювання, сприяючи узгодженню формальної законності з морально-етичними цінностями суспільства. Через інтерпретаційну, доповнюючу та коригувальну функції ці принципи впливають на правозастосування і розвиток правосвідомості.

Матеріально-правові прояви зловживання правом не обмежуються окремою галуззю права. Вони простежуються як у приватноправових, так і у публічно-правових відносинах, хоча зміст неправомірного використання

юридичних можливостей визначається правовим статусом суб'єкта та характером наданих йому прав або повноважень. У приватному праві зловживання пов'язане із здійсненням суб'єктивних прав, тоді як у публічно-правовій сфері – з недобросовісною реалізацією владних повноважень поза їх функціональним призначенням.

Спільною рисою всіх розглянутих проявів зловживання правом є використання права або повноваження всупереч їх соціальному призначенню. Галузеві відмінності стосуються насамперед способів такого використання, характеру юридичних наслідків та засобів правового реагування, що визначаються предметом правового регулювання відповідної галузі права.

Зловживання процесуальними правами є окремим різновидом зловживання правом, який виникає під час реалізації процесуальних прав усупереч їх призначенню. Для його кваліфікації вирішальним є не факт використання процесуального права, мета, спосіб та наслідки відповідної поведінки. Коли процесуальні механізми використовуються для затягування розгляду справи, створення штучних перешкод іншим учасникам процесу або отримання необґрунтованих процесуальних переваг, така поведінка повинна кваліфікуватися як зловживання процесуальними правами.

Незважаючи на відсутність законодавчого визначення цього поняття, у доктрині та судовій практиці сформувалися спільні підходи до його розуміння. Вони пов'язують зловживання процесуальними правами з недобросовісним здійсненням процесуальних можливостей усупереч їх функціональному призначенню, заподіянням шкоди інтересам правосуддя чи учасникам процесу, використанням процесуальних засобів для досягнення цілей, які не відповідають завданням судочинства.

В судовій практиці виділяють характерні ознаки зловживання процесуальними правами. До них належать використання процесуальних повноважень не за їх призначенням, наявність недобросовісної мети, заподіяння шкоди іншим учасникам процесу або створення реальної загрози такої шкоди, негативний вплив на ефективність здійснення правосуддя.

Сукупність цих ознак дає підстави розглядати зловживання процесуальними правами як окремий прояв деформації механізму реалізації права у сфері судочинства.

Юридичні наслідки зловживання правом визначаються характером правовідносин та особливостями реалізації суб'єктивних прав. У матеріально-правовій сфері реакція держави може проявлятися як через застосування заходів юридичної відповідальності, так і шляхом відмови в судовому захисті чи використанні інших способів правового реагування. У процесуальному праві основне значення мають заходи процесуального примусу, спрямовані на забезпечення належного здійснення правосуддя та недопущення недобросовісної процесуальної поведінки.

Правові засоби реагування на зловживання правом утворюють цілісний механізм забезпечення належної реалізації права. Його призначення полягає у відновленні порушеної рівноваги у правовідносинах, запобіганні недобросовісному здійсненню прав та забезпеченні стабільності правопорядку.

ВИСНОВКИ

1. Методологічна основа дослідження зловживання правом має багаторівневий характер. Її структуру утворюють принципи наукового пізнання, загальнонаукові підходи, спеціально-юридичні та міждисциплінарні методи, сукупність яких відповідає складній природі зловживання правом як елемента механізму реалізації права та забезпечує комплексне дослідження цього правового явища.

Основу методологічного інструментарію становлять принципи історизму, системності, об'єктивності та обґрунтованості. Принцип історизму забезпечив дослідження еволюції наукових поглядів на зловживання правом; принцип системності – визначення його місця у механізмі реалізації права та взаємозв'язку з іншими правовими категоріями; принцип об'єктивності – неупереджену оцінку доктринальних підходів і правозастосовної практики; принцип обґрунтованості – логічну послідовність, доказовість та перевірюваність сформульованих висновків.

Досягнення поставленої мети забезпечило комплексне використання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, системно-структурний метод та метод сходження від абстрактного до конкретного застосовувалися для дослідження юридичної природи, ознак, структури та місця зловживання правом у механізмі реалізації права. Формально-юридичний, логіко-юридичний, порівняльно-правовий методи, метод альтернатив, макро- і мікропорівняння, порівняльний аналіз і контент-аналіз використано для дослідження нормативного регулювання, судової практики та доктринальних підходів до розуміння й кваліфікації зловживання правом.

Галузеві особливості реалізації методології визначалися специфікою предмета дослідження. У матеріальному праві провідне значення мав формально-юридичний метод, який використовувався для тлумачення змісту

суб'єктивних прав, встановлення меж їх здійснення та критеріїв відмежування правомірної поведінки від зловживання правом. У процесуальному праві узагальнення судової практики за допомогою контент-аналізу дало можливість систематизувати типові форми зловживання процесуальними правами, визначити особливості їх прояву в різних видах судочинства та встановити закономірності застосування процесуальних засобів реагування.

2. Узагальнення наукових підходів, сформованих у вітчизняній юридичній доктрині, свідчить про відсутність єдиного розуміння правової природи зловживання правом. Найбільш поширеними є три концепції: заперечення існування зловживання правом як самостійного правового явища; його дослідження крізь призму природного і позитивістського типів праворозуміння; розгляд зловживання правом як особливої («прикордонної») форми юридично значущої поведінки, що поєднує ознаки формальної правомірності та соціальної шкідливості, що породжує юридичні наслідки та відповідно до чинного законодавства є правопорушенням.

Національне законодавство формує законодавчий підхід до розуміння зловживання правом. Його основу становить відсутність універсального нормативного визначення цієї категорії за одночасного закріплення загального принципу неприпустимості недобросовісного здійснення суб'єктивних прав. Конституція України, цивільне, адміністративне, кримінальне та процесуальне законодавство розглядають зловживання правом як реалізацію суб'єктивного права або повноваження всупереч його соціальному призначенню, з порушенням прав інших осіб, інтересів суспільства чи держави. Такий законодавчий підхід поєднує природно-правові критерії справедливості, добросовісності й розумності із позитивістським визначенням меж здійснення суб'єктивних прав та юридичних наслідків їх порушення.

Судова практика сформувала правозастосовний підхід до розуміння зловживання правом. Правові позиції Конституційного Суду України та Верховного Суду конкретизують законодавчий зміст цієї категорії, виходячи з того, що визначальне значення має спосіб реалізації суб'єктивного права,

його мета та відповідність соціальному призначенню. Також сформовано критерії відмежування зловживання правом від правомірної поведінки, розмежовано матеріально-правові та процесуально-правові форми зловживання, визначено особливості їх юридичних наслідків.

У зарубіжній юридичній доктрині сформувалися два концептуальні підходи до розуміння зловживання правом. Перший характерний для романо-германської правової традиції, у межах якої зловживання правом розглядається як самостійна правова категорія, що виникає внаслідок здійснення суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню, добросовісності та легітимній меті. Його зміст розкривається через доктрину *Abus de Droit* французького права, законодавчу заборону шикани (*Schikaneverbot*) та принцип *Treu und Glauben* німецького цивільного права, які формують систему обмежень реалізації суб'єктивних прав.

Другий підхід сформувався у межах англо-американської правової традиції, яка не визнає універсальної доктрини зловживання правом, проте забезпечує аналогічний правовий результат за допомогою спеціальних судових конструкцій. Його основу становлять доктрини *Equity*, *Abuse of Process*, *Good Faith and Fair Dealing*, *Estoppel* та *Malicious Prosecution*, через які суд оцінює добросовісність поведінки учасників правовідносин, запобігає використанню права всупереч його призначенню та усуває прояви недобросовісного здійснення суб'єктивних прав.

Незалежно від відмінностей у правових конструкціях, зарубіжні підходи ґрунтуються на спільному розумінні того, що жодне суб'єктивне право не має абсолютного характеру. Реалізація права допускається лише за умови її відповідності справедливості, добросовісності, соціальному призначенню права та неприпустимості заподіяння шкоди іншим особам, тоді як використання права всупереч цим вимогам розглядається як підстава для його обмеження або застосування відповідних юридичних наслідків.

3. Основні ознаки зловживання правом утворюють єдину систему взаємопов'язаних критеріїв, що дозволяє відмежувати його від суміжних

правових явищ. Визначальними серед них є наявність суб'єктивного права, свідомо-вольовий характер поведінки, формальна правомірність дій, їх суперечність соціальному призначенню права, неправомірний мети, умисний характер поведінки, порушення принципів добросовісності, справедливості й розумності, заподіяння шкоди або створення загрози її заподіяння, можливість переростання зловживання у правопорушення.

Поєднання цих ознак дає підстави розглядати зловживання правом як самостійну форму юридично значущої поведінки, яка формально здійснюється у межах належного суб'єктивного права, але суперечить його функціональному призначенню, порушує аксіологічні засади права та виходить за межі належної моделі реалізації права.

Зловживання правом займає самостійне місце у механізмі реалізації права як форма його деформації. Його сутність полягає у свідомо-вольовому здійсненні суб'єктивного права або повноваження у формально допустимих межах, у спосіб, який суперечить соціальному призначенню права, цільовій спрямованості правової норми та загальним засадам правового порядку, спрямований на досягнення неправомірного результату й заподіює шкоду або створює реальну загрозу її заподіяння правам та законним інтересам інших осіб, суспільству чи державі. Якщо відповідна поведінка містить усі ознаки складу відповідного правопорушення, зловживання правом трансформується у відповідний його вид та тягне застосування заходів юридичної відповідальності.

У дисертації сформовано підхід до розуміння правової природи зловживання правом, що полягає у розгляді його як багатовимірного правового явища, що проявляється у різних формах залежно від способу реалізації суб'єктивного права, відповідності поведінки його соціальному призначенню, суб'єктивної спрямованості, ступеня відхилення від правомірної поведінки, сфери реалізації та характеру юридичних наслідків. Запропонована класифікація свідчить, що зловживання правом охоплює різні моделі поведінки, які мають спільну правову природу, але відрізняються

механізмом реалізації та юридичними наслідками.

4. Форми зловживання правом відображають найбільш загальні моделі його прояву і в юридичній доктрині визначаються залежно від обраного класифікаційного підходу – як правомірне і протиправне зловживання або як шикана та зловживання правом в інших формах. Види зловживання правом конкретизують відповідну форму залежно від способу реалізації суб'єктивного права чи правомочності та охоплюють, зокрема, зловживання корпоративними, речовими, зобов'язальними, особистими немайновими, батьківськими правами, правами інтелектуальної власності, інші спеціальні прояви.

Багаторівнева класифікація зловживання правом охоплює побудована на сукупності взаємопов'язаних класифікаційних критеріїв, які враховують характер правової поведінки, мету реалізації суб'єктивного права, ступінь відхилення від правомірної поведінки, сферу правового регулювання, вид суб'єктивного права, функціональне призначення права, спосіб реалізації права та характер юридичних наслідків.

5. У сучасному праві принципи справедливості, добросовісності та розумності поєднують аксіологічне та регулятивне значення, визначаючи межі належного здійснення суб'єктивних прав. Незважаючи на відсутність їх легальних визначень, аналіз законодавства, доктрини та судової практики свідчить, що зазначені принципи застосовуються як самостійні критерії оцінки правомірності поведінки учасників правовідносин і тлумачення правових норм у випадках нормативної невизначеності або прогалин правового регулювання.

Зміст кожного із цих принципів має власне функціональне призначення у механізмі реалізації права. Справедливість забезпечує співмірність прав і обов'язків, добросовісність визначає межі належної поведінки носія суб'єктивного права, розумність дає змогу оцінити спосіб реалізації права з огляду на його доцільність, пропорційність і відповідність конкретним обставинам. Саме сукупне застосування цих принципів створює правовий

механізм обмеження зловживання правом та забезпечує розмежування належної реалізації суб'єктивного права і його недобросовісного здійснення.

6. Матеріально-правові прояви зловживання правом охоплюють приватно-правову і публічно-правову сфери. Їх галузева специфіка визначається правовим статусом суб'єкта, характером реалізованого суб'єктивного права або повноваження та співвідношенням приватного і публічного інтересу. У приватному праві зловживання пов'язане з недобросовісним здійсненням суб'єктивних прав, тоді як у публічному – з використанням владних повноважень усупереч їх призначенню, що зумовлює відмінності у формах прояву та юридичних наслідках відповідної поведінки.

Особливості прояву зловживання правом у матеріальному праві свідчать про його нерозривний зв'язок із процесом реалізації суб'єктивних прав. Недобросовісне здійснення матеріальних правовідносин нерідко стає передумовою відповідної процесуальної поведінки, тому матеріально-правові та процесуально-правові механізми протидії зловживанню правом функціонують у взаємозв'язку. Це підтверджує, що зловживання правом є складовою механізму реалізації права, яка потребує комплексної правової оцінки незалежно від сфери виникнення відповідних правовідносин.

7. Специфіка зловживання процесуальними правами визначається тим, що воно виникає у процесі реалізації процесуальних прав, формально не виходячи за межі наданих законом можливостей, однак використовуючи їх усупереч завданням судочинства та функціональному призначенню процесуальних норм. Така поведінка безпосередньо впливає на функціонування механізму реалізації права, оскільки перешкоджає своєчасному й ефективному судовому захисту, порушує баланс процесуальних прав та обов'язків учасників справи, принципи добросовісності, змагальності, правової визначеності й справедливого судового розгляду.

Практика Верховного Суду сформувала відносно єдиний підхід до розуміння зловживання процесуальними правами. Найбільш поширеними

його проявами визнаються подання завідомо безпідставних позовів, скарг, заяв і клопотань, неодноразове ініціювання тотожних процесуальних дій, штучне затягування судового розгляду, маніпулювання процесуальними процедурами, недобросовісне використання процесуальних можливостей та інші дії, що суперечать завданню судочинства і перешкоджають ефективному здійсненню правосуддя.

Наукові підходи дають підстави стверджувати, що класифікація зловживань процесуальними правами має багатокритеріальний характер і здійснюється залежно від стадії судового провадження, суб'єкта, кількості учасників, предмета, складності, тривалості, характеру процесуальних наслідків, об'єкта посягання та мети недобросовісної поведінки. Запропоновані у юридичній доктрині класифікаційні моделі відображають різноманітність проявів процесуальних зловживань та сприяють їх відмежуванню від правомірної процесуальної поведінки, що має важливе значення для належного застосування процесуальних засобів протидії таким діям.

8. Юридичні наслідки зловживання правом не обмежуються застосуванням заходів юридичної відповідальності. Залежно від характеру відповідної поведінки вони охоплюють систему заходів державного примусу, до якої належать заходи попередження, заходи припинення та заходи юридичної відповідальності. Якщо зловживання полягає у недобросовісному здійсненні суб'єктивного права, застосовуються відмова у судовому захисті, припинення зловживання, визнання правочину недійсним, реституція, відновлення попереднього становища, відшкодування шкоди та інші способи захисту. У разі трансформації зловживання правом у правопорушення настають заходи юридичної відповідальності, передбачені нормами адміністративного, кримінального та іншого галузевого законодавства.

У роботі здійснено класифікацію заходів протидії зловживанню правом у сфері матеріального права ґрунтується на їх функціональному призначенні, предметі правового впливу, процесуальній формі реалізації та суб'єкті

ініціювання. У її межах виокремлено превентивні, примусові (зобов'язальні), відновлювальні, компенсаційні та репресивні заходи правового реагування, сукупність яких відображає комплексний характер механізму протидії зловживанню правом.

Особливістю кримінального процесуального законодавства є відсутність цілісного нормативного регулювання інституту зловживання процесуальними правами. На відміну від цивільного, господарського та адміністративного судочинства, КПК України не містить легального визначення цього поняття та системи спеціальних процесуальних санкцій за його вчинення. Водночас окремі його положення передбачають процесуальні засоби запобігання, припинення та усунення наслідків недобросовісної поведінки учасників кримінального провадження, що підтверджує фактичне функціонування інституту зловживання процесуальними правами

Систематизація механізмів протидії зловживанню процесуальними правами охоплює їх розмежування за функціональним призначенням, предметом правового впливу, процесуальною формою реалізації та суб'єктами ініціювання. Виокремлення превентивних, припиняючих, компенсаційних і санкційних механізмів дало можливість визначити їх місце у механізмі забезпечення належної реалізації права як взаємопов'язаної системи процесуальних гарантій, спрямованих на запобігання, припинення та усунення проявів зловживання процесуальними правами, на забезпечення ефективного й справедливого судочинства.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду засвідчив, що у практиці Європейського суду з прав людини, законодавстві Німеччини та Франції зловживання правом розглядається як недобросовісне здійснення суб'єктивного права, що тягне застосування комплексу матеріально-правових і процесуальних заходів реагування. До таких заходів належать залишення заяв без розгляду, відмова у судовому захисті, покладення процесуальних витрат на порушника, накладення штрафів, відшкодування завданої шкоди, обмеження реалізації процесуальних прав, інші способи припинення

недобросовісної поведінки, спрямовані на забезпечення ефективності правосуддя та дотримання принципу добросовісності.

9. Чинне нормативне регулювання протидії зловживанню правом залишається фрагментарним, що ускладнює формування єдиної правозастосовної практики та не забезпечує однакового підходу до оцінки недобросовісної реалізації суб'єктивних прав у різних галузях права. Усунення цих недоліків потребує системного вдосконалення законодавства із збереженням міжгалузевої єдності відповідних правових механізмів. Принцип неприпустимості зловживання правом потребує закріплення на конституційному рівні шляхом доповнення статті 68 Конституції України відповідним положенням. Це посилить юридичну визначеність, сприятиме уніфікації правозастосовної практики та створить єдину нормативну основу для застосування цього принципу в усіх галузях права. Кримінальне процесуальне законодавство також потребує нормативного закріплення принципу неприпустимості зловживання правом. З цією метою статтю 7 КПК України слід доповнити відповідним принципом, а КПК України – окремою нормою, яка визначатиме зміст зловживання процесуальними правами та правові наслідки його вчинення.

Подальший розвиток правозастосовної практики необхідно пов'язувати з виробленням єдиних критеріїв виявлення зловживання правом, що мають ґрунтуватися на узагальненні практики Верховного Суду, врахуванні підходів Європейського суду з прав людини та забезпеченні однакового застосування принципів розумності, добросовісності, справедливості під час оцінки поведінки учасників правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Філософія права*. 2015. № 4. С. 33–45.
2. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. 215 с.
3. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
4. Актуальні проблеми формування сучасної доктрини кримінального права України : монографія / Тацій В. Я., Демидова Л. М., Борисов В. І. та ін. Харків : Право, 2021. 632 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 948 с.
6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.02.2026).
7. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України*. Вип. 25. Львів : Галицький друкар, 2012. 456 с.
8. Антошина І. В. Методологія як фундаментальна основа наукового дослідження. *Академічні візії*. 2024. № 27. С. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10803139>
9. Клименко Н. Г. Підходи, принципи та методи дослідження державного регулювання діяльності недержавних інституцій у контексті

забезпечення національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 7. С. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.7.52>

10. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

11. Максимов С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності. *Правова система України: історія, стан, перспективи* : у 5 т. Харків : Право, 2009. Т. 1. Методологічні і історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. 728 с.

12. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16738/1/Danilyan_Dzeban_456-459.pdf (дата звернення: 16.02.2026).

13. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

14. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

15. Богініч О. Л. Генеза права як права сили. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 14–18.

16. Котько М. І. Генезис принципу заборони зловживання правом від Римських часів до сучасного втілення в практиці ЄСПЛ. *Європейські перспективи*. 2020. № 3. С. 29–34. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2020.3.4>

17. Вознюк О. Л. Генезис законодавчого закріплення інституту зловживання правом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 419–421. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/98>

18. Загальна декларація прав людини 1948 року. № 995-015. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.02.2026).

19. Рєзнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.
20. Оніщук О. Поняття та ознаки зловживання батьківськими правами. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 56–61. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/12.pdf> (дата звернення: 16.02.2026).
21. Макаренко Л. О. Права людини в Україні: сучасні виклики та загрози. *Альманах права*. К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. Вип. 12. С. 76–89. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2021-12-13>.
22. Капліна О. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2010. Вип. № 3 [62]. С. 286–295. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6169/1/Kaplina_286.pdf (дата звернення: 16.02.2026).
23. Вертегел Є. П., Куртіш Л. А. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 20–23. URL: http://lsej.org.ua/6_2019/4.pdf (дата звернення: 16.02.2026).
24. Рогач О. Я., Алексій Р. В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 260–264.
25. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
26. Мілетич О. О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2015. 19 с.
27. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. № 38(1). С. 26–29.
28. Вдовичен О. Поняття зловживання правом. *Право і суспільство*. 2008. № 4. С. 32–33.

29. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків : Нац. ун-т внутрішніх справ. 2005. 19 с.

30. Хабло О. Ю. Кримінально-процесуальні правовідносини та проблема зловживання правом. *Держава і право*. 2006. Вип. 34. С. 465–470.

31. Буроменська Н. Л. Поняття та ознаки принципу заборони зловживання правом. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 29–35. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/162017> (дата звернення: 16.02.2026).

32. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія. К. : КНТ, 2008. 184 с.

33. Franciszek Longchamps de Brier. Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, seria humanistyczna. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu. Wrocławskiego, 2004. 330 s. URL: <https://www.longchamps.pl/prawo-rzymskie-o-naduzyciu-prawa> (дата звернення: 16.02.2026).

34. Подковенко Т., Голубєва І. Зловживання правом: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Вип. 3(31). С. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.022>.

35. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 25.05.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 16.02.2026).

36. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Публічного акціонерного товариства акціонерний комерційний банк «ІНДУСТРІАЛБАНК» щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України від 28.04.2021 № 2-р(П)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2021> (дата звернення: 16.02.2026).

37. Шишка Р. Б. Проблема зловживання правом в сучасному цивільному праві. *Приватне право і підприємництво*. 2014. № 13. С. 24–27.

38. Буроменська Н. Л. Заборона зловживання правом у сфері публічно-правових відносин. *Актуальні проблеми політики*. 2019. № 64. С. 265–280.
39. Рубашенко М. А. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Цивільне право*. 2010. № 4. С. 110–119.
40. Маліневський О. М. Дисциплінарна відповідальність адвоката за зловживання правом дис. ... д-ра філософії : 081 – Право / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 255 с.
41. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75) С. 133–141.
42. Рогач О. Я. Ознаки зловживання правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2011. Вип. 15. С. 75–78.
43. Спасибо-Фатєєва І.В. Поняття та критерії визначення зловживання правом : презентація. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Spasybo_Fateieva.pdf (дата звернення: 16.02.2026).
44. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 95–99.
45. Загальна теорія держави і права / Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачева Л. Л. та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.
46. Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. Х. : Право, 2011. 1128 с.
47. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 15.04.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.04.2026).

48. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 07.05.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 16.02.2026).

49. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 24.04.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 16.02.2026).

50. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 16.02.2026).

51. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. № 2747-IV. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 01.01.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9911> (дата звернення: 16.02.2026).

52. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n430> (дата звернення: 16.02.2026).

53. Рішення Конституційного Суду України від 13.09.2023 № 7-р(І)/2023 у справі за конституційною скаргою Костіни Миколи Васильовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/311-pryncyp-nevidchuzhuvanosti-i-neporushnosti-prav-i-svobod-lyudyny> (дата звернення: 16.02.2026).

54. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 03.06.2020 р. у справі № 318/89/18. *Єдиний державний реєстр судових*

рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89675396> (дата звернення: 16.02.2026).

55. Крат В. Судова практика з питань оспорювання правочинів із застосування судом норми статті 13 ЦК України про зловживання правом. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/> (дата звернення: 16.02.2026).

56. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.02.2021 р. у справі № 754/5841/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438> (дата звернення: 16.02.2026).

57. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 06.09.2018 р. у справі № 552/2378/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76350143> (дата звернення: 16.02.2026).

58. Васирина Н. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві та нотаріальному процесі. *Судово-юридична газета*. 3 червня 2019 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/143080-zlovzhivannya-protsestualnimi-pravami-v-tsivilnomu-sudochinstvi-ta-notarialnomu-protsesi#> (дата звернення: 16.02.2026).

59. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12.10.2021 р. у справі № 311/2121/19-ц. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=100352186&red=100003348057ec36a42b01b8eb2c388764b614&d=5> (дата звернення: 16.02.2026).

60. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 03.03.2021 р. у справі № 761/27076/19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95402580&red=1000030aeba5fd398145a1f3a1364ba60bc772&d=5> (дата звернення: 16.02.2026).

61. Окрема думка судді В. М. Сімоненко щодо постанови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 02.10.2019 р. у справі № 750/3021/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL:

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/85009069> (дата звернення: 16.02.2026).

62. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15.08.2024 р. у справі № 914/3082/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121104351> (дата звернення: 16.02.2026).

63. Постанова Верховного Суду від 24.01.2022 р. у справі № 911/2737/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/102747644?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01 (дата звернення: 16.02.2026).

64. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14.08.2024 р. у справі № 916/3011/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121021555> (дата звернення: 16.02.2026).

65. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 05.04.2023 р. у справі № 922/4278/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_05_04_2023_roku_u_spravi_922_42_78_21/ (дата звернення: 16.02.2026).

66. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 27.07.2023 р. у справі № 910/12713/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/112545735?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (дата звернення: 16.02.2026).

67. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.03.2019 р. у справі № 814/218/14. <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80481133> (дата звернення: 16.02.2026).

68. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 22.10.2020 р. у справі № 320/7/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92385069> (дата звернення: 16.02.2026).

69. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Юридична газета* : всеукраїнське професійне юридичне видання.

09 липня 2019 р. №28-29 (682-683). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/zlovzhivannya-procesualnimi-pravami-v-administrativnomu-sudochinstvi.html> (дата звернення: 16.02.2026).

70. Берназюк Я. О. Поняття та особливості принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. Вип. 66. С. 135–141. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.23>

71. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 30.05.2018 р. у справі № 676/7346/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74440103> (дата звернення: 16.02.2026).

72. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 28.10.2020 р. у справі № 694/1050/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92602161> (дата звернення: 15.02.2026).

73. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 18.07.2023 р. у справі № 991/3966/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112315667> (дата звернення: 16.02.2026).

74. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27.11.2023 р. у справі № 991/3966/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409272> (дата звернення: 21.02.2026).

75. Ranieri F. Abuse of Law. *MAX-EuP2012*. URL: https://max-eup2012.mpipriv.de/index.php/Abuse_of_Law (дата звернення: 05.01.2026).

76. Code civil. *Legifrance.gouv.fr*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 23.01.2026).

77. Дрогозюк К. Зловживання процесуальними правами під час доказування в цивільному процесі України та Франції. *National Law Journal*:

Teory and Practice. 2015. № 6. С. 124–128. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/6/27.pdf> (дата звернення: 16.02.2026).

78. Josserand L. De l'esprit des droits et de leur relativité. Théorie dite de l'abus des droits. Paris: Dalloz, 2006. 454 p.

79. Bolgar V. Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review*. 1975. Vol. 35, No. 5 (Special Issue). pp. 1015-1036. URL: https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/lalrev/article/4114/&path_info=71_35LaLRev1015_281974_1975_29.pdf (дата звернення: 11.03.2026).

80. Dussault R. De l'abus des droits. *Les Cahiers de droit*. 1961. Vol. 4. Numéro 3. pp. 114–125. DOI : <https://doi.org/10.7202/1004143ar> (дата звернення: 07.03.2026).

81. Planiol M., Ripert G., Boulanger J. *Traité élémentaire de droit civil*. Paris : Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1950-52. en 3 volumes. Vol. 1: Principes généraux, personnes, biens (5e édition, 1950), 1324 p.

82. Ripert G. Abus ou relativité des droits : à propos de l'ouvrage de M. Josserand. *Revue Critique de Législation et de Jurisprudence*. 1929. Vol. 49. pp. 33–57.

83. Anderson D. Abuse of rights. Alba conference. Cambridge. 2006. pp. 1–10. URL: <https://adminlaw.org.uk/wp-content/uploads/David-Anderson-QC-July-20061.pdf> (дата звернення: 15.01.2026).

84. Bürgerliches Gesetzbuch. *Federal Ministry of Justice and Consumer Protection. Federal Office of Justice*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 22.02.2026).

85. Біленко М. С. Зловживання правом у сфері банківської діяльності. *Зловживання правом: проблеми законодавчого визначення* : зб. мат-лів наук.-практ. семінару для молодих вчених, аспірантів і студентів (м. Київ, 23.09.2022). К.: Київський регіон. центр НАПрН України, 2022. 84 с. URL:

https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/ZBIRNYK_23.09.2022.pdf (дата звернення: 13.02.2026).

86. Enneccerus L., Kipp Th., Wolff M. Lehrbuch des bürgerlichen Rechts. Bd. 1-5. Marburg : N. G. Elwert, 1930-1932. 123 p.

87. Siebert W. Verwirkung und Unzulässigkeit der Rechtsausübung : ein rechtsvergleichender Beitrag zur Lehre von den Schranken der privaten Rechte und zur exceptio doli (§§ 226, 242, 826 BGB.), unter besonderer Berücksichtigung des gewerblichen Rechtsschutzes (§ 1 UWG.). Marburg in Hessen : N. G. Elwert, 1934. XV. 259 p.

88. Peixoto, Fabio Carvalho de Alvarenga. Abuse of Rights: From abus de droit to allgemaine Verbot unzulässiger Rechtsausübung. - Fortaleza : Independently Published, 2023. 392 c.

89. Halberda J. The principle of good faith and fair dealing in English contract law. *Pravovedenie*. 2020. Vol. 64. No. 3. pp. 312–325. URL: https://www.researchgate.net/publication/357022184_The_principle_of_good_faith_and_fair_dealing_in_English_contract_law (дата звернення: 11.02.2026).

90. Collins H. Good faith in European contract law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1994. Vol. 14. pp. 249-254.

91. Filippo R. Good faith. Max Planck Encyclopedia of European Private Law. Oxford: Oxford University Press, 2014. pp. 790-794.

92. Bogle S. Disclosing good faith in English contract law. *The Edinburgh Law Review*. 2014. Vol. 18(1). pp. 141-145.

93. Common Law vs Law of Equity. *UOLLB*. July 7, 2024. URL: <https://uollb.com/blogs/uol/common-law-vs-law-of-equity> (дата звернення: 14.02.2026).

94. Worthington S. Equity. Clarendon Law Series. OUP Oxford, 2006. 400 p.

95. Heydon J. D., Leeming M. J., Turner P.G. Meagher, Gummow and Lehane's Equity: Doctrines and Remedies. LexisNexis Butterworths, 2015. 1283 p.

96. Jenks E. (ed.). A Digest of English Civil Law. Vol. 1: Book I., General; Book II., Obligations; Book III., Property (Classic Reprint). London: Forgotten

Books, 2020. 914 p.

97. Єрмоленко Д. О. Особливості теоретичних підходів до категорії «зловживання правом» у країнах англо-американської правової сім'ї. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 05. С. 19–23. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.1>

98. Bretz C. Abuse of Process, a Misunderstood Concept. *Cleveland State Law Review*. Cleveland State University College of Law. 1971. No20 (2). pp. 401–408.

99. Shapiro M. A. Procedural Wrongdoing. *BYU Law Review*. 2022. Vol. 48. pp. 197–276. URL: <https://digitalcommons.law.byu.edu/lawreview/vol48/iss1/8> (дата звернення: 22.02.2026).

100. Bonython W. E., Farrar J. H. Principle and Policy in Malicious Prosecution. *Bond Law Review*. 2022. Vol. 34. Issue 3. pp. 159–193. DOI: <https://doi.org/10.53300/001c.89729> (дата звернення: 16.02.2026).

101. Markovits D. Good Faith as Contract's Core Value. *Philosophical Foundations of Contract Law*. Philosophical Foundations of Contract Law Oxford 2014. pp. 272-293.

102. Equity Law Examples and Applications in Modern Courts. *Upcounsel*. URL: <https://www.upcounsel.com/equity-law> (дата звернення: 08.02.2026).

103. McCormick C. T. The Fusion of Law and Equity in United States Courts. *North Carolina Law Review*. 1928. Vol. 6. Number 3. pp. 283–298. URL: <http://scholarship.law.unc.edu/nclr/vol6/iss3/3> (дата звернення: 16.12.2025).

104. Калюжний Р. А., Андрущенко І. Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 16–22.

105. Старковська Г. О. Зловживання правом: загально-теоретичне дослідження. Маріуполь. 2021. 105 с.

106. Шестопалова Л. Поняття «зловживання» в законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 186–192.

107. Андрушко О. Зловживання правом в кримінальному судочинстві як

підстава юридичної відповідальності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Юридичні науки*. 2017. № 1. URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/4038/1/Andrushko_stattia_Zlov_juvannia%20pravom.pdf (дата звернення: 16.02.2026).

108. Уварова О. О., Сидоренко О. О. Матеріальне і процесуальне право: питання функціонального співвідношення. *Юрист України*. 2012. № 4 (21). С. 19–24.

109. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf> (дата звернення: 26.02.2026).

110. Азаров Д. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 3–18.

111. Бурдін М., Юшкевич О. Зловживання військовою службовою особою владою та службовим становищем в умовах особливого періоду та воєнного стану. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 32 (2). С. 622–636. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.45>

112. Вернигора В. В. Суб'єкти військово-службових відносин. Україна в сучасному світі: виклики і можливості. *Україна в сучасному світі: виклики і можливості* : зб. тез Міжнар. наук. конф. викладачів, аспірантів і студентів. К. : Акад. праці, соц. відносин і туризму, 2016. Т. 1 (секція 1). С. 35–38. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/theses_1.pdf (дата звернення: 17.02.2026).

113. Постанова Баранівського районного суду Житомирської області: справа № 294/2188/23, провадження № 3/273/479/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117292578> (дата звернення: 06.02.2026).

114. Постанова Житомирського апеляційного суду : справа № 294/2188/23, провадження № 23-з/4805/80/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116123420> (дата

звернення: 11.02.2026).

115. Постанова Личаківського районного суду м. Львова у справі № 463/4827/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106000079> (дата звернення: 19.02.2026).

116. Клименко В., Мельник М., Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за посадові злочини: коментар до Закону України «Про боротьбу з корупцією». Київ : Бліц-Інформ, 1996. 512 с.

117. Брайко Ю. В. Кримінально-правова характеристика об'єктивних ознак зловживання владою або службовим становищем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 226–228. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/54>

118. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 12.12.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 16.02.2026).

119. Полянський Т. Зловживання процесуальними правами: юридичні засоби попередження та можливості їх удосконалення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3(74). С. 31–38.

120. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>

121. Колінчук Х. Г. Відмова в захисті права - правовий наслідок зловживання суб'єктивними цивільними правами. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2010. Т. 103. С. 96–99.

122. Коваль І. Ф., Ведешина Я. О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Вип. 89, Ч. 1. С. 343–348. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.47>

123. Пархоменко Н. М. Реалізація права як категорія права та явище

соціальної дійсності. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 32–38. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-32-38>

124. Оніщенко Н. М. Реалізація права в контексті його норм, принципів і стандартів: широкий та вузький підходи. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 17–23. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-17-23>

125. Колодій А. М., Тернавська В. М. Ефективність реалізації права в умовах євроінтеграції: питання теорії і практики. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 39–45. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-39-45>

126. Богініч О. Л. Онтологічний статус феномену реалізації права. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 162–167. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-162-167>

127. Жильцов О. Л. Правозастосовний розсуд як вид нетипового застосування права. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 7. Т. 1. С. 66–72.

128. Клещенко Н. О. Зловживання як деформація у процесі реалізації права. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 207–212. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-207-212>

129. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін. / за заг ред. Є. О. Гіди. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.

130. Осадчук С., Осадчук М. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 68–77.

131. Дзера О. В. Принцип неприпустимості зловживання правом. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/72246-4-printsip-nepripustimost-zlovjivannya-pravom.html> (дата звернення: 16.02.2026).

132. Загальна теорія держави і права : підручн. для студентів юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

133. Сахно Д. С. Зловживання правом у податкових правовідносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Університет державної фіскальної

служби», Ірпінь. 2019. 248 с.

134. Тихонович Л. А. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». Х. : ХНПУ, 2012. Вип. 18. С. 19–27.

135. Борох Т. С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право» / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. 181 с.

136. Бровченко Т. І., Миргород В. О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. № 3. Т. 31 (70). С. 51–56. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/09>

137. Бабик М. К. Щодо поняття шикани у цивільних правовідносинах: особливості та відмінності від інших форм зловживання правом. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2022. № 14. Т. 1. С. 109–112. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/12077> (дата звернення: 15.01.2026).

138. Ривак Р. О., Апшай Г. М. Зловживання правом як явище правової дійсності. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя*: матер. VII міжн. наук.-практ. інтернет-конф. 2017. С. 397–398.

139. Ляшенко Р. Д., Бальковська К. І. Шикана у цивільних правовідносинах: до визначення сутності та змісту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 63–68.

140. Губар О. Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України : автореф. дис. к.ю.н. : 12.00.03 / Наук.-дослідний ін-т приватного права і підприємництва ім. академіка Ф.Г. Бурчака. К., 2013. 24 с.

141. Постанова Вищого господарського Суду України від 14.09.2004 р. № 45/70. *ЛІГА: ЗАКОН*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SD04469> (дата звернення: 22.01.2026).

142. Бондаренко К. В. Адміністративна відповідальність за зловживання

монополюним становищем на ринку: теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 38. С. 553–560.

143. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 21.06.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

144. Яковець І. С. Зловживання правом: аспекти прав інтелектуальної власності на лікарські засоби. *Наукові записки*. Серія : Право. 2023. № 15. С. 221–226. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-15-221-226>

145. Кондратюк С. В. Зловживання патентними правами на лікарські засоби: проблема практики вічного озеленення патентів. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, інтернет права та ІТ права*: мат-ли сьомої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25 травня 2023 р.). Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2023. С.103–108.

146. Гургула О. Ліки та Патенти: міфи, реальність, конкуренція та міжнародна практика. *Юридична Газета*. 2017 № 6(556). URL: <https://ssrn.com/abstract=2915523> (дата звернення: 17.02.2026).

147. Стефанчук М. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2006. 20 с.

148. Губар О. О. Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03 / Наук.-дослідний ін-т приватного права і підприємництва ім. академіка Ф.Г. Бурчака. Київ, 2013. 211 с.

149. Нікітенко В. В. Самочинне будівництво як зловживання правом на забудову. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 174–176. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/38>

150. Гайдулін О. О., Худолей В. Ю., Шаркова І. М. Прецедентне право

Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. Харків : ФОП Лисенко І.Б., 2018. 310 с.

151. Шаркова І. М. Зловживання правом як глобальна загроза безпеці людини: особистісні та суспільні виміри. *Україна і світ: правові питання регіональної та глобальної безпеки* : зб. матеріалів міжн. наук.-практ. конф. (18.05.2022) / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана», Юрид. ін-т, Каф. адмін. та фін. права / редкол.: Кузьменко О. В. та ін.. К. : Вид. центр «Кафедра», 2022. С. 35–39.

152. Банчук О. А. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність. Київ: Конус-Ю, 2008. 184 с.

153. Дараганова Н. В. Головні критерії розмежування права на приватне та публічне. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 10–14. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.1>

154. Зловживання процесуальними і матеріальними правами – судді ВС розповіли про судову практику. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/> (дата звернення: 16.02.2026).

155. Бірюков І. А., Заїка Ю. О. Цивільне право України. Загальна частина : навч. посіб. / за ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. Київ : КНТ, 2006. 480 с.

156. Хохлова Т. С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. № 4(14). С. 23–28. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>

157. Шагака О. В. Форми зловживання правом при укладенні договорів в інтернеті. *Право.ua*. № 1. 2021. С. 191–196.

158. Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2021. 247 с.

159. Проблеми сучасної конституціоналістики / за ред. Крусян А.Р., Єзеров А. А. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с.

160. Буроменський М. В. Міжнародне право на тлі викликів XXI

століття. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. пр. Харків, 2015. Т. 1. С. 5–17.

161. Заєць А. П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 36 с.

162. Хомишин І. Ю. Корупційні діяння як форма зловживання владою у сфері державної служби. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 824. С. 125–130.

163. Веніславський Ф. Зловживання правом у публічно-правовій сфері як державно-правова проблема. *Право України*. 2010. № 4. С. 249–257.

164. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45–49.

165. Кібенко О. Зловживання процесуальними правами в господарському процесі. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/> (дата звернення: 16.02.2026).

166. Розумовський О. С. Зловживання процесуальними правами у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 215–220. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.38>

167. Павленко Д. Добросовісність сторін як принцип господарського процесуального права. *Юридичний журнал*. 2005. № 5 (35). С. 118–124.

168. Гришанова Н. Верховний Суд vs зловживання учасниками кримінального провадження процесуальними правами. *ЮРЛІГА*. https://jurliga.ligazakon.net/news/199548_verkhovniy-sud-vs-zlovzhivannya-uchasnikami-krimnalnogo-provadjhennya-protsestualnimi-pravami (дата звернення: 16.02.2026).

169. Губар О. Класифікація зловживання цивільними правами за законодавством України. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 93–100.

170. Лазарєв В. В., Жидовцева О.А. Щодо наукової дискусії про юридичну природу зловживання правом. *Право і безпека*. 2021. № 1(80). С.

151–155. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.21>

171. Дідич Т. О. Зловживання правотворчою діяльністю як теоретико-правовий феномен. *Альманах права*. 2013. Т. 4. С. 150–153.

172. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 у справі № 147/66/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102892553> (дата звернення: 16.11.2025).

173. Іващенко С. М, Чалий М. Г. Значення принципу добросовісності при здійсненні та захисті суб'єктивних цивільних прав військовослужбовців. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 76–79. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/17>

174. Новицький І. Б. Принцип доброї совісті у проекті зобов'язального права. *Вісник цивільного права*. 2010. № 6. С. 56–90.

175. Цюкало Ю. В. Сучасний стан та перспективи розвитку принципу добросовісності у вітчизняному цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2012. Вип. 19. Т. 2. С. 152–154.

176. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 22 с.

177. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16.06.2021 у справі № 554/4741/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903488> (дата звернення: 16.02.2026).

178. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в соціальній мережі Facebook за 2021 рік) / ред. та упорядник В. І. Крат. Київ, 2021. 234 с. URL: <https://t.me/glossema/2> (дата звернення: 09.03.2026).

179. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграмканалі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / автор та редактор В. І. Крат. Київ, 2022. 444 с. URL: <https://t.me/glossema/727> (дата

звернення: 09.03.2026).

180. Барсамов Р. В. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання зобов'язань. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2011. Т. 16. Вип. 19. С. 44–52.

181. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / В. Г. Ротань (та ін.) ; відп. ред. В. Г. Ротань. Х. : Фактор, 2010. Т. 1. 800 с.

182. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11–16. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02>

183. Тимошенко Д. В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/28>

184. Цивільне право України: навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука. К.: Прецедент, 2005. 448 с.

185. Пацурківський П. П. Оціночні категорії «справедливість», «добросовісність», «розумність» у Цивільному Кодексі України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. № 58. С. 3-19. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6044/8641> (дата звернення: 12.03.2026)

186. Справедливість. *Великий тлумачний словник сучасної мови*. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 11.11.2025).

187. Справедливий. *Великий тлумачний словник сучасної мови*. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 11.11.2025).

188. Петрова Л. В. До оновленого правосвітогляду (роздуми над книгою

професора Володимира Селіванова). *Юридичний вісник України*. 2002. № 41. С. 6–7.

189. Примак В. Д. Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2014. № 24. Т. 2. С. 85–89.

190. Отрадна О. Реалізація принципу справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях із завдання недоговорної шкоди. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2007. Вип. 74-76. С. 120–123.

191. Максимов С. Теорія природного права: концептуальний і доктринальний виміри. *Право України*. 2021. №1. С. 43–65. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2021-01-043>

192. Менджул М. В. Принцип справедливості в правовому регулюванні сімейних відносин в Україні (окремі аспекти). *Закарпатські правові читання* : мат-ли IX міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 20–22 квіт. 2017 р.). Ужгород, 2017. Т. 1. С. 271–276.

193. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2020. 140 с.

194. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань в цивільному праві: монографія. К., 2005. 279 с.

195. Погребняк С. П. Справедливість як принцип права: основні аспекти. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 257–268. DOI: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2015.1-2.182340>

196. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову

заставу) від 24.03.2005 р., справа № 1-9/2005. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-05/print1470342840760363> (дата звернення: 18.01.2026).

197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 18.01.2026).

198. Шелевер Н. В. Місце та значення принципу справедливості у конституційному праві. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19.06.2020 р.). С. 42–44. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20200619/article/view/shelever/pdf (дата звернення: 16.02.2026).

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) № 3-рп/2003 від 30.01.2003. *Конституційний суд України*: офіц. вебсайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/470> (дата звернення: 16.02.2026).

200. Здоровець С. В. Застосування принципу справедливості у новітньому судочинстві України (матеріально-правовий аспект). *Протокол: юрид. інтернет-ресурс*. 16.05.2019 р. URL: [https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_\(materialno_ppravoviy_aspekt\)/](https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_(materialno_ppravoviy_aspekt)/) (дата звернення: 21.01.2026).

201. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного

права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 83–89.

202. Жорнокуй В. Г. Категорії «розумність» і «добросовісність» у контексті притягнення до відповідальності членів органів акціонерного товариства за його борги. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 24–29. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/ae9f5b12-e081-4ff7-9c7f-605ac9aaecc0> (дата звернення: 17.02.2026).

203. Чубоха Н. Ф. Принцип добросовісності у цивільному праві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 171–174. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Chubokha.pdf (дата звернення: 12.12.2025).

204. Мережко О. О. Загальні принципи права як джерело міжнародного права та транснаціонального торгового права. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1999. Вип. 2. С. 190–192.

205. Шумило М. Недобросовісний працівник та зловживання правом: практика Верховного Суду в трудових спорах (частина 2). *Юридична газета* : всеукр. юрид. професійне видання URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/nedobrosovisniy-pracivnik-ta-zlovzhivannya-pravom-praktika-verhovnogo-sudu-v-trudovih-sporah-chastin.html> (дата звернення: 11.12.2025).

206. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Перун, 2002. 1440 с.

207. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. 502 с.

208. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

209. Галкевич С. В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Хмельн. облрада, Хмельн. ун-т упр. та права ім. Л. Юзькова. Хмельницький, 2021. 18 с.

210. Тобота Ю. А. Категорія «добросовісність» у цивільному праві України. *Проблеми законності*: республіканський міжвідом. наук. зб. Харків,

2008. № 95. С. 23–28.

211. Філяновська А. М. Принцип добросовісності в праві : магістерська робота. 2021. Вінниця : Вінницький нац. аграрний ун-т. 91 с. URL: <http://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/29816.pdf> (дата звернення: 12.12.2025).

212. Кузнєцова Н. С. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51–57.

213. Чубоха Н. Добросовісність заволодіння майном як умова набувальної давності. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2 (8). С. 103–106. URL: <https://chasopys.hl.vnu.volyn.ua/index.php/chasopys/article/view/377> (дата звернення: 21.01.2026).

214. Бабич І. Г. Значення принципу добросовісності при визначенні зловживання правом. *Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Є. О. Харитонов (заст. голов. ред.), К. Г. Некіт (відп. секр.) [та ін.]*. Одеса, 2017. Вип. 28. С. 24–27. URL: <https://hdl.handle.net/11300/17245> (дата звернення: 11.11.2025).

215. Бабич І. Г. Місце принципу добросовісності в системі сучасного зобов'язального права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 327–331.

216. Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent Princ_dobroso.pdf (дата звернення: 19.02.2026).

217. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.10.2021 у справі № 299/3611/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100396061> (дата звернення: 19.02.2026).

218. Цюкало Ю. В. Принципи здійснення цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 236 с.

219. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17.04.2019 у справі № 761/41709/17. *ПЛАТФОРМА LIGA360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C009312> (дата звернення: 14.01.2026).

220. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20.10.2021 у справі № 2-1637/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100544673> (дата звернення: 19.02.2026).

221. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16.05.2018 у справі № 449/1154/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892> (дата звернення: 20.02.2026).

222. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715/> (дата звернення: 20.02.2026).

223. Крат В. Добра совість в практиці Верховного Суду: Quo vadis? *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/dobra_sovist_v_practici_VS_compressed.pdf (дата звернення: 20.02.2026).

224. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.09.2020 у справі № 311/2145/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91338015> (дата звернення: 21.02.2026).

225. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА). *ZAKON ONLINE*. URL: https://zakononline.ua/documents/show/164980__164980?__cf_chl_f_tk=FtjvNkpY3yAWzPI2QOC4Ec4DGVGb68d_AL1gPc6.7Lw-1783243017-1.0.1.1-OY9aHJ9iSBIP0I.fhJXzFBE8W83KPFem7EC2YIz.i.U (дата звернення: 18.02.2026).

226. Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. К., 2009. 20 с.

227. Бурдін М. Ю., Байбак А. Г. Добросовісність як правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2024. Вип. 85, Ч. 1. С. 26–32. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.3>

228. Яцуба В. В. Значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 315–318. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/76>

229. Бакалінська О. О. Категорія «добросовісність» у цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 200–203.

230. Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 р. № 12. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08#Text> (дата звернення: 23.11.2025).

231. Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103.

232. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України: монографія / за загальною ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка. К. : Алерта. 2014. 373 с.

233. Кузьменко К. Добросовісність як концептуальна основа правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. № 75. Т. 1. С. 187–192. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.30>

234. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес: теорія, практика : підручн. / заг. ред. д.ю.н. проф. В. М. Бевзенка ; пер. з нім. і адап.

Г. В. Рижкова. Вид друге, змінене, доп. і перероб. Київ : ВД «Дакор», 2021. 1204 с.

235. Зелінська Я. С. Юридична природа категорії зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2021. Вип. 91 С. 63–68. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i91.3232>

236. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду про передання до Великої Палати Верховного Суду у справі № 513/879/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104896741> (дата звернення: 22.01.2026).

237. Цувіна Т. А. Зловживання процесуальними правами : підхід Європейського суду з прав людини та національна практика. *Зловживання правом* : зб. статей / за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 207–227.

238. Бурлаков С. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf (дата звернення: 16.12.2025).

239. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07.10.2020 у справі № 450/2286/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173296> (дата звернення: 16.02.2026).

240. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01.12.2021 у справі № 752/14554/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101873375> (дата звернення: 16.12.2025).

241. Луспеник Д. Засоби запобігання зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Lus

[penyk_2021_03_15.pdf](#) (дата звернення: 16.12.2025).

242. Ткачук А. О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесу України: дис... д-ра філософії : 081 Право / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2020. 218 с.

243. Посібник зі статті 17 Європейської конвенції з прав людини. Заборона зловживання правами. *Рада Європи, Європейський суд з прав людини*. 2025. 51 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_17_ukr (дата звернення: 23.01.2026).

244. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.02.2026).

245. Roj TV A/S проти Данії: рішення Європейського суду з прав людини від 17.04.2018 р. (заява № 24683/14). *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183289> (дата звернення: 12.01.2026).

246. Fouad Belkacem проти Бельгії: рішення Європейського суду з прав людини від 27.06.2017 р. (заява № 34367/14, Друга секція). *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175941> (дата звернення: 12.01.2026).

247. Sky plc and Others v SkyKick UK Ltd and SkyKick Inc., Case C-371/18 : Judgment of the Court (Grand Chamber) of 29 January 2020. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=222824&doclang=EN> (дата звернення: 04.01.2026).

248. Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції Харків : Харків юридичний, 2006. 480 с.

249. Бойко В. В. Принцип розумності в системі принципів цивільного процесуального права України: теоретичні підходи до визначення поняття. *Нове українське право*. 2022. Вип. 5. С. 7–16. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.5.1>

250. Чубоха Н. Ф. Принцип розумності у цивільному праві України: поняття та особливості застосування. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія: Право. 2013. Т. 1. Вип. 21. Ч.1. С. 287–289.

251. Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. *Правова держава*. 2010. № 21. С. 306–317.

252. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.06.2018 по справі № 668/13907/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977588> (дата звернення: 16.11.2025).

253. Крат В. Принципи приватного права в судовій практиці. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_principi_priv_prava_2023.pdf (дата звернення: 18.03.2026).

254. Кузнець О. М. Суб'єкти зловживання правами у цивільному та виконавчому процесі : дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03 / Київський ун-т права НАН України. Київ, 2016. 225 с.

255. Моргунова Т. І. Юридична відповідальність за зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 129–134.

256. Стецюк Н. В. Зловживання правом у сфері конституційно-правових відносин. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід* : матеріали першої наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 квіт. 2015 р.). Львів. 2015. С. 129–134.

257. Ніколенко Л. М. Матеріальні та процесуальні норми і правовідносини: їх взаємозв'язок у господарському судочинстві. *Наше право*. 2013. № 10. С. 148–154.

258. Братель О. Процесовзаємодіючі норми матеріального права в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів при здійсненні цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 10–17.

259. Комаров В. В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : мат-ли Міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та

обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20-21 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 58–62.

260. Берестова І. Е. Межі матеріального і процесуального права у сфері правової процедури. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2017. № 6. Ч. 2. С. 76–79.

261. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–134.

262. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 17.01.2026).

263. Лисаченко Г. Г. Суб'єкти приватноправових відносин: фізичні особи, юридичні особи, суб'єкти публічного права у приватноправових відносинах. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 лист. 2020 р.). Харків. 2020. С. 97–98. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201120/article/view/lysachenko/pdf (дата звернення: 09.11.2025).

264. Кадук О. О. Причинно-наслідковий зв'язок як елемент складу правопорушення в приватно-правових відносинах. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2021. № 8. С. 26–33. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.8.26-33>

265. Бевзенко В. М. Публічно-правові відносини: сутність та ознаки. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 6–12.

266. Бевзенко В. Суб'єкт владних повноважень: поняття, ознаки, види. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/SV_P_18_09_2020_VBevzenko.pdf (дата звернення: 14.01.2026).

267. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklis t at national level: case of Ukraine) / за

заг. ред. М. Козюбри, упорядники та автори коментарів: В. Венгер, А. Заєць, Є. Зверєв, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 144 с. URL: <https://rm.coe.int/rule-of-law-checklist-at-national-level-case-of-ukraine/1680a07dd0%22%20/> (дата звернення: 13.12.2025).

268. Веніславський Ф. В. Зловживання правом в публічно-правовій сфері як загроза стабільності конституційного ладу України. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3(31). С. 24–29.

269. Настільна книга детектива, прокурора слідчого, судді: коментар антикорупційного законодавства / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2016. 496 с.

270. Васильєва С. А. Проблема зловживання матеріальними і процесуальними правами: поняття й ознаки зловживання правом. *Економіка та право*. 2013. № 2. С. 52–57.

271. Козачук Д. А., Басалюк Н. В., Таркін В. П. Зловживання учасниками процесу своїми процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018. № 4(2). С. 685–689.

272. Козьяков І., Говоруха О. Реалізація процесуальних прав чи зловживання ними: проблеми диференціації. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4(50). С. 36–42.

273. Поліщук В. Ю. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя. 2021. 206 с.

274. Балюк М. І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції / М. І. Балюк, Д. Д. Луспенник. Харків : Харків юридичний, 2008. 708 с.

275. Петренко В. С. Механізм запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Зловживання цивільними*

процесуальними правами: шляхи протидії : матер-ли. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 15–20.

276. Александрович Ю. І. Зловживання¹ процесуальними правами у цивільному і господарському процесах: шляхи вирішення проблеми. *Закарпатські правові читання* : мат-ли ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (м. Ужгород, 29-30 квітня 2010 р.) : у 2 т / ред. кол.: Ф.Г. Ващук та ін. Ужгород : ЗакДУ, 2010. Т. 2. С. 6–9.

277. Резнікова В. В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 95. С. 31–36.

278. Васильєва Н. М. Зловживання процесуальними правами особами, які беруть участь у справі. *Молодь у юридичній науці* : зб. тез міжн. наук.-практ. конф. молодих науковців «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 27-28.10.2006) : у 5 ч. Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2006. Ч. 4: Цивільне процесуальне право. Трудове право. Право соціального забезпечення. Земельне право. Аграрне право. Екологічне право. С. 12–16.

279. Петренко В. С. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві. *Young Scientist*. 2016. № 6(33). С. 265–268. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/66.pdf> (дата звернення: 23.11.2025).

280. Штефан А. Зловживання цивільними процесуальними правами як юридичний процесуальний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62–70.

281. Андрієнко І. С. Зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві: окремі питання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 96–99. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-23>

282. Яцина В. Б. Запобігання судом зловживанню цивільними процесуальними правами : презентація. URL:

https://uba.ua/documents/presentation/2019_east_forum/Yatsyna.pdf (дата звернення: 09.01.2026).

283. Діброва Г. Практика апеляційного господарського суду у процесуальному реагуванні на зловживання процесуальними правами : презентація. URL: https://drive.google.com/file/d/1_F34zoBpzPj0opKSCw_UvhBK5SQIH8Ej/view (дата звернення: 12.01.2026).

284. Курс цивільного процесу : підруч. / Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

285. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2. С. 12–18.

286. Базилевський С. Б. Зловживання процесуальними правами. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 5 С. 13–23.

287. Керевич О. В. Окремі зловживання органами, які здійснюють кримінальний процес. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 8. № 2. С. 49–54.

288. Малець М. Р., Гатала В. В. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 433–435. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/106>

289. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 06.08.2019 р. у справі № 761/24672/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83899178> (дата звернення: 17.10.2025).

290. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30.01.2020 р. у справі № 744/880/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87423833> (дата звернення: 18.10.2025).

291. Постанова Верховного Суду від 03.11.2020 р. у справі № 530/1630/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92692053> (дата звернення: 19.10.2025).

292. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду

від 04.11.2020 у справі № 643/7807/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92870107> (дата звернення: 19.10.2025).

293. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 р. у справі № 199/6713/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817> (дата звернення: 19.10.2025).

294. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 09.02.2021 р. у справі № 910/5251/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94802527> (дата звернення: 20.10.2025).

295. Про деякі питання запобігання зловживанню процесуальними правами у господарському судочинстві : Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 15.03.2010 р. № 01-08/140. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_140600-10#Text (дата звернення: 16.02.2026).

296. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 28.10.2019 р. у справі № 905/625/1. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85241467> (дата звернення: 16.02.2026).

297. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 22.04.2019 р. у справі № 911/564/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81304729> (дата звернення: 16.02.2026).

298. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.02.2020 р. у справі № 910/16409/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87891060> (дата звернення: 16.02.2026).

299. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.04.2019 р. у справі № 910/11364/17. *Єдиний державний реєстр*

судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81436482> (дата звернення: 16.02.2026).

300. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23.04.2019 р. у справі № 910/21939/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81435170> (дата звернення: 16.02.2026).

301. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 04.08.2020 р. у справі № 183/6913/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90783776> (дата звернення: 16.02.2026).

302. Зловживання процесуальними правами в адміністративному процесі. Національна асоціація адвокатів України: веб-сайт. URL: <https://unba.org.ua/publications/8360-zlovzhivannya-procesual-nimi-pravami-v-administrativnomu-sudochinstvi.html> (дата звернення: 11.01.2026).

303. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 14.08.2020 р. у справі № 314/1526/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985532> (дата звернення: 09.10.2025).

304. Базилевський С. Б. Функціональні зловживання процесуальними правами в господарському процесі. Право та державне управління. 2018. №1(30). Т. 1. С. 72–81. URL: https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/tom_1/14.pdf (дата звернення: 23.01.2026).

305. Судді та науковці обговорили проблематику зловживання процесуальними правами задля єдиної судової практики. Господарський суд Одеської області. 12 листопада 2021. URL: <https://od.arbitr.gov.ua/sud5017/pres-centr/news/1210737/> (дата звернення: 25.01.2026).

306. Хабло О. Ю. Шкода як обов'язкова ознака зловживання правом у кримінальному процесі. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 143–148.

307. Боре́йко Г. Д. Неприпустимість зловживання правом як засада кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 194-204. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.26>

308. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 11.07.2018 у справі № 396/3082/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75345713> (дата звернення: 06.01.2026).

309. Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 6. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-08#Text> (дата звернення: 06.01.2026).

310. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 24.09.2020 р. у справі № 755/10138/16-к. *LIGA360*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91855151> (дата звернення: 26.12.2025).

311. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.02.2019 у справі № 236/1798/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80080039> (дата звернення: 11.02.2026).

312. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 18.09.2018 у справі № 1-9/11. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/77009381> (дата звернення: 17.02.2026).

313. Прилуцький С. В., Савчук І. І. Проблема зловживання правом прокурором у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 50–59.

314. Ровинський Ю. О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 35–41.

315. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2003. 20 с.

316. Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. Х. : Право, С. 92–98.

317. Аракелян Р. М. Поняття державного примусу в теорії права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 391–393. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/98>

318. Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text> (дата звернення: 22.09.2025).

319. TOMÁŠEK, M., ŠMEJKAL, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024. 1780 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/komentar_do_dogovoru_pro_funkcionuvannya_yes.pdf (дата звернення: 26.01.2026).

320. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 September 2017, Intel Corp. v. European Commission, Case C-413/14 P, ECLI:EU:C:2017:632. *EUR-Lex. Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62014CJ0413> (дата звернення: 29.11.2025).

321. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 22.11.2019 р. у справі № 815/516/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85835973> (дата звернення: 23.01.2026).

322. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25.02.2020 р. у справі №260/1378/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87838534> (дата звернення: 23.01.2026).

323. Ухвала Шостого апеляційного адміністративного суду від 01.10.2020 р. у справі № 640/5508/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92019916> (дата звернення:

23.01.2026).

324. Рішення ЄСПЛ в справі *Norwood v. the United Kingdom* (заява № 23131/03). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-67632%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-67632%22]}) (дата звернення: 12.01.2026).

325. Рішення ЄСПЛ в справі *Miroļubovs and Others v. Latvia* (заява № 798/05). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-93983%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-93983%22]}) (дата звернення: 12.01.2026).

326. Рішення ЄСПЛ в справі *Milan Řehák v. the Czech Republic* (заява № 67208/01). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-23947%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-23947%22]}) (дата звернення: 12.01.2026).

327. *Zivilprozessordnung. Bundesamts für Justiz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/> (дата звернення: 11.11.2025).

328. Погребняк С. Втілення принципу добросовісності в праві. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 2(49). С. 13–24.

329. Застосування «bona fides» у контрактному праві різних правових систем. *Low Analytics*. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/essays/bona-fides> (дата звернення: 19.11.2025).

330. *Code de procédure civile. Legifrance.gouv.fr*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/ (дата звернення: 26.11.2025).

331. Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах: Комітет Міністрів Ради Європи від 07.02.1995 р. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf (дата звернення: 24.02.2026).

332. Рекомендація № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи

державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя: Комітет Міністрів Ради Європи від 28.02.1984 р. Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_84_5_1984_02_28.pdf (дата звернення: 24.02.2026).

333. Сліпенюк Т. М. Механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі в державах англосаксонської правової системи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 128–135. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2024.25>

334. Поліщук В. Ю. Механізм запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2020. № 47. Т. 1. С. 147–152. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.47-1.31>

335. Про зловживання процесуальними правами, способи їх виявлення та шляхи протидії говорили на практикумі у КЦС ВС. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/838689/> (дата звернення: 15.01.2026).

336. Кучмієнко О. Способи попередження зловживання правом у корпоративних правовідносинах. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 1(11). С. 88–93.

337. Добрянська Н. В., Петков С. В. Інститут зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні: теоретичні підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 577–580. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/137>

338. Рогач О. Я. Механізм протидії проявам зловживання правом. *Форум права*. 2011. № 3. С. 654–660.

339. Требін М. П. Правова свідомість громадян України: стан та види деформації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2004. Вип. 23. С. 59–62.

340. Шпомер А. І., Антоненко В. С. Способи протидії зловживанню правами в господарському процесі. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 5. С. 137–141. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.5.24>

341. Луспеник Д. Д. Зловживання процесуальними правами: законодавча регламентація, способи виявлення та шляхи протидії. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 6. С. 150–171.

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. Вип. 14. С. 453–457.

DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2023-14-453-457>

2. Іванов В. П. Зловживання повноваженнями судді. *Альманах права. Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу*. К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. Вип. 16. С. 382–387.

DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-382-387>

3. Іванов В. П. Зловживання правом у сфері альтернативної (невійськової) служби. *Київський часопис права*. К.: Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана, 2025. Вип. 3. С. 24–32.

DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.3>

4. Іванов В. П. Історіографія розвитку концепції зловживання правом. *Право і суспільство*. Науковий журнал. Дніпро: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний ун-т», 2023. Вип. 5. С. 10–16.

DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.2>

5. Іванов В. П. Щодо визначення поняття «зловживання правом». *Правова держава*. Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. Вип. 35. С. 822–830.

DOI: <https://doi.org/10.33663/0869-2491-2024-35-822-830>

6. Іванов В. П. Юридичні наслідки зловживання матеріальним правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Ужгород: Ужгородський нац. ун-т, 2025. Вип. 90. Ч. 1. С. 60–68.

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.9>

7. Іванов В. П. Критерії виявлення зловживання правом у процесі правореалізації. *Альманах права*. Механізм реалізації права в контексті сучасних трансформації. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2026. Вип. 17. С. 578–582.

DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2026-17-578-582>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Іванов В. «Зловживання правом» у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. *Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора П. П. Заворотька та професора В. Н. Денисова*: зб. мат-лів і тез доповідей міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–6 листопада 2024 р.) / за наук. ред. проф. Л. Г. Фалалєєвої. К.: Вид-во «Людмила», 2025. С. 280–282.

URL: <https://idpnan.org/assets/images/documents/grants/2025/ukraines-integration-into-the-european-union.pdf>

2. Іванов В. П. Зловживання повноваженнями судді: особливості дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності. *Забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану та мировідбудови* : зб. наук. ст. за мат-лами III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 01 травня 2025 р.). Житомир : Поліський нац. ун-т, 2025. С. 58–61.

3. Іванов В. Добросовісність як гарантія справедливих правовідносин. *Юридична наука та освіта: минуле, сучасне і майбутнє* : мат-ли Міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 1 травня 2025 р.) / упоряд. М. О. Денисюк. К.: Вид-во «Людмила», 2025. С. 494–495.

DOI: <https://doi.org/10.32751/LegalScience2025>

4. Іванов В. Роль принципу справедливості у запобіганні зловживання правом. *Актуальні виклики розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*: мат-ли міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 02 травня 2024 р.). К.: вид-во «Людмила», 2024. С. 549–551.

DOI: https://doi.org/10.32751/Conf8_05_2024